

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ

**Соціально-психологічні
чинники інтеграції
українського соціуму**

Київ -2016

ББК 60.5

С 69

Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму / [О.Г.Злобіна, М.О.Шульга, Л.Д. Бевзенко та ін.]; за наук.ред. О.Г.Злобіної. — Київ : Інститут соціології НАН України, 2016. — 276 с.

ISBN 978-966-02-8083-0

Монографія є комплексним дослідженням процесів інтеграції сучасного українського суспільства із залученням нових евристичних ресурсів, здатних адекватно відображувати і фіксувати процеси соціального зближення й поляризації, об'єднання й фрагментації, ідентифікації й маргіналізації тощо. Проаналізовано сукупний вплив на інтеграцію соціуму таких соціально-психологічних феноменів, як «соціальна солідарність», «соціальна відповідальність», «толерантність», «довіра». Теоретичний аналіз спирається на ґрунтовну емпіричну базу, в якій об'єднано матеріали як кількісних, так і якісних досліджень. Адресована науковцям, викладачам, студентам, представникам громадських організацій, державним службовцям і політикам.

Авторський колектив:

О.Г. Злобіна, М.О. Шульга, Л.Д. Бевзенко, Н.Л. Бойко, А.О. Зоткін, І.О. Мартинюк, О.С. Резнік, Н.І. Соболева, М.А. Паращевін

Рецензенти:

Судаков Володимир Іванович, доктор соціологічних наук
Ручка Анатолій Олександрович, доктор філософських наук

Затверджено до друку Вченою радою Інституту соціології НАН України.
Протокол № 6 від 25 жовтня 2016 року.

© Інститут соціології НАН України, 2016

Зміст

Вступ.....	5
Розділ 1. Соціальна інтеграція суспільства в умовах нестабільності	
1.1. Концептуалізація процесів соціальної інтеграції.....	7
1.1.1. Поняття інтеграції та суміжні з ним поняття.....	7
1.1.2. Соціальна інтеграція – концептуальні акценти в контексті соціосоорганізаційного підходу	15
1.2. Особливості вертикальної соціальної інтеграції в умовах політичної кризи	35
1.2.1. Інтеграція «згори»: система проти життєвого світу	35
1.2.2. Інтеграція «знизу»: життєвий світ проти системи	54
1.3. Горизонтальна соціальна інтеграція в перехідному суспільстві.....	62
1.3.1. Соціальна кооперація як основа горизонтальної інтеграції.....	62
1.3.2. Трансформаційні механізми становлення соціальної кооперації в Україні.....	72
Розділ 2. Інтегративні ефекти солідаризаційних процесів в українському суспільстві	
2.1. Соціальна солідарність: від класичних постулатів до сучасних теоретичних інтерпретацій.....	81
2.2. Солідаритети сучасного українського суспільства	98
2.3. Солідаристські прояви, пов'язані з активним волонтерським рухом.....	108
2.4. Солідаризаційний потенціал соціально-громадянської активності в Інтернеті	123

2.5. Емоційні стани як каталізатори процесів соціальної інтеграції/дезінтеграції.....	138
Розділ 3. Роль відповідальності в процесах соціальної інтеграції	
3.1. Соціальна відповідальність: поняття, види, процесуальні характеристики	147
3.2. Соціальна відповідальність vs соціальна безвідповідальність.....	159
3.3. Соціальна відповідальність як чинник поведінкової активності	164
3.4. Ідентичнісна безвідповідальність як перешкода на шляху соціальної інтеграції.....	171
3.5. Соціальна відповідальність як чинник регуляції поведінкової активності населення в умовах загострення суспільної кризи.....	177
Розділ 4. Толерантність як чинник інтегративно-дезінтегративних процесів у суспільстві	
4.1. Сутність толерантності як суспільного феномену	185
4.2. Показники толерантності населення України: поточний стан та прогнози	200
Розділ 5. Довіра як чинник суспільної інтеграції	
5.1. Формування довіри як передумова інтеграції сучасного українського суспільства	223
5.2. Довірчі відносини в сучасному українському соціумі: емпіричні розвідки.....	238
Висновки	249
Література.....	255

Вступ

Проблема соціальної інтеграції належить до ключових в соціальної теорії й надактуальних для соціальної практики. Теоретично проблемною є поліфонічність досліджуваного феномену, що відбивається в різноманітності теоретичних підходів. Зважаючи на характер дослідження, сконцентрований на соціально-психологічному зрізі проблеми, авторський колектив виходив з тези Т. Парсонса про те, що «інтеграція в суспільство його членів передбачає наявність зони взаємопроникнення між соціальною та особистісною системами. Відношення тут в основному тристоронні, оскільки частини культурної системи, так само як і частини соціальної структури, інтерналізовані в особистостях, але в той же час частини культурної системи інституціоналізовані в суспільстві» [Парсонс, 1998: с. 21]. Водночас констатація взаємовпливу й взаємодії соціальної та особистісної систем надалі спеціально майже не досліджувалася. Інтегративна функція переважно розглядалася з боку дії соціальної системи, яка мала забезпечувати лояльність індивідів по відношенню до соціетального колективу.

Наш підхід не обмежується лише контурами соціальної інтеграції. На перший погляд це виглядає парадоксально, оскільки системна інтеграція, яка за Локвудом відображає характер взаємин, що встановлюється між частинами самої соціальної системи, не може бути предметом самостійного соціально-психологічного аналізу, а соціальна інтеграція, що включає безпосередні зв'язки між діями в процесі їх соціальної взаємодії, навпаки, потребує звернення до соціально-психологічних характеристик [Lockwood: с. 244–257]. Водночас ми виходимо з того, що сам Локвуд уважав за необхідне аналітично поєднати соціальну та системну інтеграцію, зважаючи на реальну неподільність інтерактивного й системного аспектів суспільства. Поширена традиція ототожнення соціальної і системної інтеграції («людей» і «складових») з агентністю й структурою фактично не відповідає його баченню, згідно якого агент може вплива-

ти на системну інтеграцію так само, як структура – на соціальну. Штучну дихотомію цих форм інтеграції прагнуть подолати Гіденс та Габермас. Гіденс тлумачить соціальну інтеграцію як результат інтеракцій індивідуальних соціальних акторів «обличчям до обличчя», а системну – як результат інтеракцій на відстані (у просторовому і часовому вимірах). У його інтерпретації соціальна інтеграція і означає системність на рівні міжособистісних взаємодій. Габермас включає різні типи інтеграції в контексти «системи» і «життєвого світу». На його думку, про соціальну інтеграцію треба говорити відносно системи інститутів, в яких діючі суб'єкти встановлюють соціальні взаємозв'язки. Водночас системну інтеграцію він пропонує розглядати з точки зору специфічно керованих проявів саморегульованої системи. Соціальні системи розглядаються тут з точки зору їх здатності підтримувати власні кордони і продовжувати своє існування, долаючи складність постійно мінливого оточення.

Отже, жорсткість у розмежуванні форм інтеграції втрачає сенс, оскільки межі між системою і життєвим світом мають дифузний характер. Відтак соціально-психологічні чинники інтеграції можуть бути виокремлені в обох зазначених площинах.

Дія соціально-психологічних чинників інтеграції може бути досліджена принаймні в трьох різних контекстах. Аналітичним шляхом можна відокремити «інтеграцію суспільства» (системну) та «інтеграцію в суспільство» (соціальну). Водночас по лінії диференціація – інтеграція доцільно процесуально говорити про «інтеграцію в суспільстві», що дає можливість поєднати структурні й інтеракційні моменти.

Зазначені контексти дають змогу розглянути проблему в різних вимірах.

«Інтеграція суспільства» у парсонівській традиції передбачає процес поєднання складових частин соціуму шляхом гармонізації різних соціальних груп, асиміляції різних культурних елементів та примирення різних моральних норм. Результатом є певний рівень упорядкованості й загального поєднання соціальних суб'єктів. Для суспільства, що трансформується, акцент має бути зроблений не на відтворенні системи, а на процесі її перетворення, у ході якого відбувається з'єднання або возз'єднання окремих її елементів в єдине

ціле. Такий підхід дає можливість теоретично розрізнати процес інтеграції та його результат – міру інтегрованості суспільства.

Для опису інтегрованості стабільного суспільства застосовують традиційно такі поняття, як стабільність, безконфліктність, нормативність, упорядкованість, рівновага, міцність і стійкість. Водночас для суспільства, що трансформується, опис у цих координатах є не лише недостатнім, а й не результативним, оскільки з соціально-психологічної точки зору прийняття населенням існуючого соціального порядку може існувати як за умов нормативності, так і за умов аномії. Відтак порушується ключова посилка Парсонса про те, що ознакою інтегрованості системи є лояльність і відповідальність індивідів та груп у межах вироблених та прийнятих взаємних обмежень, які забезпечують узгодженість (добровільну чи вимушену) їх дій та взаємодій. Наприклад, в українському суспільстві, де спостерігається аномія і нестабільність, немає підстав говорити про лояльність і тим більше про взаємну відповідальність. Водночас нелояльність не заперечує можливість спільного існування в існуючому варіанті соціального порядку.

У цьому контексті можна, наприклад, представити інтеграцію як результат діяльності зовнішнього суб'єкта (або обставин) по відношенню до суспільства або окремих його складових. Це можуть бути найрізноманітніші суб'єкти або процеси, наприклад, правлячі еліти, міжнародне співтовариство, легальна чи нелегальна міграція, експансія нових культурних зразків тощо. Зазначені суб'єкти або процеси прямо або побічно, цілеспрямовано або без певної мети впливають на перебіг внутрішньої інтеграції як індивідів, так і груп. Як наслідок у соціально-психологічному вимірі можна констатувати об'єднання «за» чи «проти» чогось, які виникають ситуативно й можуть діяти в короткотерміновій перспективі або зберігатися на довготривалій основі. Це важливий чинник утворення суперечливих конфігурацій порядку в умовах соціальних змін, коли дезинтеграція в одних сферах може компенсуватися високим ефектом інтеграційних процесів в інших.

Очевидно, що у перехідному суспільстві традиційні показники є недостатніми для ґрунтовного опису процесу інтеграції. Водночас сам принцип дослідження інтеграції через міру пов'язаності елементів суспільства, має бути збережений. Відтак авторський

колектив пропонує підхід, заснований на дослідженні міри інтегрованості через аналіз ступеня кореляції, координації практик, як системи усталених звичних, лише частково рефлексивних дій. При цьому інтеграція на рівні оцінок і ставлень загалом до існуючих елементів системи і переживання себе як частини соціального порядку вже досить довго досліджується в сучасній українській соціології. В якості її показників застосовують, наприклад, рівень довіри до різних соціальних інститутів або співвідношення загальносоцієтальної та партикулярної ідентифікації. Проте, зважаючи на класичну опозицію «атитюди проти дій», реальну оцінку міри інтегрованості сучасного українського суспільства навряд чи можливо представити без вивчення ступеня поширення узвичаєних соціальних практик (в економічній, соціальній, культурній сферах), оцінки частки населення, задіяного в схожих соціальних практиках і т.п.

«Інтеграція в суспільство» передбачає залучення в усі сфери життєдіяльності індивідуального або групового суб'єкта як повноправного його члена. У широкому сенсі йдеться про входження-прийняття нових елементів у систему, або поєднання з тими елементами, які були раніше відчужені від системи. У нашому контексті результатом такої інтеграції стає те, що соціальні суб'єкти різного масштабу стають частиною суспільства і приймаються цим суспільством. Інтеграція в суспільство досліджується переважно на мезо- та макрорівнях. Ключовим показником міри інтегрованості за такого підходу є міра збалансованості відносин частини й цілого. В якості цілого може виступати все суспільство, тоді інтеграція може розглядатися для таких його частин, як окремий індивід або мала (середня) група (наприклад, етнічна). Якщо в якості цілого береться окрема група, має сенс говорити про інтеграцію в неї окремої людини. Проблема полягає в тому, що неявне розрізнення суб'єкта («хто інтегрується») та об'єкта («у що інтегрується») інтеграції певним чином спотворює картину процесу інтеграції, що має подвійну спрямованість. Без того, щоб суспільство інтегрувало, включало (як процес) в себе групу або людину, про «інтеграцію в» говорити не можна. І тут ми знову стикаємося з проблемою перегляду системи традиційних показників інтеграції. Адже співвіднесення інтегрованості з упорядкованістю, нормативністю ставить

питання про міру соціальної свободи суб'єкта, яка характеризується свободою дій, співвіднесених із перебуванням в оточенні інших людей, соціумі. Відтак показником міри «інтегрованості в соціум» суб'єкта має стати не лише ступінь його групової ідентифікації, а й оцінка ступеня свободи дій, як «усвідомленої необхідності». Знову таки оцінити міру такої свободи можливо тільки через звернення до реальних соціальних практик суб'єктів.

Нарешті, третій контекст, який дає змогу поєднати системну й соціальну інтеграцію, умовно позначений нами як «інтеграція в суспільстві». Це процес, у ході якого легітимуються результати диференціації й утворюються локальні порядки, диференційовані один від одного, але внутрішньо інтегровані. Йдеться про внутрішньосистемні процеси зміцнення зв'язків, які здійснюються складовими елементами за допомогою агентів. Можна вважати, що тут важливу роль відіграватимуть інтереси суб'єктів і об'єктів інтеграційних процесів. Важливою характеристикою процесу інтеграції в цьому контексті є його соціально-психологічна суперечливість: лояльність та зобов'язання щодо власної групи сприяють формуванню почуття соціальної солідарності і, водночас, підживлюють соціальні протистояння з іншими локальними порядками. За такого підходу міра інтегрованості може бути представлена через простір конвенційної території, на якій діють домовленості відносно прийнятних умов взаємодії, виконання яких забезпечується через дію механізму відповідальності.

Контекст «інтеграції в суспільстві» є в нашому дослідженні ключовим, оскільки сучасний стан українського суспільства характеризується існуванням кількох локальних порядків із доволі високим рівнем внутрішньої інтегрованості і слабо вираженим простором конвенційності. Це особливо помітно на мезорівні інтеграційних процесів, коли йдеться про процеси впорядкованості на рівні соціальних інститутів та соціальних спільнот. Мікрорівень інтеграції, що відображає впорядкованість та відтворюваність дій соціальних акторів у вимірі соціальних практик, не гарантує трансляцію цієї впорядкованості на вищий рівень взаємодії соціальних суб'єктів. Зокрема спільність соціальних практик може носити вимушений характер і відтворювати стани апатії та байдужості, які масово поширюються, але скоріше блокують інтеграцію.

Заявляючи тему дослідження, авторський колектив виходив із необхідності визначити ті соціально-психологічні механізми, які прискорюють чи уповільнюють інтеграційні процеси. В якості найбільш очевидних і пророблених у попередніх дослідженнях чинників було обрано традиційні показники інтегрованості – соціальну солідарність, довіру, толерантність та відповідальність. Усі вони були свого часу теоретично пов'язані в єдину систему Парсонсом через категорію стабільності. На його думку, «жодне суспільство не може підтримувати стабільність перед обличчям різних потреб і напруг доти, поки інтереси різних громадян не пов'язані солідарністю, а також внутрішньою лояльністю і зобов'язаннями» [Парсонс, 1998: с. 36]. Автори виходили з того, що зазначені характеристики діють і за умов нестабільності, яка може виступати «лакмусом» інтеграції, вказуючи, наскільки вона органічна, або механічна, штучна. Ситуації нестабільності можуть відкривати такі ресурси інтеграції, які в стабільних умовах ніяк не виявлялися.

Можна припустити, що узгодженість дії зазначених чинників як інтеграторів характерна передусім для стабільних суспільств. Водночас у ситуаціях неупорядкованості ефект узгодженості втрачається і почасти названі чинники взаємно блокують один одного, оскільки під сумнів поставлений сам принцип інтеграції суспільства на основі пошуку об'єднуючої ідеї (або міфу), бо він не може спрацювати в умовах інтегрованості локальних порядків на тлі слабкої конвенційності. Концептуально авторський колектив виходив з того, що в українських умовах сконструювати суспільство, ґрунтоване на механічній солідарності навряд чи можливо, а отже, головним завданням дослідження визначалося з'ясування підвалини для відтворення органічної солідарності.

Події, що відбуваються сьогодні в українському суспільстві, показали, що найбільшою проблемою є оцінка наявного стану інтегрованості українського суспільства. За короткий термін, внаслідок радикальних суспільних перетворень, українське суспільство зі стану слабкої інтегрованості, супроводжуваного чітким відокремленням різних локальних порядків, пререйшло в фазу активного інтегрування, для якого характерне посилення протистоянь між різними порядками.

Виходячи з цього, головна гіпотеза дослідження сформульована так – при переході від стану слабкої інтегрованості суспільства до фази активізації інтегративних/дезінтеграційних процесів такі чинники інтеграції як відповідальність, солідарність, толерантність, довіра можуть в соціально-психологічному контексті діяти одночасно як чинники його дезінтеграції. Відповідно в якості ключової теоретичної проблеми висунуто розгляд процесу інтеграції/дезінтеграції через дослідження міри соціальної інтегрованості.

Оскільки виокремлення різних типів соціальної інтегрованості суспільства пов'язується з станами соціальної стабільності/нестабільності, автори ставили своїм завданням визначити межі, в яких зазначені соціально-психологічні чинники сприяють/блокують процеси соціальної інтеграції.

Наступним програмним завданням було визначено дослідження дії зовнішніх і внутрішніх чинників інтеграції/дезінтеграції, а також механізмів досягнення інтеграції. Зважаючи на соціально-психологічний контекст дослідження, специфіка міри інтегрованості/дезінтегрованості визначалася зокрема через специфіку ідентифікаційних процесів. Превалювання первинних механізмів («ми – вони», «хто не з нами – той проти нас», «слава нації – смерть ворогам») дає змогу визначити сучасний стан українського суспільства як мобілізаційну інтеграцію, яка ґрунтується на запереченні альтернативних позицій і відкиданні представниками різних локальних порядків можливості плюралістичності розвитку українського суспільства. У таких умовах показники інтегрованості суспільства загалом (стабільність, безконфліктність, нормативність, упорядкованість, рівновага, міцність та стійкість) мають фактично від'ємні значення. Натомість мобілізаційні механізми інтеграції «проти» відкривають можливості внутрішнього згуртування «за» (навколо ідей, символів, лідерів тощо), що підсилює конфронтуючі локальні порядки, оскільки ескалація «проти» водночас зміцнює об'єднання «за».

Предметом дослідження визначено аналіз конвенційного простору інтеграційних процесів. Йдеться, зокрема, про аналіз як традиційних (пошук та впровадження об'єднавчих ідей, впливи харизматичних лідерів, самоорганізація нових еліт тощо), так і нових (громадянські практики) механізмів подолання дезінтеграції. Ви-

ходячи з цих теоретичних посилань, окремим завданням поставлено аналіз ролі громадянського суспільства як можливого простору інтеграції локальних порядків та дослідження виявів соціальної інтеграції на рівні повсякденних соціальних практик.

Сукупну інтегруючу дію всіх зазначених чинників можна зафіксувати на прикладі проблеми залученості у добровільне об'єднання як кооперативної практики солідарності, відповідальності, толерантності та довіри. Досвід кооперативних практик дає змогу їхнім носіям інтегруватися як в локальні спільноти, так і в цілому в суспільство. В умовах суспільної кризи кооперативні практики можуть стати визначальними чинниками формування оптимальних стратегій адаптації до різного роду труднощів, оскільки схильність до установок солідарності, відповідальності, толерантності та довіри дають переваги суб'єктам кооперативних практик для самоактуалізації в соціальному житті.

Найбільш важливим і найменш теоретично осмисленим щодо процесів інтеграції в соціумі є феномен соціальної відповідальності, яка визначається авторським колективом, як готовність соціально визнавати наслідки, які настали в результаті прийнятого суб'єктом рішення. Для аналізу соціальної ситуації важливо не лише оцінити готовність визнавати наслідки, а й готовність суб'єкта в ситуації вибору приймати рішення. Міра дезінтеграції може бути оцінена через співвідношення відповідальності та безвідповідальності, яка визначається через прагнення зняти з себе наслідки прийнятого рішення або взагалі відмовитися від його прийняття.

Суттєво трансформується в умовах нестабільного суспільства і феномен соціальної солідарності. Його аналіз здійснюється на основі агентного підходу, у центрі розгляду якого діючий рефлексивний індивід як структурна одиниця суспільства. Солідарність не передбачає моральний обов'язок бути солідарним, на відміну від чеснот, тісно прив'язаних до певних цінностей, наприклад, від обов'язку бути чесним, справедливим або милосердним. Солідарність як така не вказує на те, з ким, коли, де і чому треба бути солідарним; вона обов'язково передбачає додавання ще якоїсь цінності або сутності, в ім'я якої або заради якої треба бути солідарними. Виходячи з цього, допустимо говорити про солідарність при здійсненні дій, які в межах різних ціннісних систем вважаються як геро-

їзмом, так і злочином. Отже, солідарність з кимось і за щось часто означає одночасно солідарність проти когось і чогось. У зв'язку з цим, програмним завданням дослідження є аналіз співвідношення різних форм солідарності між собою. Водночас сучасна ситуація пропонує нові можливості солідаризації саме на рівні окремих агентів. Тому окремим завданням стало дослідження можливості Інтернет-мережі як ресурсу соціальної інтеграції, і, зокрема, як чинника солідаризації.

Однією з найважливіших умов інтеграції будь-якого соціального цілого, яке практично ніколи не є однорідним ані структурно, ані світоглядно, є толерантність. Позитивна роль толерантності в регулюванні суспільних взаємодій є подвійною. З одного боку, наявність культури толерантності зменшує притаманну суспільству конфліктність та знижує ймовірність руйнівних соціальних вибухів. З іншого боку, політика толерантності дає змогу для знаходження альтернативних способів діяльності, завдяки готовності до вислуховування інших думок та ідей, і прийняття тих, які дійсно є корисними та прийнятними для суспільства.

Як і солідарність, толерантність може мати не лише позитивні, але й негативні наслідки щодо процесу інтеграції, але суть впливів цих чинників діаметрально протилежна. Якщо солідарність інтегрує локальні спільноти, відіграючи водночас роль дезінтегратора на загально суспільному рівні, то толерантність, навпаки, інтегрує «велике суспільство» в цілому, але може мати наслідком дезінтеграцію локальних спільнот, розмивання їхнього відчуття «ми», атомізацію суспільства.

У межах дослідження здійснено аналіз низки напрямів, пов'язаних з роллю толерантності в підтримці суспільної інтеграції. Зокрема програмними завданнями є виявлення рівня готовності населення України загалом, та різних його груп, до реалізації принципів толерантності як такої; визначення меж толерантності відносно різних груп та різних ідей; співвіднесення толерантності/нетолерантності з відкритістю/закритістю суспільства тощо.

Проблематику довіри представлено в дослідженні кризь призму соціальної домінанти практичної поведінки людей. Зокрема йдеться про аналіз довіри як матриці соціальних інтеракцій, вивчення процесу соціального конструювання довіри та її дії як механізму

об'єднання-роз'єднання у внутрішньогруповому, міжгруповому та індивідуальному контекстах.

В якості емпіричної бази дослідження використано аналіз даних моніторингового проекту «Українське суспільство»; аналіз даних Європейського соціального дослідження; аналіз результатів якісних досліджень, а також усі інші джерела інформації, які характеризують перебіг процесів інтеграції/дезінтеграції в сучасному українському суспільстві.

У написанні монографії брали участь: д-р соц.наук О. Злобіна, науковий редактор, – вступ, параграф 1.2.2, підрозділи 2.5, 3.5, висновки; д-р соц.наук М. Шульга – параграф 1.1.1, підрозділи 3.1, 3.2, 3.3, 3.4; д-р соц.наук І. Мартинюк, д-р соц.наук Н. Соболева – підрозділи 2.1, 2.2, розділ 5; д-р соц.наук Л. Бевзенко – параграф 1.1.2, підрозділ 2.3; д-р соц.наук О. Резнік – підрозділ 1.3; канд. соц. наук Н. Бойко – підрозділи 2.1, 2.4; канд. соц. наук М. Парашевін – розділ 4; канд. соц. наук А. Зоткін – параграф 1.2.1.

Розділ 1. Соціальна інтеграція суспільства в умовах нестабільності

1.1. Концептуалізація процесів соціальної інтеграції

1.1.1. Поняття інтеграції та суміжні з ним поняття

Проблема інтеграції суспільства була актуальною в Україні в усі роки після проголошення її незалежності. У ній на перше місце в різні роки висувалися різні аспекти – соціальний, етнічний, регіональний, релігійний та ін. Але проблема інтеграції суспільства особливо загострилася після подій на Майдані взимку 2013 – навесні 2014 рр. На порядок денний постало не просто питання про ступінь згуртованості суспільства, а про його крайню межу існування – здатність зберегтися і відтворити свою цілісність. Адже саме розбалансованість, ослабленість та деформація інтеграційних зв'язків між елементами соціуму в попередні десятиліття стали тими внутрішніми чинниками, що сприяли розгортанню трагічних подій на сході країни.

Для подолання цих соціальних патологій і запобігання їх повторної руйнівної дії необхідно проаналізувати, які з чинників є найбільш впливовими на інтеграційні процеси у суспільстві. Таке завдання потребує стратегічного осмислення сьогоденних проблем, тобто такого способу їх аналізу, коли б поточні проблеми не викривляли перспективу розвитку країни, а у центрі розгляду стояли довгострокові національні інтереси. Зважаючи на чисельність негативних факторів, здатних проявити себе як ризики і загрози, у даному дослідженні завдання було обмежено і увага була зосереджена на духовно-ціннісних, культурних, а також на деяких інших явищах, що є, з одного боку, наслідком воєнних дій, а, з іншого, самі стають важливим чинником, що впливає на інтеграцію суспільства.

Ці чинники впливають на людей, переломлюються в їхній свідомості і набувають різноманітних форм – потреб, інтересів, установок, ціннісних орієнтацій, стереотипів, що формують їхню поведінку. Різні соціальні групи українського суспільства мають суттєві відмінності за цими показниками. Ці розбіжності у сфері суспільної свідомості продукують розбіжності у суспільній поведінці. У разі значних розбіжностей у потребах, цінностях, установках тощо суспільних груп, запускається механізм розбалансування суспільства, його дезінтеграції. Тому вкрай важливо зафіксувати реальну картину цих розбіжностей між регіональними, поселенськими, освітніми, соціально-класовими, майновими, професійними, віковими, етнічними, мовними, релігійними та іншими соціальними групами, представити їх структуру. Досягти цієї мети можна за допомогою емпіричного соціологічного дослідження.

Для подальшого аналізу з метою однозначного тлумачення викладеного змісту, визначимося з категоріями і поняттями, якими оперуємо в дослідженні.

Спочатку сформулюємо, як ми розуміємо інтеграцію. Поняття соціальної інтеграції в найзагальнішому вигляді відображає процеси зближення, з'єднання, об'єднання в одне ціле різних суспільних елементів, а також певний стан соціальної системи, досягнутий у результаті розгортання зазначених процесів. Передусім інтеграція відображає такі соціальні процеси, які ведуть до встановлення стійких відносин між суспільними групами, класами, спільнотами, між усіма елементами соціуму, процеси, що спрямовані на зміцнення співпраці між ними, завдяки чому формується цілісна соціальна система. Глибинні процеси інтеграції проходять на рівні взаємодії соціальних груп, спільностей, інститутів, норм, цінностей, інтересів, формуючи соціальний порядок. На цьому рівні інтеграція підтримується і відтворюється механізмами соціальних інститутів: економічних, політичних, соціальних, культурних тощо. Внутрішня інтеграція соціальної системи проявляється також і як поширення і закріплення в різних групах соціуму загальних цілей, цінностей та інтересів, на основі яких зміцнюється, консолідується суспільство. Важливим аспектом об'єднання елементів суспільства в єдине ціле є усвідомлення всіма його членами своєї приналежності до цього цілого. Інтеграція – це такий процес взаємодії і взаємозв'язку еле-

ментів системи, який забезпечує її рівновагу (еквілібріум). Головною метою інтеграції є створення соціальної рівноваги як базису стійкості і стабільності соціуму. Можливо саме тому поняття «інтеграція» розглядається багатьма дослідниками і як процес, і як стан. Так, К. Дейч, аналізуючи поняття політичної інтеграції, радить розрізняти інтеграцію в суспільстві як процес, і як стан. Для того, щоб розрізняти ці прояви інтеграції в політичній сфері, для позначення феномену станом, на думку вченого, краще використовувати термін «політична спільнота» [Deitch, 1968].

Рівновага в соціальних системах знаходиться в постійній зміні. Однак, існують певний верхній і нижній пороги, у межах яких можна говорити про норму – про рівноважний стан соціальної системи. Проте вся людська історія доводить, що суспільство в стабільному інтегративному стані може знаходитися тільки певний час, оскільки в ньому одночасно відбуваються як інтеграційні, так і дезінтеграційні процеси. Втрата інтегративної стійкості може відбуватися в різних формах: від простих перебудов взаємозв'язків у суспільній системі через конфлікти до повного розпаду зв'язків між елементами, до стану дезінтеграції.

Крім того, що інтеграція відображає як соціальні процеси, так і стани, слід звернути ще увагу на те, що інтеграцією називають не тільки взаємозв'язки між елементами суспільства, але й процес входження особистості в суспільні групи, визнання і сприйняття індивідом норм і цінностей груп, а також прийняття членами групи індивіда в своє співтовариство, як свого. Як уважав Т. Парсонс, рівновага соціальної системи підтримується паттернами ціннісних орієнтацій [Парсонс, 1996].

Такий двоїстий прояв феномена інтеграції підштовхнув дослідників до його розрізнення ще в одному аспекті. Британський дослідник Д. Локвуд запропонував виділити два типи інтеграції в суспільстві – системну інтеграцію та соціальну інтеграції. Системна інтеграція – це процес взаємозв'язку між елементами суспільства як цілого, між соціальними спільнотами та соціальними інститутами. Упродовж тривалого часу ці відносини можуть бути сумісними, не викликаючи неприйняття, бути несуперечливими, безконфліктними. Соціальною інтеграцією Д. Локвуд назвав процеси зближення, взаємодії

на основі загальної соціалізації й збігу цінностей, цілей, інтересів груп та індивідів [Lockwood, 1964].

Системна і соціальна інтеграція перетинаються, накладаються одна на одну, але разом з тим вони певною мірою автономні. Суспільство може мати високу ступінь інтегрованості інститутів у систему, але соціальна інтеграція при цьому може бути слабкою через соціальний конфлікт між суспільними класами. Можлива й інша ситуація, коли в суспільстві склалася сильна соціальна інтеграція, а системна інтеграція є слабкою.

Розрізнення інтеграції на системну і соціальну прийняв Е. Гідденс, трохи модифікувавши тлумачення цих понять у порівнянні з Д. Локвудом. По-перше, в обидва визначення він вводить поняття актора, по-друге, поняття соціальної інтеграції він наповнює ознакою «спільна присутність» і робить її однією з головних ознак диференціації типів інтеграції. Системну інтеграцію він визначив як «взаємодію між акторами або колективностями, що простягається в просторі і в часі, поза умовами спільної присутності», а соціальну інтеграцію, як «взаємний обмін діяльністю між акторами в обставинах спільної присутності, яка розуміється як безперервність і роз'єднаність зіткнень» [Гидденс, 2005: с. 502]. Крім того, інтеграцію в суспільстві ділять за сферами її прояву на політичну, економічну, соціальну, культурну та ін.

Розглядаючи понятійний апарат, який ми вживаємо в цьому дослідженні, треба привернути увагу ще до одного аспекту вживання зазначених термінів. Як в історії соціології, так і в сучасних соціологічних працях, терміни інтеграція, солідарність, консолідація в багатьох випадках вживалися як синоніми. Так, Е. Дюркгейм користувався терміном «солідарність», М. Вебер – «інтеграція», а Т. Парсонс розглядав інтеграцію і солідарність як синоніми. Він писав, що суспільство повинно представляти собою соціетальне співтовариство, яке має адекватний рівень інтеграції (або солідарності) і відмітний статус членства [Парсонс, 1996].

У сучасних дослідженнях ці терміни іноді вживаються як взаємозамінні. Наприклад, О. Кармадонов у статті «Солідарність, інтеграція, кон'юнкція» пише: «Тема соціальної солідарності надзвичайно активно обговорюється в сучасному зарубіжному суспільствознавстві, де дослідники керуються мотивами, пов'язаними

з тривогою з приводу проблем із соціальною інтеграцією, і задаються питаннями про можливі напрямки підвищення рівня соціальної консолідації і в «благополучних» країнах» [Кармадонов, 2015: с. 4]. У цьому реченні три поняття вживаються як синоніми. Для читача є зрозумілим, що в тексті мова йде про проблему згуртування суспільства, єдності його груп і спільнот, про узгоджену взаємодію громадянин і держави, про те, наскільки масово поділяють члени суспільства певні цінності, норми, цілі, та про лояльність громадян до існуючого права. Саме тому О. Кармадонов пропонує вживати як узагальнююче поняття для низки близьких понять – солідарності, інтеграції, консолідації, згоди, партнерства, соборності – термін «кон'юнкція» [Кармадонов, 2015].

Проте, не зважаючи на те, що зазначені поняття мають певний спільний змістовний знаменник, вони все ж мають власні смислові відтінки. Тому навряд чи доцільно відмовлятися від них, оскільки вони передають певні аспекти єднання і дозволяють заглибитись у це складне і багатогранне явище. Це добре розуміє автор, який пояснює їх таки чином: поняття «солідарність» краще характеризує стан, поняття «консолідація» та «інтеграція» – процес. Терміни «згода», «єдність» (не кажучи вже про «соборність») – більш поетичні, ніж наукові» [Кармадонов, 2015: с. 10]. У цілому погоджуючись з таким тлумаченням вище зазначених понять, зауважимо, що українська суспільна думка і суспільствознавство мають давню традицію вживання поняття соборності, як прагнення регіонів до єдності або перебування в такому стані. Наразі термін набув статусу наукового поняття.

Що стосується інших понять цього ряду, то увагу привертає поняття «солідарність», яке відображає процес єднання, згуртування в суспільстві за допомогою цінностей, норм та інтересів. У порівнянні з поняттям «інтеграція», поняття «солідарність» має більш виражену морально-психологічну навантаженість. Солідарність – це поділ думок, позицій, прояв симпатій одних суспільних суб'єктів до інших, це взаємна підтримка членів певних груп, або відгук, співчуття, симпатії окремих особистостей до певних груп. Солідарність у певному смислі є проявом ідентичності. Це поняття ми можемо операціоналізувати на емпіричному рівні, як почуття «ми».

1.1.2. Соціальна інтеграція – концептуальні акценти в контексті соціосамоорганізаційного підходу

Тема соціальної інтеграції, яка тісно пов'язана з питаннями соціальної згуртованості, солідарності, консолідації, починаючи з кінця минулого сторіччя почала набувати все більшої актуальності в зв'язку із проблемами сучасного суспільства, хоча донедавна вона швидше асоціювалась із суспільством традиційним. Причини цього можна побачити у чисто соціальних явищах, таких як, скажімо, наростання різного роду нерівностей – економічної, соціальної (статусної), расової, етнічної і т.д. Боротьба з цим веде, з одного боку, до зростання роз'єднаності й соціальної напруженості, що набуває критичного характеру, а з іншого – до процесів консолідації та інтеграції в лавах тих, хто цьому опирається. Але, якщо шукати не тільки соціальні, але й культурні причини, то їх можна побачити в тих глибинних культурних трендах, які породжувалися базовими установками культури Модерну, спрямованими на індивідуалізацію, прагнення до індивідуального успіху, конкурентність [Бауман, 2005]. І тоді ця роз'єднаність може трактуватися як законний наслідок таких культурних установок.

Все це змушує соціологів говорити про інтеграцію й солідарність не в критичному ключі віднесення цих феноменів до якихось архаїчних домодерних соціальних форм, а в межах необхідності усвідомлення їх значимості для сучасних суспільств. І от тут відразу виникає багато питань, зокрема як окреслити те коло значимості, яке не повертає нас в архаїку, а сприяє розв'язанню ряду назрілих соціальних проблем? Іншими словами, яка теоретична концепція може дати нам підстави стверджувати, що часткова відмова від індивідуалізму на користь колективізму, солідарності, соціальної інтегрованості є не поверненням в архаїку, а відповіддю на соціальні та культурні виклики сьогодення.

Логічно очікувати, що ця концепція дасть відповідь прагматичного порядку: які соціальні технології та управлінські стратегії можуть бути ефективними в спробі протистояти тенденціям зростання соціальної напруги в глобальному масштабі, яке місце в цьому займають процеси інтеграції та солідаризації, які механізми їх активізації? Останнє вимагає адекватного концептуального наповнення цих понять, побудови моделей, що дозволяють вибу-

довувати ці стратегії й технології та оцінювати всі плюси й мінуси таких процесів.

У якості методологічної рамки, за допомогою якої вибудовується наша концептуальна конструкція, використаємо загальнонаукову нелінійну методологію і її соціологічну адаптацію. Ця методологія вже кілька десятиліть пробиває собі шлях у соціогуманітарний методологічний простір, хоча ці зусилля далеко не завжди успішні. У західній соціології саме ця методологічна установка дозволила І. Валерстайну заговорити про соціологію ХХІ ст., що ґрунтується на її базі [Валерстайн, 2003]. Маючи у своїй основі наддисциплінарний нелінійний системний каркас, вона в потенціалі спричиняє породження різних, іноді навіть протилежних, концептуальних пропозицій у рамках гуманітарних дисциплін. Концепція Валерстайна одна з найвідоміших, але далеко не єдина. Більш того – візьmemo на себе сміливість сказати – інтуїція нелінійності соціальних процесів явно або неявно лежить у концептуальних пропозиціях багатьох класиків сучасної західної соціології – Н. Лумана, Е. Гіденса, Ф. Фукуями, П. Бурдьє, П. Штомпки, Дж. Александера, Ж. Бодрийяра та ін. Це не очевидно на перший погляд, але, образно кажучи, «примара нелінійності» у цих концепціях присутня, хоча й у різній мірі. Відбувається це, швидше за все, з тієї причини, що зростаючі темпи соціальних змін уже не дозволяють не зважати на ефекти соціальної нелінійності, які раніше вуалювалися повільним плином цих процесів. Але це лише гіпотези методологічного порядку, які, можливо, будуть надалі розвиватись у межах метатеоретичних соціологічних досліджень.

Ще один момент, який не можна залишити осторонь перед тим, як приступитися саме до проблеми соціальної інтеграції, виходить за методологічні й теоретичні рамки і стосується питань етичного характеру. Як стверджує один із класиків нелінійного підходу К. Майнцер, вибір між лінійними й нелінійними моделями, особливо у випадку їх соціальної адаптації, виявляється вибором етичним. «Наші моделі складних, нелінійних і стохастичних процесів у природі й суспільстві мають важливі наслідки для нашої поведінки. У загальному випадку в складній нелінійній реальності лінійне мислення може бути небезпечним. У лінійній моделі вважається, що масштаб ефекту пропорційний величині причини, що його

викликала. Але в ситуації залежності від випадку й інформаційного шуму такий вид прогнозів є непридатним до застосування, навіть якщо ми повністю інформовані про локальні правила взаємодії в складній системі» [Майнцер, 2009].

По суті, мова йде про два найважливіших ефекти поведінки нелінійних систем, здатних різко й необоротно міняти траєкторію їх руху. Це, по-перше, роль випадкових малих впливів у ситуації високої соціальної нестійкості. Це те, що в свій час класик революції означив як «зволікання смерті подібно». Вікно можливостей, яке відкривається в ситуації високої нестабільності нелінійних соціальних систем, так само швидко закривається. І просте зволікання в ухваленні рішення виявляється доленосним, хоча й поспішне неправильне рішення може бути доленосним не менше. Другий момент – це розуміння того, що сума різних впливів на нелінійну соціальну систему не призводить до сумарного результату. Цей адитивний ефект не викликав сумнівів і відповідав здоровому глузду (що було і теоретично виправданим) у випадку лінійного погляду на соціальні процеси, але такий погляд у нелінійному випадку саме й веде до помилок, про які говорить Майнцер. Для соціальних процесів нерозуміння цього ефекту дійсно містить небезпеку. Прикладом тут може бути цікавий етичний результат, який приводить у своїй роботі «Алгебра совісті» В. Лефевр. Дещо спрощено він звучить так: дві високоморальні людини можуть з високою ймовірністю утворити високоморальну групу. Цього можна чекати – теж з достатньою мірою ймовірності – і від групи із трьох високоморальних людей, але моральність групи, що складається із чотирьох високоморальних людей, уже гарантувати теоретично не можна, імовірність цієї ситуації різко падає [Лефевр, 2003]. Нелінійний ефект поєднання людських якостей веде до результату, що не відповідає прогнозу, зробленому на основі лінійних поглядів. Маємо теоретично обґрунтовану відповідь на питання, що нас так часто дивує – ефект особистісних трансформацій людей, які попадають у владу. До виборів – одні, опісля – зовсім інші. Велика кількість порядних людей у владі зовсім не гарантує якість цієї влади. І це – теоретично обґрунтований факт. Наші помилкові очікування ґрунтуються на довірі до лінійних поглядів на соціальний світ.

Ще більш жорстко висловився в плані етичних наслідків тих методологічних зсувів, які зараз спостерігаються в науці, один із

російських філософів: «Ураховуючи загальну тенденцію руху мислення в двадцятому сторіччі, неважко припустити, що нова епістемологія полемічно загострена проти картезіанства й, таким чином, проти самих глибинних основ новоєвропейської трансценденталістської метафізики та відповідної їй культури. Це дійсно так, і, навіть, у значно більшій мірі, ніж можна було б собі уявити априорі. Більше того, новий підхід до пізнання складності перетворює картезіанську парадигму в окремих і в ряді ситуацій однозначно деструктивний спосіб життєдіяльності, що веде до неминучого колапсу таких складних систем, якою є соціокультурна цілісність» [Пигалев, 2004]. Наведена думка поділяється багатьма прихильниками нелінійного підходу – мова йде не про рядову методологію, що не виходить за рамки кола принципів, виокремлених класичною наукою. Із появою нелінійної методології змінюється сама наука, оскільки неминуче порушується її головний класичний принцип – можливість однозначних прогнозувань, заснований на картезіанських лінійних моделях. А це означає, що пропонується принципово інше використання того знання, яке нелінійна наука пропонує в якості базової моделі для роботи з різного роду об'єктами, включаючи й соціальні. Головне завдання – врахування варіативності можливих прогнозів. Це особливо важливо у випадку соціокультурних систем, де наслідки неврахування ефектів нелінійності можуть бути катастрофічними. Саме ця епістемологічна революція дозволила говорити про постнекласичний етап розвитку науки.

Отже, нелінійний підхід до розгляду соціальних проблем різко змінює наші звичні уявлення про перебіг соціальних процесів. Проблема соціальної інтеграції може виявитися однією з ключових, оскільки саме вона, перекладена на мову нелінійних моделей, виявляється тісно пов'язаною з питаннями соціальної стійкості/нестійкості, питаннями життєздатності системи як такої.

Повернімося тепер до нашої конкретної проблеми. Виходячи зі сказаного вище, її можна сформулювати більш конкретно – якщо не сума якостей членів суспільства (співтовариства, групи) визначає її групові характеристики, то що тоді? З використанням поняття інтеграції можна відповісти – якість їх відносин, зв'язків (об'єднуючих або роз'єднувальних) і тієї емерджентної інтегральної цілісності, яка виникає в підсумку. Але питання якості дуже

невизначене – що обирати в цьому випадку за точку відліку? Тому ми порушимо питання про якість чіткіше – чи можна говорити, що виникаючі інтегровані цілісності (інтегровані співтовариства) здатні впливати на динаміку того суспільства, у якому вони виникають? Якщо так, то яка форма інтеграції може вважатися оптимальною для того, щоб суспільство мало можливість того, що донедавна було дуже популярним означенням бажаних соціальних трендів – можливість «сталого розвитку». Іншими словами – мати вихід на траєкторію, що дозволяє без великих відхилень рухатися еволюційним шляхом.

Для пошуку відповіді на поставлені запитання будемо користуватися нашою самоорганізаційною моделлю соціальних змін, побудованою на підставі згаданої вище загальної нелінійної методології [Бевзенко, 2002]. За допомогою цієї моделі спробуємо внести деякі концептуальні акценти в розуміння процесів соціальної інтеграції, запропонувати можливість їх певної типологізації. І, що важливо, показати ціннісну нейтральність цього поняття, вийти на висновок, що впливає з нелінійних уявлень, – інтегрованість і дезінтегрованість (індивідуалізованість) можуть працювати як на розвиток (може навіть стійкий, що не відхиляється від еволюційного шляху), так і на деградацію та руйнування соціокультурної системи. Усе залежить від того, які формати соціальної інтегрованості будуть у системі присутніми і домінуючими.

Соціологічні моделі, побудовані на підставі нелінійних підходів, часто називають моделями соціальної самоорганізації, оскільки саме ефекти соціальної самоорганізації, будучи квінтесенцією цих моделей, задають те бачення соціокультурної динаміки, яке не проглядалося крізь призму лінійних моделей. Більш того – єдність організаційних і самоорганізаційних механізмів, що опиняються в основі такої динаміки, у черговий раз підтверджує й обґрунтовує неможливість розглядати окремо соціальні й культурні складові в процесах соціальних змін. Інший аспект не менш важливий з погляду нашої проблеми – звернення до самоорганізаційних моделей відкриває перед нами одну важливу для сучасних підходів можливість – розглядати будь-яке конкретне поставлене завдання так би мовити із двох оптичних перспектив – мікро і макро, людей і системи, а звідси – індивідуалізованості та інтегрованості. Спра-

ва в тому, що самоорганізаційні моделі соціальної зміни, за самою природою своєї появи в рамках загальних нелінійних підходів, мають інтегративний характер, орієнтовані на єдність цих двох рівнів системної реальності. З них легко видно, коли системні ефекти (культура, суспільство) пригнічують індивідуальні (у статистично значимій кількості випадків), а коли навпаки – системність втрачає свою визначальну силу. Ці моделі дозволяють подивитися на соціальні процеси, як з висоти системних окреслень, так і з оптичної перспективи індивідуальних повсякденних практик. У нашому випадку ми спробуємо побачити в цих двох перспективах явище соціальної інтеграції.

Що можна сказати про явище соціальної інтеграції з погляду макропроцесів? Найважливіше це те, що конфігурація інтегративних соціальних процесів тісно, – і можна навіть сказати взаємовизначально, – пов'язана зі станами соціальної стабільності / нестабільності. Цей на перший погляд тривіальний факт стає не таким тривіальним, якщо ми спробуємо задатися питанням оцінного характеру, – що вважати благом для суспільства, – стабільність або нестабільність і, відповідно, чи є благом соціальна інтегрованість. Під благом у цьому випадку ми будемо розуміти здатність до стійкого еволюційного розвитку, до еволюційних змін без загрози катастрофічних обвалів. Виявляється, нелінійна теорія дає підставу для зваженої відповіді – сама по собі інтегрованість може працювати як на благо, так і навпаки. Усе залежить, як завжди, від міри цієї інтегрованості. От про міру й треба говорити більш предметно.

Типологізація станів соціальної стабільності–нестабільності, передбачає, на нашу думку, необхідність розглядати не два, а три формати таких станів – власне стабільність, нестабільність першого й нестабільність другого роду [Бевзенко, 2012]. Ці стани принципово різняться своїми системними параметрами і, що особливо важливо, прогнозами в частині можливості стійкого еволюційного розвитку. При цьому міра і формат присутньої в них інтегрованості є однією з визначальних характеристик кожного з них.

Головним поняттям, яке дозволяло здійснити такий поділ стабільних – нестабільних станів, було поняття соціальної ентропії. Це поняття добре підходить і для тих нових штрихів у концептуалізації соціальної інтеграції, які ми шукаємо.

Насамперед варто зробити невеликий методологічний відступ, щоб охарактеризувати дискусії, які ведуться навколо правочинності використання поняття ентропії в соціології. Справді, у науковий обіг воно було введено в колах, далеких від гуманітарних, і стосувалося питань, пов'язаних з термодинамічними процесами. Але необхідність того або іншого поняття підтверджується або заперечується не стільки дискусіями, скільки актуальними науковими практиками. Оскільки питання порядку й безпорядку (хаосу) виявляються важливими для багатьох дисциплін, то й звернення до цього поняття стало логічним для фізиків і астрономів, біологів і лінгвістів, економістів і політологів. Напевне соціологам теж не обійтися без уявлення про наявність або відсутність соціальної впорядкованості, то й тут використання уявлення про соціальну ентропію, як міру соціальної неупорядкованості, стає логічним. Хоча, звичайно, його впровадження в соціологічне понятійне поле йде не без опору, але це є цілком нормальним для понятійних нововведень, особливо у випадку їх негуманітарного походження. На наш погляд, соціологічна затребуваність цього поняття продиктована насамперед тим, що просто задовольнитися полярними поняттями порядку й хаосу соціології ніяк не можна в силу саме тих неоднозначностей, які супроводжують уявлення про стабільність, з одного боку, й нестабільності – з іншого. Що тут є добрим, а що поганим з погляду перспектив соціального розвитку? На це питання немає відповіді в термінах порядку або хаосу, але є відповідь у термінах міри порядку (хаосу) – міри соціальної негентропії (ентропії). Більш того – тут можливі навіть умовні числові показники, що дозволяють вибудовувати значеневу картину процесу. Є якийсь ентропійний діапазон (коридор), у якому лише й можливі еволюційні, безкризові соціальні зміни. Про це ми поговоримо трохи нижче.

Поки ж повернемося до соціальної інтеграції. Що нам дає поняття соціальної ентропії? Визначення зв'язку між цими двома поняттями – соціальної інтеграції й соціальної ентропії – дає змогу прокласти місток до згаданих типів соціальної стабільності–нестабільності, які саме через ентропійні показники й визначаються. А вже це дозволить зробити оціночні висновки із приводу того, яка інтеграція є оптимальною з погляду еволюційних перспектив того або іншого суспільства.

Почнемо з визначення соціальної інтеграції, яке може бути співвіднесене з поняттям соціальної ентропії.

Інтеграцію в цьому випадку визначаємо як міру зв'язаності членів суспільства, міру корельованості, узгодженості їхніх практик. Говорити тут є сенс саме про практики як систему узвичаєних, лише частково відрефлексованих дій. При цьому інтеграція на рівні слів (декларацій) у якості предмета дослідження навряд чи може становити практичний інтерес. Не цікава в цьому випадку й та скоординованість, яка виникає як результат зовнішньої регуляції, наявності зовнішнього координатора. Це може бути скоріше ситуативним співробітництвом, а може просто одночасним виконанням команди, що до інтеграції відношення не має.

Наявність зв'язаності, погодженості практик, у свою чергу, означає наявність певного соціального порядку, наявність структурованості соціальних відносин. Якщо дозволити собі говорити про якусь міру інтегрованості (допускаючи, що зв'язаність може бути більшою або меншою), то ми одразу виходимо на уявлення про міру впорядкованості, що і є значеннєвою квінтесенцією поняття соціальної ентропії, а вірніше – негентопії (поняття нібито симетричне поняттю ентропії й означає міру порядку, а не міру хаосу). Таким чином, ми можемо сказати – чим вище інтегрованість того або іншого суспільства (співтовариства), тим нижче його ентропійні показники.

І тут є один істотний момент – у рамках самоорганізаційних моделей ми повинні розглядати соціальну інтеграцію не як статичний факт, а тільки як факт процесуальний. Іншими словами – це те, що існує тільки на рівні повсякденних взаємодій, що безперервно відтворюються. Це впливає насамперед з теоретичних уявлень – усі самоорганізаційні порядки (соціальні структури) завжди процесуальні. І саме така сутність цих структур дає те, що можна назвати соціальними інтегрованостями, які, не зупиняючись, самовідтворюються. Раніше мала швидкість соціальних змін дозволяла не зважати на це на емпіричному рівні. Але це вже неможливо в ситуації нашої, за визначенням Баумана, «плинної сучасності». І тоді інтеграція – це за визначенням процес.

Але тут є одна тонкість, що має відношення до зв'язку мікро- й макрорівнів інтегративних процесів. Процесуальна природа

інтеграції добре помітна на мікрорівні, рівні повсякденних практик – взаємин. На рівні макроструктур, віддаленого розгляду соціального ландшафту, ми можемо бачити досить стабільні конфігурації інтегрованостей, бачити різні їхні сполучення та комбінації, але можемо спостерігати і картини швидкої появи, і такого ж швидкого зникнення острівців інтегрованості¹. Усе це має прямий стосунок до нашого завдання – показати, як різні конфігурації інтегрованостей впливають на перспективу сталого розвитку, стабільного еволюційного руху суспільства.

Спочатку пропишемо деякі основні характеристики процесу інтеграції якогось умовного суспільства, використовуючи при цьому поняття соціальної ентропії. Це такі характеристики:

1. Рівень загальної негентропії (як наголошено вище – поняття, протилежне ентропії, що вказує на міру пов'язаності, впорядкованості) – міра актуальної інтегрованості.
2. Картина зміни показника загальної інтегрованості, конфігурація процесу зміни. Він може мінятися стрімко – зростання ентропії, криза, швидка дезінтеграція або, навпаки, швидке падіння ентропії, швидка консолідація, зростання згуртованості. Цей показник може мінятися поступово, дрейфуючи до більшого порядку або, навпаки, до більшого хаосу. Може робити якісь коливальні рухи в рамках певного діапазону ентропії – діапазону інтегрованості.
3. Розподіл інтегрованості (негентропії) у соціальному просторі – рельєф соціального ландшафту. Це дуже важливий показник. Якщо перший можна було назвати «середньою температурою по шпиталю», другий – динамікою зміни цієї температури, то цей показник уже дозволяє говорити про якість наявної в суспільстві інтегрованості і про перспективи, що при цьому відкриваються. Якщо розподіл рівномірний (відносно, звичайно, як і всякий ландшафт), то ми маємо щось типу рівнинного соціального пейзажу. Питання: це рівнина оброблена й доглянута

¹ Тут необхідно деяке термінологічне уточнення. Одне й теж слово «інтегрованість» може у цьому випадку мати різне смислове навантаження.

У першому випадку це причастя, що вказує на процес інтеграції, а в другому – іменник, що позначає соціальні структури, острівці соціальної впорядкованості, що виникають як результат інтеграції.

або запущена й поросла бур'яном? Іншими словами, маємо однакову по всьому простору низьку ентропію (рівномірно низькоентропійний простір) або однакову високу ентропію – по суті соціальний простір, що розпадається. Якщо розподіл нерівномірний, то маємо «горби й западини». Це означає, що є інтегровані групи – може соціальні, може релігійні, кримінальні, молодіжні та ін. Важливо, який ареал вони охоплюють, скільки їх, наскільки вони диференційовані між собою (потенціал злиття або посилення конфронтації). І якщо звертатися до образних уявлень, то тут більш відповідним буде вже не образ просто ландшафту (статика), а образ рухливого ландшафту, коли якийсь пагорб (локальний порядок, зниження ентропії) може опускатися й вирівнюватися, а на рівнині може виникати височина. Воно так і є у фізичному ландшафті, тільки там це процес тривалий, а на соціальному ландшафті більш швидкий, особливо зараз, коли фіксується цей феномен «плинної сучасності».

Отже, рівень ентропії, процес її зміни й формат розподілу виявляються визначальними для характеристики актуального стану соціального ландшафту. Оскільки вище ми пов'язали негентропійні показники з рівнем інтегрованості, то аналогічним чином ми можемо сказати – картина інтегрованості буде подібною й включатиме, як варіанти, загальну високу інтегрованість, загальну низьку інтегрованість, наявність локальних пагорбів – локальних інтегрованостей.

Що цей переклад з мови інтеграції на мову ентропії дає нам у зв'язку з поставленим вище завданням – зв'язати соціальну інтеграцію з перспективами стійкої соціальної еволюції?

Тут доречно згадати про ті три варіанти стабільності–нестабільності, які ми виокремили вище.

Нелінійна теоретична рамка вимагає виділення трьох якісно різних станів – дійсно стабільних, нестабільності першого роду (які часто й називають стабільністю) і нестабільності другого роду, яка дійсно такою є для будь-якого спостерігача в силу очевидної кризовості таких станів. Відрізняються ці стани рівнем соціальної ентропії, а значить рівнем соціального порядку. А в нашому випадку – конфігурацією соціальної інтегрованості.

Стабільні стани – це стани дуже низької ентропії, можна сказати, близької до нульової. І, відповідно, це стан дуже високої соціальної впорядкованості. А значить – дуже високої соціальної інтегрованості. Суспільство живе як один цілісний організм, практики його членів ритмізовані, корельовані. Не складно побачити тут ознаки традиційного суспільства, практики членів якого століттями регулювалися звичаями, ритуалами, міфами. Загальний міф, що розділявся всіма членами суспільства і зумовлював спільне світобачення, колективні уявлення, ритуали, що цей міф підтримували і забезпечували ту скоординованість практик, яка й робила суспільство інтегрованим, високовпорядкованим, низькоентропійним.

Тут варто згадати ще про один важливий момент, який присутній у соціосамоорганізаційних концептуальних моделях. Він сфокусований у твердженні – самоорганізаційні механізми соціального структурування – це механізми, по суті, культурного характеру, оскільки спираються на соціоструктуруючий потенціал ритуально-міфологічної й ігрової (в сенсі Хейзинги) взаємодії [Хейзинга, 1997].

Крім традиційного суспільства, до розряду стабільних суспільств слід віднести ті типи тоталітарних суспільств, де ще (вже?) має силу базовий міф, який лежить в основі виникнення такого суспільства. Так, наприклад, радянське суспільство довгий час можна було вважати стабільним і високо інтегрованим у силу наявності великої кількості членів, що розділяли той міф комуністичного раю, на якому це суспільство конституювалося.

Але, з погляду перспектив стійкого еволюційного розвитку, такі стабільні суспільства дуже вразливі. Причина теоретично легко пояснюється – низька ентропія позбавляє систему (у цьому випадку соціальну) того рівня хаосу, іншості, маргінальності, який у ситуації відсутності зовнішніх дестабілізуючих викликів цим суспільством заперечується й пригнічується, але в ситуації появи таких зовнішніх викликів стає адаптивним джерелом. Іншими словами – занадто висока інтегрованість є позитивом лише за умов відсутності незалежних від суспільства дестабілізуючих факторів, таких, приміром, як експансія зовнішніх культурних порядків, кліматичні фактори, природні катаклізми, епідемії, війни і т.д.. По суті йдеться про закриті існування в стабільних зовнішніх умовах. У цьому сенсі цілком зрозуміло, чому знаходяться племена, які зберігають

тотожність свого життєвого укладу і його міфологічну основу протягом сторіч, і на яких не виправдовуються формаційні моделі соціальних змін. Причина – їх повна ізольованість і стабільність природних умов життя. Але як тільки ці племена зустрічаються із зовнішніми цивілізаційними втручаннями, руйнування їх внутрішньої стабільності й інтегрованості можна гарантувати.

Якщо спробувати підкріпити образні уявлення деякими умовними цифрами, то ці стани стабільності можуть характеризуватися рівнем ентропії нижче 20%. Іншими словами, від самого ідеального 100% порядку тут спостерігаються тільки малі відхилення не вище 20%. Відповідно до різних ентропійних теорій [див.: Седов, 1982, 1993; Давыдов, 1988] цього недостатньо для наявності в суспільстві високого адаптивного потенціалу.

По мірі того, як за різних обставин зменшується інтегруюча сила первинного єдиного міфу, зростає соціальна ентропія, що неминує веде до нестабільності. І тут потрібно говорити про нестабільність у множині. Стосовно нашої проблеми це нестабільність першого роду, яка саме й відкриває можливість еволюційного розвитку, і нестабільність другого роду, яка теж відкриває варіанти для серйозних змін у суспільстві, але їх далеко не завжди можна назвати еволюційними. У тому випадку, якщо під останнім розуміти не тільки технічний, але й гуманітарний прогрес.

Почнемо з нестабільності другого роду і тієї конфігурації соціальної інтеграції, яку вона породжує. Маємо нібито повний антипод стабільності. Рівень соціальної ентропії тут настільки високий, що соціальний ландшафт являє собою безліч маленьких локальних порядків при практичній відсутності зв'язків між ними. Іншими словами, про інтеграцію тут можна говорити тільки на рівні самих локальних співтовариств типу родини або близьких друзів. Показники, за допомогою яких соціологи можуть заміряти таку ситуацію, – це кола довіри, взаємної підтримки, соціальної дистанції. Адже інтеграція повинна супроводжуватися посиленням усіх цих параметрів. Їхні низькі значення говорять, відповідно, про високу ентропію суспільства в цілому. Саме у випадку цієї нестабільності ми будемо спостерігати картину «клаптикового суспільства». Знову таки, для наочності, це можна показати кількісно – рівень ентропії, що переходить показник 38–40%

вказує на той рівень соціальної дезінтегрованості, після якого настає якась радикальна, революційна зміна в устрої такого суспільства. Це той рівень роз'єднаності, а значить і невпорядкованості, неузгодженості практик, коли соціальна тканина тільки й чекає малого поштовху, щоб піти на розрив. Але, що важливо, – розрив супроводжується посиленням показників інтеграції в тих частинах, що при цьому утворюються. Альтернативним варіантом виходу із кризи є поява основи для нової загальної інтегрованості, що дозволяє уникнути розпаду.

В усьому сказаному вище потрібно підкреслити один суттєвий момент – скрізь йдеться про самоорганізаційний рівень розгляду соціальної системи. Його в жодному разі не можна плутати з організаційним. Останній тримається на зовнішньому примусі, перший – на внутрішній мотивації інтегрованості норм та практик. При переході з рівня самоорганізації на рівень організації, норми, що забезпечують соціальний порядок відносин, зі сфери культури переходять у сферу соціального контролю. Їхнє успішне виконання гарантується більше зовнішнім примусом, аніж фактором культурного занурення людини, засвоєнням норм на тому рівні, що П. Бурдье називав габітусом.

Якщо ці два типи соціального порядку не розрізняти, тоталітарні суспільства можуть здатися однозначно низкоентропійними й високо інтегрованими, але це справедливо тільки в тому випадку, якщо ідеологія, що їх конститує, ще працює як міфологія, а не вихолощена в інструмент зовнішнього ідеологізованого насильства. В останньому випадку видима впорядкованість суспільства дуже вразлива, найчастіше на самоорганізаційному рівні ми маємо нестабільність другого роду, яка закінчується масштабними якісними трансформаціями у випадку найменшого зовнішнього поштовху. Як приклад можна привести СРСР в останні роки його існування. На той час втратив силу й виснажився горезвісний радянський колективізм, який у перші роки радянської влади був дійсно живим, був продуктом радянського міфу й основою високого рівня соціальної інтегрованості. Розпад СРСР був природнім наслідком такого зросту ентропії й падіння інтегративних показників.

Тут можна зробити висновок, що стосується того типу соціальної інтеграції, який відповідає нестабільності другого роду.

У цьому випадку ми спостерігаємо високу соціальну ентропію, безліч малих острівців соціальної інтегрованості при загальній високій дезінтегрованості. Така ситуація практично закриває перспективи еволюційного розвитку соціальної системи. Найбільш імовірний сценарій – революційні зміни, після чого рівно можливими є кілька сценаріїв: 1) поглинання даного суспільства іншим з більш сильною інтегруючою міфологією, яка не нав'язується, а реально приймається членами суспільства (не важливо – соціальний або релігійний вона при цьому носить характер); 2) поява в результаті кризових, а то й революційних подій, власної нової інтегруючої міфології, що знижує ентропію даного суспільства; 3) розпад суспільства на кілька частин, кожна з яких інтегрується на основі вже своєї власної міфології, що дозволяє цим частинам знайти в собі нову єдність. Усі ці процеси ми легко можемо спостерігати на прикладах суспільств, що проходили через стадії революційних потрясінь. Україна за всі роки незалежності являє собою яскравий приклад. Особливо це стосується ситуації напередодні революційних подій 2013–2014 рр. До початку цих подій рівень загальної ентропії й соціальної дезінтегрованості був дуже високим, ареали довіри практично не виходили за коло родини й близьких друзів. І хоча прогнози більшості експертів не говорили про можливість початку революційних подій, запропоновані моделі змушували думати по-іншому. Криза в таких випадках є неминучою, що для автора було очевидним ще за два роки до її початку [Бевзенко, 2011].

І тепер, нарешті, про стан нестабільності першого роду, який і дає змогу судити про ті формати соціальної інтеграції, які дозволяють суспільству генерувати ресурси, необхідні для стабільного еволюційного розвитку. Загальний рівень ентропійних показників (міри інтегрованості) у цьому випадку відповідає ентропійному коридорові. Це значить, що загальна ентропія перебуває десь на рівні 30% з невеликими коливаннями близько цього показника. На рівні повсякденних практик це може означати, образно кажучи: із трьох людей у нашій оточенні ми двом довіряємо, а одному ні, із трьох лікарів, до яких ми звернулися, результати лікування нас задовольнили в двох випадках. Із трьох прохань про допомогу, спрямовану до нас, ми у двох випадках готові були відгукнутися. І, навпаки, у трьох випадках, коли нам була потрібна допомога, у двох знайшовся той,

хто нам допоміг. Отже, як бачимо, не все в такому суспільстві ідеально. Але саме в цьому і криється потенціал швидкої перебудови в ситуації зовнішніх викликів. Те, що ми не довіряємо всім без винятку, означає, що ми готові перевіряти і підтримуємо ті внутрішні ресурси, на які здатні в цих випадках опиратися. Лікар, що не викликає в нас довіри, може виявитися прихильником методів лікування, не прийнятих даною медичною парадигмою, але це не означає, що розроблювальні ним методи не виявляться затребуваними знову таки в ситуації кризових викликів. Звичайно, ці «два з трьох» не будуть з'являтися випадково, це буде відбуватися в рамках досить стійких груп довіри, підтримки, згоди, які й будуть становити ареали інтегрованості. Саме ця формула «два з трьох», а не «один з трьох» дозволяє говорити про те, що ці групи інтегрованості будуть досить великими. І не важливо, яка буде інтегруюча культурна (самоорганізаційна) база – релігійна, професійна, етнічна, соціальна, клубна або якась інше. Важливо те, що такий формат соціальної інтегрованості дає суспільству ресурси (відносин, зв'язків, контактів, довіри, готовності допомогти) для еволюційного подолання виникаючих перешкод власного розвитку.

Із усього сказаного випливає висновок – уявлення про соціальну інтеграцію, концептуально збагачене за допомогою поняття соціальної ентропії, дозволяє стверджувати – міра соціальної інтегрованості може виступати однією з основних характеристик суспільства, що дозволяє вибудовувати прогнози щодо можливої траєкторії його подальшого розвитку. При цьому в зону високого кризового ризику попадають як сильно, так і слабко інтегровані суспільства. Оптимальною з погляду можливості стійкого еволюційного розвитку виявляється та міра соціальної інтегрованості, яка дозволяє суспільству перебувати в сприятливій зоні ентропійного коридору.

1.2. Особливості вертикальної соціальної інтеграції в умовах політичної кризи

1.2.1. Інтеграція «згори»: система проти життєвого світу

Однією з головних функцій державної влади є інтеграція суспільства, що має здійснюватися шляхом оптимізації соціальних відносин. Довіра, толерантність, відповідальність та солідарність як форми соціальних взаємовідносин дозволяють характеризувати єдність того чи іншого суспільства, ступінь його інтегрованості в єдине ціле на основі взаємоповаги ціннісних орієнтацій, спільності інтересів, згоди щодо виконання суспільно значущих задач. Владний вплив спрямований на підвищення рівня толерантності у суспільній свідомості громадян, упередження можливих та нівелювання наявних соціальних конфліктів. Для оцінки стану вертикальної владної інтеграції здійснимо спочатку короткий екскурс в історію української незалежності.

Україна на початку своєї незалежності мала багату «спадщину», а саме – високий рівень освіти населення та поширені в суспільстві цінності й установки, що сприяли подальшому розвитку країни. Серед них слід відзначити високий рівень толерантності (зокрема, міжетнічної) та довіри у суспільстві. Україна пишалася тим, що вона була однією з небагатьох країн пострадянського простору, які уникли гострих соціальних конфліктів, які переростали в збройні зіткнення. Разом з тим можна констатувати, що цей соціальний капітал був витрачений за два десятиліття, про що свідчить гострий громадянський конфлікт в країні. Переформатування політичної системи в Україні йшло паралельно із активним проникненням нових рекрутів до лав політичної еліти. У фазі швидких трансформаційних змін елітні групи «перетягували» на себе функції політичних інститутів, можливості яких використовувались як інструмент у боротьбі за владу. Сама ж політична влада набувала відверто ресурсного, а не інструментального характеру, що, зокрема, корелює з тезою про рентоорієнтовний характер економіки України [Дубровский, 2010]. У боротьбі за владу як ресурс політичні еліти здійснювали сегментарну інтеграцію регіональних спільнот, яка де-факто перетворювалася на загально дезінтеграційну політику щодо українського суспільства. Це дало свої «сходи» на

теренах розломів українського суспільства, що були сформовані історично [Хантингтон, 2003: с. 255]. Таким чином, конфлікти у боротьбі за владу, де кожна елітна група намагалася згуртувати свій базовий (або ядерний) сегмент суспільства за простою схемою «ми – вони», поглибили сформовані історично розколи і посилили конфлікти, які перейшли з латентного стану в гостру фазу. Виявлення наявних розколів, які не дозволяють інтегруватись українському суспільству в більш-менш цілісне соціальне утворення, мають супроводжуватися визначенням напрямів та механізмів їх подолання, що неможливо без усвідомлення первісних, базових причин дезінтеграційних процесів. Про історично обумовлені цивілізаційні розколи в українському суспільстві та їх наслідки в сучасності було детально викладено, ґрунтуючись на теоретичній концепції С. Хантінгтона і результатах емпіричних досліджень, в одній з наших попередніх праць [Зоткин, 2012].

Тепер звернемо увагу на внутрішні фактори, які, по-перше, сприяли збереженню та поглибленню старих розколів, по-друге, стимулювали появу нових.

Відомо, що політична система залежить від системи соціальних відносин, які, в свою чергу, спираються на економічний базис суспільства. Така тріада дає теоретичне пояснення як сучасному стану українського суспільства, так і конфігурації його політичної системи [Ворона, 2015: с. 22–23]. Головним висновком цієї концепції є те, що в суспільстві, де превалує бідне населення, не може повноцінно сформуватись ані громадянське суспільство, що буде здатним контролювати владу, ані повноцінна демократія. Будь-які спроби демократизації держави в бідному суспільстві матимуть «фасадний» та «фейковий» характер, оскільки такі політичні ініціативи не матимуть опори на відповідні соціальні групи, зацікавлені в них відповідно до своїх економічних інтересів. В Україні сформувалася система, в основі якої є олігархічний капітал, інтегрований (як через активи, так і через зобов'язання) у глобальні корпоративні відносини. Про це йдеться у багатьох роботах дослідників, серед яких можна виокремити книжки соціологів І. Селеньї [Селеньї, 2008], М. Шульги [Шульга, 2011], О. Рахманова [Рахманов, 2012]. Треба зазначити, що олігархічна сутність цієї системи, що сформувалася в Україні, визнається не тільки на науковому, експертно-

му рівнях, а й пересічними громадянами. За даними моніторингу Інституту соціології за 2015 р., 44,7% респондентів визначили, що саме олігархи відіграють значну роль у житті українського суспільства. На запитання про визначення того, що зараз відбувається в країні, відносна більшість громадян (44,7%) обрала варіант відповіді «боротьба між олігархами».

Система економічних відносин, побудована на олігархічному капіталі, в основі своїй має виражений диспропорційний характер розподілу ресурсів (у т. ч. й політичних) у суспільстві. Це характерно і для України, де сформувалася нестійка соціальна структура, більша частина якої складається з бідних. Середній клас в олігархічній системі не може сформуватися як вагомий і важливий елемент класової структури суспільства, а перебуває у перехідному, ба навіть маргінальному стані. Невеликій частці середнього класу вдається пробитись у вищі страти суспільства, утім більшість його приречена або перейти до нижчих класів, або деякий час невпевнено перебувати в тонкому прошарку між «верхівкою багатіїв» та «більшістю бідняків». Ми припускаємо, що існування великого середнього класу взагалі не відповідає ані логіці самої олігархічної системи, ані корпоративним інтересам олігархічних груп, які створюють та збільшують свій капітал на основі встановлення монополістичної влади в тій чи іншій сфері. Не відповідає інтересам олігархату й існування незалежної від його інтересів будь-якої організованої соціальної сили, здатної стимулювати розвиток громадянського суспільства, виходячи зі своїх соціальних інтересів, створювати громадський тиск на структури влади й вплив на прийняття рішень. Олігархічним групам й інтегрованим з ними структурам (насамперед, владним) значно простіше функціонувати в атомізованому соціальному просторі, дезінтеграція якого створюється та підтримується завдяки простому принципу – «розділяй і володарюй». Парадоксально, але саме в суспільстві, де високий рівень бідності, олігархічні структури можуть максимально збагачуватися та реалізовувати свою владу, утримуючи контроль над економічними ресурсами, політико-адміністративною, судовою сферами, ЗМІ тощо. Логічно, що за таких умов увесь процес прийняття владних рішень перебуває поза межами контролю та впливу з боку суспільства чи окремих соціальних класів або груп.

Частка соціально активних і організованих груп шукає собі ситуаційних замовників або постійних покровителів серед тих чи інших олігархічних структур, стає на службу їх інтересам і намагається заробити собі певний капітал (економічний або політичний), а за можливості й потрапити до складу еліти. Переважна ж більшість українського суспільства перебуває у стані багатоскладового і пасивного соціального об'єкту, що реагує на імпульси від елітних груп. Адже, як влучно зазначив В. Парето ще на початку ХХ ст., неелітні верстви можуть лише відповідати на стимули, які завдаються елітами. Часто ці реакції можуть мати суперечливі вияви в тих чи інших соціальних групах, що, однак, не випадає з загальної логіки цієї системи.

У межах будь-якої політичної системи влада потребує згоди принаймні більшості суспільства на проведення певної політики. Наявність такої згоди (неважливо – активної або пасивної, проголошеної політиками з трибун або прийнятої масами «за замовчуванням») дозволяє говорити про певний консенсус між елітами та всім іншим соціумом. Часто таку згоду, що ґрунтується на пасивності мас, намагаються проголосити соціальною солідарністю, якою вона, звичайно, бути не може. Разом із тим треба зазначити, що більшість таких консенсусів між владою і суспільством ініційовані активними акторами політичної системи – елітами. Як зазначалося вище, масам здебільшого лишається тільки вторинна функція реагування на ці ініціативи. Тому соціальні угоди (подекуди їх ще називають соціальними контрактами або соціальними пактами) між владою та суспільством ґрунтуються на основі «нав'язаних консенсусів», що, в свою чергу, продукує наявність навіть у межах досягнутого консенсусу суперечностей (між традиційними цінностями та спробою їх корекції, між реальними соціальними інтересами і псевдоінтересами тощо) та пов'язаних із ними ризиків. Такі тенденції спостерігаються в суспільствах, що мають високий ступінь дієвості демократичних інститутів та структур громадянського суспільства. Що стосується суспільств, де зазначені інститути контролю над владою є слабодієвими або загалом відсутні, консенсус між владою та суспільством стає саме нав'язаним, а умовний «соціальний контракт» (за всієї своєї популістської риторики) реально захищає інтереси лише своїх ініціаторів – еліт.

Висловимо думку, що в умовах, де політичні системи ґрунтуються на олігархічному капіталі, де домінують його інтереси, у суспільстві цілеспрямовано руйнуються горизонтальні зв'язки задля унеможливлення формування стійких соціальних об'єднань, які могли б усвідомити та артикулювати свої реальні соціальні інтереси, тим самим загрожуючи безконтрольній владі олігархічних структур над усім суспільством. Натомість формуються та зміцнюються вертикальні зв'язки, що здійснюються під контролем та в інтересах конкретних олігархічних структур та за допомоги підпорядкованих ним політичних сил, інституцій, громадських сил, ЗМІ тощо. Виходячи з цього, можемо висловити гіпотезу, що в пострадянському українському суспільстві загальна соціальна інтеграція заміщувалася вертикально орієнтованою «секторальною інтеграцією» або ситуаційним згуртуванням, що є результатом цілеспрямованого впливу еліт на маси.

Викладена вище загальна схема дозволяє зробити спробу відтворити логіку трансформації українського суспільства від набуття незалежності України до теперішнього часу, ролі суб'єктів (еліти), що стимулювали перетворення відповідно до своїх інтересів, та реакції на ці стимули об'єктів (маси). Реструктуризація українського суспільства розпочалася з розпадом СРСР та зміною економічних основ соціальних взаємовідносин в Україні. З цими процесами пліч-о-пліч йшла зміна ціннісних установок та світогляду громадян. «Перехідне суспільство» висунуло нові правила гри, у зв'язку з чим змінилася сама система пріоритетів. Уже не соціалістична, але ще не капіталістична система вимагала дотримання головної умови – економічного виживання в новому соціально-економічному середовищі, збереження і, за можливості, підвищення свого соціального статусу й матеріального добробуту. Решту, по суті, було принесено в жертву цій меті. Упевнено можна говорити, що за багатьма показниками (не лише статистично зафіксованими, а й відображеними в результатах соціологічних досліджень настанов та настроїв громадян), економіка та державне управління переживали фазу регресу, значна ж частина українського суспільства перебувала в розгубленому, дезорієнтованому стані, прагнучи знайти своє місце в новому соціальному порядку (за даними моніторингу за період опитувань з 2003 р. до 2015 р. сегмент тих, хто висловив відсутність

бажання пристосовуватися до теперішньої ситуації, зазначив, що живе як доведеться й чекає змін на краще, стабільно складає третину усіх опитаних). За таких умов не тільки механізми соціальних змін, а й сама ініціатива щодо перетворень залишалася прерогативою найбільш активних акторів, зокрема правлячих елітних груп, що, відповідно, перетворило їх на єдиного суб'єкта, який і надалі визначатиме напрямки можливих змін в Україні.

Нові умови визначили фактичну безальтернативність шляхів розв'язання проблем самозабезпечення громадян. Стрімка руйнація старої системи соціальних відносин стимулювала процеси індивідуалізації в українському суспільстві, що виявлялося передусім у деструкції колективних, групових форм соціальної взаємодії «старого», радянського» зразка та відповідних їм механізмів взаємодопомоги та взаємопідтримки. Індивідуалізм на сучасному етапі розвитку українського суспільства (кінець XX – початок XXI ст.) утілювався в його роздрібненості, де громадяни опинилися один на один зі своїми життєвими проблемами, а ареал їх соціального життя звузився до локального рівня безпосередньої взаємодії. Парадоксально, але саме деінституціоналізація системи колективізму радянської доби та стрімка індивідуалізація українського суспільства без якихось перехідних форм стала одним із потужних чинників, який призвів до загальної аморфізації українського соціуму та встановлення в ньому нових (відносно попереднього суспільного устрою), а насправді архаїчних форм соціальних взаємовідносин, які були більш зручні у використанні в умовах аномії. До таких форм можемо віднести, наприклад, еволюцію патерналістської залежності громадян від держави [Зоткін, 2014], переходу корупційних відносин із стану девіантних явищ у розряд системних [Зоткін, 2012] тощо.

Не менш важливим є фактор матеріального добробуту. Очевидною, й такою, що не потребує доказів, є теза – рівень доходів громадян може відкривати, або, навпаки, звужувати «вікно можливостей» для них. Низький рівень доходів змушує громадян, як вже говорилося вище, жертвувати іншими сферами життєздійснення заради економічного забезпечення своєї сім'ї. У той час, як більш високий рівень доходів дозволяє їм активізувати діяльність у тих площинах, які не забезпечують збільшення матеріальних цінностей

Таблиця 1

Сукупний дохід громадян України на одного члена сім'ї

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015
У середньому (доларовий еквівалент)	8	36	31	36	18	31	44	100	172	137	174	194	133	85
Не відповіді	2,2	9,7	6,3	8,3	6,7	8,1	6,9	4,6	8,4	8,1	7,9	7,4	8,3	12,3

суб'єкта, проте дають можливості його самореалізації та накопичення ними інших соціальних капіталів (культурний розвиток, розширення мережі соціальних контактів, громадська або політична діяльність тощо). З табл. 1 можна бачити, що середні показники сукупного доходу громадян у доларовому еквіваленті, за даними моніторингового опитування Інституту соціології НАНУ, коливалися на доволі низькому рівні в 1990-х рр.. і почали помітно зростати з 2004 р. Періоди зниження доходів (відносно попередніх років) припадають на 2000 р. (наслідок Азійської економічної кризи 1998 р.), 2010 р. (наслідок світової фінансової кризи 2008 р.). Стабільне зростання доходів, згідно табл. 1, розпочалося в 2003–2004 рр., і демонструє тенденцію зниження (відносно попередніх років) з 2014 р.

Уважаємо ці показники важливими для пояснення характеру та рівня солідаризації українського суспільства. По-перше, можемо зазначити, що саме на періоди економічного зростання й, відповідно, збільшення доходів громадян України припадають факти найбільш численних акцій громадянського протесту, що отримали в загальному дискурсі назви революцій – «помаранчевої» (2004 р.)

та «гідності» (2013–2014 рр.). Це в цілому відповідає висновкам С. Хантінгтона, зробленими на основі спостереження чинників та наслідків політичних криз у низці країн «третього світу» після Другої світової війни. У своїй роботі, присвяченій політичному порядку, він відзначив, що політичні кризи мали місце в країнах, де утворювалася диспропорція між рівнем політичної активності громадян, їх участі у політичному процесі та готовністю до цього політичних інститутів. Як правило, ця диспропорція утворювалася там, де слаборозвинені політичні інституції переставали відповідати вимогам значних мас суспільства, які збільшували свою політичну участь, завдяки економічному росту в країні. «Найважливішою проблемою політики є відставання політичних інститутів порівняно з соціальними та економічними змінами» – писав С. Хантінгтон [Хантінгтон, 2004: с. 25]. Таким чином, громадяни, завдяки збільшенню рівня своїх доходів, отримували можливості для самореалізації, у т. ч. й у політичній царині. Їх критерії щодо розвитку країни не могли задовольнити політичні інституції, які розвиваються та еволюціонують значно повільніше, ніж економічна кон'юнктура та зміни настроїв у суспільстві. Логічним наслідком таких суперечностей ставали політичні кризи, які нерідко гучно проголошували революціями. Тим не менш, політичні інституції лишалися такими само, як і у «дореволюційні» періоди (із зрозумілих причин об'єктивно високого рівня властивостей ригідності та резистентності, характерних для соціальних інститутів). Разом з тим подібного роду «революції» часто призводили до падіння економічного рівня країни, що, власно, й «умиротворяло» революційно налаштовані маси, які поверталися до стилів життя, локалізованих у соціальному просторі та сконцентрованих на задачах виживання. Досвід низки колись розвинутих країн Африки і Латинської Америки цілком підтверджує спостереження, зроблені С. Хантінгтоном.

Вважаємо, що теоретична схема, викладена вище, дає можливість пояснити зростання рівня солідаризації українського суспільства під час політичних криз 2004 р. та 2013–2014 рр. Виходячи з неї, можемо припустити, що із зниженням економічного рівня України й, відповідно, доходів громадян, рівень їх солідаризації для участі в політичному процесі знижуватиметься. Що, тим не менш, не суперечить логіці подальшого функціонування політичної системи,

Таблиця 2

Оцінка громадянами України особистого виграшу або програшу внаслідок «помаранчевої революції», 2004 р., (%)

	2005	2006	2008
Скоріше у виграші	32,1	16,4	12,3
Важко визначити, у виграші чи програші	55,8	48,7	50,2
Скоріше у програші	11,7	34,7	36,8
Не відповіли	0,4	0,2	0,7

Таблиця 3

Розподіл відповідей на запитання: «Чи відчуваєте Ви особисто себе в «виграші» чи в «програші» внаслідок падіння режиму В.Януковича?», (%)

	2014	2015
Безперечно у виграші	21,3	3,1
Скоріше у виграші	19,3	7,9
Важко сказати, у виграші чи програші	41,8	30,9
Скоріше у програші	10,4	27,2
Безперечно у програші	6,8	19,0
Важко відповісти	–	11,2
Не відповіли	0,4	0,7

яка ґрунтується на олігархічному рентоорієнтованому капіталі та керується його інтересами. За результатами соціологічного моніторингу «Українське суспільство» можна констатувати, що багато змін громадської думки, що були зафіксовані в період політичних криз 2004 р. та 2013–2014 рр., інерційно трималися певний час, після чого поверталися до попереднього рівня. Зокрема зменшувався рівень довіри до політичних лідерів та інститутів (наприклад, рівень довіри до президента, який, власне, уособлював перемогу чергового майдану, зменшився через рік удвічі). Громадяни переоцінювали революційні події та їх наслідки для себе. Це чітко простежується на даних, викладених у табл. 2 і 3. Якщо у 2005 р. 32,1% українців

зазначили, що відчувають себе швидше у виграші внаслідок «помаранчевої революції» 2004 р., і тільки 11,7% відмітили, що відчували себе швидше у програші, то вже через рік розстановка оцінок змінилася до навпаки. 16,4% респондентів продовжували відчувати особистий виграш від «помаранчевої революції», сегмент «тих, які програли» збільшився до 34,7% від опитаних. У 2008 р. цей ефект тільки посилювався.

Такі ж тенденції переоцінки наслідків спостерігаємо і щодо політичної кризи 2013–2014 рр., яка отримала назву «революції гідності». Якщо у 2014 р. відчували себе в особистому виграші від її перемоги 40,6% українців, то вже через рік сегмент оптимістів зменшився, майже вчетверо (до 11,0%), натомість показники відчуття програшу від зазначених подій зросли з 17,2% у 2014 р. до 46,2% у 2015 р.

Виходячи з теоретичної конструкції, запропонованої С. Хантінгтоном, і спостережень змін громадської думки після політичної кризи, що відбувалася в Україні в 2004 р., можемо зробити поточний висновок. По-перше, зазначена подія як маркерна точки в новітній історії України не слугувала засобом солідаризації українського суспільства на цьому етапі його розвитку. По-друге, швидка зміна оцінок та установок громадської думки дозволяють говорити про те, що активізація та участь громадян у політичному процесі носили характер ситуативного та емоційного згуртування в кризовому стані, але ж ніяк не системної солідаризації українського суспільства на основі реальних соціальних інтересів, за реалізацію яких кожен має нести особисту відповідальність. Оцінка наслідків подій 2013–2014 рр. поки що не така очевидна. Можна констатувати, як аналогії з попередньою кризою, так і деякі відмінності, зокрема солідаризацію в формі волонтерства. Проте остаточні висновки щодо характеру інтегрованості, яка виникла внаслідок зазначених подій, робити поки що зарано.

Треба зазначити, що загалом із переходом від соціалістичної до ліберально-капіталістичної моделі суспільного устрою, в Україні знижується роль держави як чинника соціальної інтеграції та суб'єкта інтеграційної політики. Разом із зубожінням та локалізацією ареалу безпосередніх соціальних контактів, про що вже згадувалося вище, на перший план виходять найбільш близькі до

Таблиця 4

Розподіл відповідей на запитання: «Які осередки або організації об'єднують довкола себе людей найнадійніше та найефективніше?», 2013 р. (%)

Сім'я, родина	81,9
Об'єднання за спільними інтересами	28,8
Громадські об'єднання людей, що потрапили до схожих скрутних обставин	20,9
Релігійні об'єднання	20,2
Об'єднання за спільними видами діяльності (професійні спілки, клуби тощо)	16,2
Об'єднання власників	11,0
Політичні партії	9,4
Етнічні осередки, спільноти	5,7
Державні установи, структури	4,2
Важко відповісти	7,5

респондента групи, у той час, як загальносоціальні інститути відіграють більш віддалені та абстрактні ролі. Так, за результатами відповідей, викладеними в табл. 4, можна бачити, що головним осередком, навколо якого об'єднуються люди, є локальний, первинний рівень соціальної інтеграції – родина (81,9%). Значно меншу інтеграційну роль відіграють для українців групи інтересів (28,8%), громадські об'єднання (20,9%) та релігійні об'єднання (20,2%). Можливість згуртування громадян України за ознаками їх приналежності до якоїсь діяльності (насамперед, професійної) та за володінням майном ще нижча – їх інтеграційну роль визнали тільки 16,2% та 11,0% відповідно. Що стосується політичного життя, то воно є найдалшим колом у світі повсякденного життя пересічного українця. Політичні партії та державні структури отримали серед респондентів найменшу кількість визнання як можливих інтеграторів українського суспільства. Тобто держава, політичні інститути, їх актори і агенти перебувають на найбільшій дистанції в колах життєвого світу громадян України².

² Слід зазначити, що наведені дані отримано у 2013 році напередодні політичної кризи 2013–2014 рр.

Таблиця 5

Розподіл відповідей на запитання: «На Вашу думку, що сьогодні об'єднує людей в українському суспільстві?», (%)

	2002	2003	2006	2009	2013	2015
Прагнення спільно долати труднощі життя в країні	24,0	22,8	22,7	23,9	22,7	35,3
Відчуття втрати нормального життя	29,0	31,3	24,5	32,2	27,7	34,1
Віра в краще майбутнє	38,2	39,3	42,9	31,1	30,6	35,6
Спільні труднощі життя	34,7	40,4	35,6	37,6	33,3	29,7
Родинні чи товариські почуття	27,8	25,8	35,8	35,1	23,5	24,1
Невдоволеність владою	28,3	39,6	29,4	40,5	34,1	36,4
Національна ідея побудови української держави	8,6	7,4	10,2	6,9	7,5	–
Страх перед майбутнім	28,7	28,7	19,6	30,3	25,2	21,6
Мова спілкування	22,6	22,8	20,7	14,7	10,0	7,4
Патріотичні почуття громадянина України	9,0	9,4	12,1	8,7	8,3	41,3
Політичні погляди	4,7	7,7	12,3	9,3	8,2	13,6
Релігія (вірсповідання)	11,8	15,9	19,3	11,8	10,4	10,2
Національна належність	9,9	11,4	13,1	11,6	7,4	12,0
Спільна історія, територія	14,3	20,4	23,7	20,6	12,3	–
Інше	0,2	0,1	0,3	0,2	0,1	0,5
Ніщо не об'єднує	4,2	3,3	3,8	7,4	8,1	3,7
Важко відповісти	10,0	6,7	6,7	5,7	8,3	1,7
Не відповіли	0,4	0,1	0,1	0,3	0,1	0,2

Більш того, сфера політики сучасного українського суспільства здатна згуртувати громадян на основі негативних почуттів. Так, у відповідях на запитання у моніторинговому дослідженні «Що, на Вашу думку, об'єднує людей у нашому суспільстві?» з року в рік стабільно високі позиції з певними коливаннями мають варіанти відповідей «невдоволення владою» та «спільні труднощі життя». Також слід відзначити, що у 2015 р. у порівнянні з попередніми ро-

Таблиця 6

Розподіл відповідей на запитання: «Якою мірою Ви пишаєтеся, чи не пишаєтеся тим, що є громадянином України?», (%)

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2015
Зовсім не пишаюся	6,6	8,9	5,2	7,1	7,5	7,2	7,9	9,2	5,0
Скоріше не пишаюся	11,5	15,8	9,7	12,4	11,4	11,9	14,1	15,4	8,4
Важко сказати	40,8	37,7	31,4	35,2	30,5	31,3	35,2	27,3	19,0
Скоріше пишаюся	30,8	30,0	38,3	33,2	36,6	38,3	34,9	37,8	49,7
Дуже пишаюся	10,1	7,7	15,3	11,9	13,9	11,1	7,7	9,5	16,9
Не відповіли	0,3	0,0	0,1	0,2	0,0	0,2	0,2	0,8	1,0

ками значно збільшився показник відповіді «прагнення спільно долати труднощі життя в країні» (табл. 5). На нашу думку, це свідчить про стимулюючу дію кризових механізмів інтеграції частини українського суспільства. Хоча спільні труднощі життя як такі постійно залишаються чинником, який характеризує життя українців, сплеск згуртування навколо спільного подолання проблем фіксується лише після кризи 2013-2014 рр.

Разом з тим маємо зазначити, що варіант відповіді «патріотичні почуття громадянина України» продемонстрував різкий «сплеск» у 2015 р. (41,3%) у порівнянні з попередніми роками. Це відповідає загальній тенденції зростання рівня гордості українців щодо своєї громадянської приналежності, особливо під впливом подій 2005 р. та 2013-2014 рр. (табл. 6).

Те, що патріотизм став одним із потужних чинників інтеграції частини українського суспільства в 2014 – 2015 рр. є очевидним фактом. Разом з тим виникає низка питань. Який характер цього патріотичного сплеску, що його стимулювало? Український соціолог І. Бекешкіна вважає, що «війна згуртувала націю» [Бекешкіна І. Війна згуртувала націю]. Ця теза наочно ілюструється показниками страхів щодо нападу зовнішнього ворога на Україну (табл. 7). Якщо протягом 2000–2013 рр. цей показник був на низькому рівні

Таблиця 7

Страхи, поширені в українському суспільстві, (%)

	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015
Зростання злочинності	71,0	61,5	54,9	43,2	43,1	43,2	45,5	49,3	42,5	41,3
Безробіття	86,4	73,0	67,9	64,9	54,4	80,1	79,4	78,1	60,2	70,3
Нападу зовнішнього ворога на Україну	17,9	16,4	10,5	6,6	6,7	6,9	6,8	9,5	59,6	51,8
Міжнаціональних конфліктів	27,7	17,9	12,8	19,2	18,5	12,7	10,7	14,3	35,0	20,1
Міжрелігійних конфліктів	—	8,0	6,4	8,4	7,2	6,1	5,6	8,6	12,3	7,8
Напливу біженців, переселенців і приїжджих	—	11,0	7,4	7,8	10,1	9,2	9,8	7,4	13,9	15,1
Зупинки підприємств	16,5	39,1	35,3	34,2	29,9	43,2	35,7	36,4	36,0	38,7
Повернення до старих порядків часів застою	11,3	7,3	5,2	7,9	7,4	9,9	7,7	7,5	12,0	13,1
Голоду	71,8	51,2	45,5	33,8	31,8	34,7	37,3	29,8	33,4	39,0

Таблиця 7 (закінчення)

Страхи, поширені в українському суспільстві, (%)

Масових вуличних безпорядків	21,4	18,6	16,1	13,4	16,3	15,9	16,6	18,6	32,8	26,2
Невиплати зарплат, пенсій тощо	—	64,7	56,5	55,8	51,6	73,8	65,8	75,4	60,8	68,5
Зростання цін	77,2	74,3	75,2	80,8	86,0	84,2	80,6	79,6	63,0	75,4
Встановлення диктатури в країні	11,8	12,0	10,2	9,3	10,0	9,9	14,3	18,3	16,8	17,4
Розпаду України як держави	11,9	14,7	10,8	22,9	21,9	16,7	11,8	14,4	45,9	29,3
Наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС	40,3	30,4	24,9	22,3	18,1	16,3	16,7	18,6	9,2	12,2
Зараження загрозливими для життя інфекціями (туберкульоз, СНІД тощо)	—	40,6	43,0	38,3	39,2	37,3	34,5	36,6	17,4	19,6
Холоду в квартирі	45,4	33,4	30,7	29,9	21,2	17,5	23,7	18,4	23,7	25,6
Інше	6,7	2,8	3,4	2,1	2,8	1,6	1,6	1,7	5,1	3,7
По-справжньому нічого не бояться	0,8	5,0	2,6	2,6	2,2	1,3	2,7	4,8	1,8	0,9
Не відповіли	0,1	0,1	0,1	0,4	0,2	0,0	0,1	0,1	0,2	1,2

(максимально 17,9% у 2000 р.), то в 2014 р. він сягнув позначки 59,6% (хоча в 2015 р. дещо знизився – до 51,8%).

Отже, бачимо зростання страхів щодо можливих соціальних потрясінь та їх наслідків (окрім страху нападу зовнішнього ворога на Україну, помітний зріст можна бачити по показниках страхів міжнаціональних конфліктів (14,3% у 2013 р., 35,0 у 2014 р.), голоду (29,8% у 2013 р., 33,4% у 2014 р., 39,0% у 2015 р. тощо). Водночас помітно знизилися страхи, що стабільно демонстрували високі показники протягом усього періоду опитування. Це страхи безробіття (78,1% у 2013 р., 60,2% у 2014 р.), не виплати зарплат та пенсій (75,4% у 2013 р., 60,8% у 2014 р.), зростання цін (79,6% у 2013 р., 60,3% у 2014 р.). Удвічі впали навіть показники страху наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС (18,6% у 2013 р., 9,2% у 2014 р.) та зараження загрозливими для життя інфекціями (36,6% у 2013 р., 17,4% у 2014 р.). Саме зростання таких страхів є наочним підтвердженням гострої кризи, що сприяло швидкому згуртуванню великих мас людей.

Разом з тим можна припустити, що цей сплеск не буде тривалим. По-перше, конфлікт на Сході України є віртуальним для переважної більшості українців, оскільки вони не задіяні в бойових діях та не проживають в зоні, де вони відбуваються. Ця теза може йти у розріз з показниками відповідей на запитання щодо готовності: 1) до військової мобілізації; 2) готовності зі зброєю в руках битися за повернення територій самопроголошених Донецької та Луганської народних республік до складу України. І на перше, і на друге запитання дали ствердну відповідь щодо такої готовності приблизно 30% респондентів, що, в свою чергу, викликає застереження щодо обережного розведення проекції (висловлення своєї готовності) від реального результату (здійснення акту поведінки), з чим соціологи часто мають справу. Для характеристики ставлення більшості українського суспільства до воєнних дій, які, переважно, бачать з екранів телевізорів, дуже вдало підходить цитата Е. Ремарка: «По суті, найрозумнішими виявилися люди бідні і прості, – вони з першого ж дня прийняли війну як нещастя, тоді як всі, хто жив краще, зовсім втратили голову від радості, хоча вони-то якраз і могли б куди швидше розібратися, до чого все це призведе [Ремарк, 2007: с. 4]». По-друге, громадянській конфлікт, що підтримується

з двох боків зовнішніми гравцями, є позиційним та не поширюється на інші території України. Тому інтегруюча роль страхів гострих соціальних конфліктів (війни та її наслідків) демонструє тенденцію до зниження. Інші ж страхи, пов'язані з повсякденною життєдіяльністю громадян, навпаки, демонструють зростання (див. табл. 7).

Отже, можемо зробити поточний висновок про ситуаційно-кризовий характер зростання інтегруючої ролі військового конфлікту на Сході країни, підґрунтям якого є страх. Наслідком його є трансляція картини соціальних взаємовідносин за спрощеною схемою протистояння «ми – вони» та відповідне зростання патріотизму частини українського суспільства. Така модель може підтримувати рівень патріотизму і згуртування «проти когось» за умов продовження військового конфлікту та, відповідно, підтримки дискурсу військового протистояння у ЗМІ.

Діючи в цей момент форму патріотизму та згуртування «проти когось» можна вважати певним виявом умовно «негативного соціального пакту», негласно укладеного як між елітними групами, елітами й масами, так і в самому суспільстві. Він ґрунтується на почутті соціального егоїзму, яке поступово поширювалося в українському суспільстві. Першоосновою для його поширення та переростання в моделі ставлення до інших, а згодом імплементації в практики поведінки стали, як вже відзначалося вище, перехід до ліберально-капіталістичного суспільного устрою із збіднінням населення та руйнування колективістських форм взаємодії та взаємопідтримки. На тлі цього правлячими елітами просувалися ідеї побудови національної держави з титульною нацією та єдиною державною мовою.

Тенденції соціального егоїзму, що втілилися в нівелювання прав інших, чітко простежуються й на прикладі змін у ставленні до російської мови в Україні. В країні проживає велика кількість етнічних росіян, а російська мова широко використовується як мова міжнаціонального спілкування. Протягом 1992–2014 рр. рівень сприйняття її як рідної мови стабільно перевищував показник 30%. Стільки ж використовували російську мову в спілкуванні в колі сім'ї. Близько чверті респондентів зазначали, що у внутрішньосімейному спілкуванні вони використовують і російську, і українську мови (в 2015 р. кількість таких відповідей зросла до 30,4%).

Таблиця 8

Ставлення громадян України до можливості надання офіційного статусу російської мови в Україні, (%)

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015
Ні	32,9	37,0	36,2	31,1	32,2	37,6	38,4	39,6	41,6	49,1	49,6	59,9
Важко сказати	16,1	15,3	19,3	20,0	20,0	14,0	13,0	17,0	14,8	14,2	18,1	13,2
Так	50,9	47,6	44,0	48,6	47,5	48,4	48,6	43,3	43,4	36,5	32,2	25,4
Не відповіли	0,0	0,1	0,5	0,3	0,3	0,0	0,0	0,1	0,2	0,2	0,1	1,5

Ці показники набувають особливої уваги, якщо враховувати, що тільки 10% визначили свою національність як росіяни. Проте, за два десятиліття рівень підтримки в українському суспільстві надання офіційного статусу російській мові знизився вдвічі: з 50,9% в 1996 р. до 25,4% в 2015 р (див. табл. 8).

Можливість офіційного визнання прав російськомовних груп українського суспільства постійно нівелювалася як правлячими елітами, так і групами громадянських активістів, які проводили ідею «єдиної європейської України». Найбільше протистояння з мовного питання відбулося в 2012 р., коли був прийнятий закон Ківалова–Колесніченка. Згідно з його положеннями, російська, болгарська, угорська, румунська, кримськотатарська та інші мови національних меншин України отримували офіційний статус в регіонах компактного проживання його носіїв. Незважаючи на прогресивний характер цього закону, він викликав бурхливий протест націоналістичних сил і привів до так званого «мовного майдану» (червень–липень 2012 р.). Таким чином, можна обґрунтовано припускати, що сплеск радикалізму, громадянської та національної нетерпимості, який стався в Україні в 2014 р, мав тривалий інкубаційний період свого «дозрівання». Хоча саме політика білінгвізму могла стати надійною основою для інтеграції історично і культурно різноманітного українського суспільства.

Підсумовуючи, маємо зазначити, що українське суспільство є складним соціальним утворенням з історично сформованими лініями культурних розколів, які проявили себе після зламу радянської системи та переходу до моделі ліберально-капіталістичних відносин, яка досі в Україні не є дієвою. Наслідками такого переходу, що перешкождали процесам інтеграції українського суспільства, були: 1) стрімке збідніння більшості населення та деколективізація соціальних взаємовідносин, що стимулювало загальну атомізацію українського суспільства; 2) зниження ролі держави як інтегратора суспільства; 3) перехоплення правлячими елітами ініціативи формування та змін громадської думки, їх позиціонування як головного суб'єкту соціальних змін; 4) укладання між елітами та масами негласних «нав'язаних соціальних договорів», частину з яких можна віднести до «негативних соціальних пактів», здатних, тим не менш, до стимулювання інтеграції принаймні частини суспільства. Тривалий час в пострадянському українському суспільстві загальна соціальна інтеграція заміщувалася вертикально орієнтованою «секторальною інтеграцією» або ситуаційним згуртуванням, що є результатом цілеспрямованого впливу еліт на маси. Був утворений своєрідний баланс між регіональними елітами, які утримували свій «ядерний» електорат. Згідно інтересів олігархічного капіталу, з суспільного дискурсу був виключений соціально-економічний аспект, проте підтримувався стан латентного культурного конфлікту на основі розбудови України як національної держави з єдиною титульною нацією та єдиною державною мовою. Під тиском зовнішньополітичних гравців цей конфлікт був виведений з латентного стану, що призвело до громадянського конфлікту. Він, своєю чергою, стимулював підвищення дієвості негативних соціальних пактів, використання більш простих механізмів інтеграції суспільства, посилював тенденції кризових та секторальних солідаритетів. Можна впевнено стверджувати, що кризовий менеджмент інтеграції суспільства (або окремих його частин) може мати короткий термін ефективності дії. Він потребує заміни на довгострокову стратегію конструктивних дій об'єднання суспільства навколо ідей загальносоціального розвитку, на основі яких мають формуватися «позитивні соціальні угоди». До таких ідей, що можуть сприяти загальній інтеграції українського суспільства, згідно результатів

опитування, відносяться: 1) ідея інтеграції України в європейський простір (з нашої точки зору пріоритет мають, насамперед, культурний і правовий простір); 2) здійснення політики міжнаціональної та міжкультурної толерантності із офіційним визнанням прав мовних груп і культурних спільнот і просування цих ідей в законодавчі акти та інформаційний простір; 3) самодостатність України, яка має спиратися, передусім, на власні ресурси, зміцнюючи незалежність.

1.2.2. Інтеграція «знизу»: життєвий світ проти системи

Спроба осмислити трансформації українського суспільства в координатах взаємовідносин між системою і життєвим світом, потребує звернення до аналізу вертикальної інтеграції не лише «згори», коли акцент робиться на ролі в цьому процесі владних еліт, а й «знизу», розглядаючи ситуацію інтеграції дотично до аналізу конкретних життєвих практик [Хабермас, 1993].

Виходячи з теоретичної схеми суспільних формацій, яку запропонував Ю. Габермас, для нашого суспільства при переході в пострадянську фазу фактично мало що змінилося. Суспільства державного соціалізму, зважаючи на те, що в них існувало політико-егалітарне розпорядження засобами виробництва, Габермас відносив до посткапіталістичних класових суспільств, які поміщав в одну групу з пізньокапіталістичними.

Для обох типів суспільств характерною є розвинена державна система соціального захисту, а отже справедливим є твердження Габермаса про компромісний характер такої держави, в якій змінюються умови чотирьох видів взаємодії між системою (економікою і державою) та життєвим світом (приватною й публічною сферами), навколо яких кристалізуються соціальні ролі найманого працівника і споживача, клієнта бюрократичної суспільної системи і громадянина держави.

Пізній капіталізм використовує відносне розходження між системою та життєвим світом через зменшення напруги та ризиків, пов'язаних зі статусами робітників та службовців, завдяки створенню суб'єктивного відчуття захищеності на основі постійного підвищення життєвого рівня, хай і неоднорідного по соціальним прошаркам. Це значно зменшує конфліктність, ґрунтовану на не-

рівному розподілі. Між професійною роллю та роллю споживача встановлюється певна рівновага. Водночас така ж рівновага встановлюється і між роллю громадянина, яка фактично нейтралізується через те, що не передбачає реальної участі в процесі прийняття рішень, та роллю клієнта, яка штучно підсилюється. Як наслідок, виникає поєднання лояльності з легітимністю.

Посткапіталізм досягає того ж результату іншими засобами. Захищеність працівника гарантується через створення суб'єктивного відчуття соціальної безпеки на основі стабільності балансу між роллю працівника та споживача в умовах штучно створеного соціального вирівнювання. Рівновага між роллю громадянина та роллю клієнта досягається за допомогою штучного ототожнення цих позицій, оскільки громадянин позбавлений можливості ставити під сумнів легітимність влади, а клієнт, за визначенням, є виразником лояльності.

У пізньокапіталістичному суспільстві клієнт фактично і є споживачем, який користується перевагами бюрократичної системи держави загального добробуту. Натомість, у посткапіталістичному суспільстві він є споживачем, який користується перевагами бюрократичної системи держави соціальної рівності і справедливості.

Проблемність сучасного стану українського суспільства визначається тим, що воно втратило регулятивні механізми рівноваги, притаманні суспільству державного соціалізму, натомість механізми, що діють у пізньокапіталістичному суспільстві не можуть бути прямо запущені зсередини суспільства постсоціалістичного. Виникає питання, в який же спосіб взаємодіють сьогодні система і життєвий світ.

Теоретично за Габермасом «життєвий світ» виконує низку завдань, зокрема «встановлення групової солідарності» та виробництво особистісної ідентичності «соціально відповідальних акторів», які високо вмотивовано виробляють і підтримують власний зв'язок із суспільством [Habermas, 1984]. Для українського соціуму, який тривалий час знаходився в стані переходу від постсоціалістичної до капіталістичної моделі, характерним було панування системної інтеграції над соціальною. Проте загострення суспільної кризи «запустило» в суспільстві процеси, які теоретично були прописані й

самим Габермасом. Його теза про те, що міграції та війни пришвидшують розвиток, що призводить до формування повного громадянського статусу [Хабермас Ю. Что такое «политическое»], добре підтверджується сплеском соціально інтегруючих практик взаємодопомоги, зокрема в формі зростання волонтерського руху та його соціальної підтримки. Результати численних досліджень засвідчують порушення рівноваги в парі громадянин-клієнт у бік акцентуації ролі громадянина. Водночас меншу увагу дослідники приділяють аналізу збоїв, які виникають у процесах системної інтеграції, що втрачає важелі впливу, оскільки перестає задовольняти потреби клієнта.

Виходячи з наведеного вище міркування про особливу роль міграцій та війн, можна спробувати простежити як саме ці процеси трансформували взаємовідносини системи і життєвого світу на прикладі групи вимушено переселених осіб та спроб системи сформувати відповідну соціальну програму для створення умов соціального захисту нової групи клієнтів. Якщо подивитися на розподіл внутрішньо переселених осіб по країні, можна констатувати не лише масштаб проблеми, а й її загальноукраїнський характер. У шести областях кількість переселених наближається до 100000 осіб, немає жодної області, яка б не прийняла переселенців з Криму або Донбасу. При цьому життєвий світ більш ніж 1700000 людей був фактично зруйнований і постало питання їх реінтеграції в соціум. Як же зреагували на цю ситуацію життєвий світ і система.

Слід зазначити, що соціальна інтеграція відбувалася відразу досить активно. Гуманітарна допомога, їжа, предмети першої необхідності для ВПО поступали від благодійних організацій, волонтерів і місцевих жителів. Водночас реакція системи суттєво запізнювалася порівняно з реакцією життєвого світу.

Лише через 2 роки після початку вимушених переміщень система відреагувала у звичних параметрах системної інтеграції, прийнявши Комплексну державну програму щодо підтримки, соціальної адаптації та реінтеграції громадян України, які переселилися з тимчасово окупованої території України та районів проведення антитерористичної операції в інші регіони України, на період до 2017 р. [Об утверждении Комплексной государственной программы...]. Цей документ визначає головною метою системи розв'язан-

ня основних проблем переселених громадян та зниження рівня соціальної напруженості серед них і в суспільстві. При цьому Уряд налаштований сприяти як інтеграції та соціальній адаптації таких осіб за новим місцем проживання, так і їх добровільному поверненню на місця попереднього проживання (за умови повного фактичного припинення бойових дій на територіях, на яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження). Водночас реальні кроки для забезпечення вирішення цієї мети передбачають поки що лише допомогу в забезпеченні створення належних умов для життєдіяльності та створення передумов для компенсації завданої переселеним особам майнової (матеріальної) та моральної шкоди. Тобто система не готова запропонувати клієнтам дієві заходи соціального захисту.

Спробуємо проаналізувати взаємини системи і життєвого світу на прикладі вирішення цієї соціальної проблеми спираючись на дані одного з досліджень, присвячених оцінці забезпечення потреб та дотримання прав внутрішньо переміщених осіб³. Комплексна якісна методологія з застосуванням методів глибинних інтерв'ю, етнографічних досліджень, фокус-групових дискусій дозволяє порівнювати процеси системної та соціальної інтеграції.

Зважаючи на те, що представники місцевих владних структур, уособлюють для переселених владу як таку і є реальними провідниками державної політики у цій сфері, у межах дослідження, були проведені експертні опитування державних службовців вищого та середнього обласного рівня, які одразу виявили низку проблем, «невидимих» на інших рівнях. Виявилось, що однією з ключових

³ Для аналізу використано результати комплексного дослідження забезпечення потреб та дотримання прав внутрішньо переміщених осіб, проведеного дослідницькою агенцією Umbrella на замовлення Центру політичних студій та аналітики в рамках проекту “Захист прав внутрішньо переміщених осіб та боротьба з порушенням їх прав шляхом підвищення інституційного потенціалу місцевого самоврядування та реалізації соціальної реінтеграції”. У містах Запоріжжя, Львів, Херсон, Харків, Полтава та Дніпропетровськ було проведено по одній фокус-груповій дискусії і по 2 експертних опитування з представниками владних структур обласного та місцевого рівня, а також 12 глибинних інтерв'ю з ВПО у районних центрах або селах (по два у кожній із зазначених областей.)

є проблема неефективності комунікації міської влади, як по горизонталі, так і по вертикалі. Причому очевидною була не лише відсутність комунікативної дії, а й відсутність комунікації як елемента забезпечення ефективності раціональної дії.

Показовим став вже той факт, що в ході організації дослідження важко було знайти експертів з боку влади, котрі володіли б повною інформацією про проблеми та наміри щодо ВПО в місті, області. Виявилася низка внутрішньосистемних проблем. Аналіз експертних опитувань засвідчив неефективність комунікації між регіональними і центральними органами влади. Головний запит з боку обласних та міських адміністрацій характеризувався очікуванням від центральних органів влади розробки стратегічного рішення проблеми ВПО, тобто прийняття Програми. Причому головним було очікування конкретних фінансових орієнтирів, без чого створення будь-яких обласних програм вважалося таким, що не має жодного сенсу. Оскільки фінансові орієнтири поки що так і залишаються не заданими, стан очікування постійно пролонгується і блокує активність органів влади на місцях.

Ще одним бажаним рішенням для місцевої влади було б створення державного органу, спеціально зосередженого на проблемах переселених. Саме він має забезпечувати координацію діяльності усіх інших державних структур відносно допомоги переселеним, розробляти надалі комплексні програми і здійснювати їх централізоване фінансування. Фактично представники навіть високих щаблів міської влади демонструють повну пасивність, залишаючи в зоні власної відповідальності лише реєстрацію переселених та виплату соціальної допомоги. Типовими проблемами, які виявило дослідження, були: 1 – ігнорування пропозицій з місць (відсутність будь-якої реакції); 2 – імітація реагування (листування по колу, коли відповідь на запит від структурного підрозділу регіонального органу влади до міністерства готує зрештою інший структурний підрозділ того ж регіонального органу влади); 3 – неефективність існуючих способів комунікації, відсутність трансляції з центру ефективних моделей, розроблених на місцях (засідання і наради, які не впливають на реальні практичні дії); 4 – надмірний контроль з боку центральних органів влади з ухилом у каральний бік замість допомоги для виправлення помилок (міністерські перевірки).

Проблеми було виявлено і в інших комунікативних зв'язках. Наприклад, у взаємодії з міжнародними організаціями місцева влада демонструє завищені очікування, розглядаючи донорів не як допоміжний, а як центральний фінансовий механізм вирішення ключових проблем переселених. Регіональні органи влади бачать свою головну функцію переважно у розподілі та контролі державних фінансових надходжень і формуванні списків під запит різних донорів щодо допомоги конкретним групам ВПО.

Дуже слабкою виявилась і горизонтальна комунікація між службами на рівні регіону. Виявилось, наприклад, що більшість тих ВПО хто працює, знаходили її самотужки, за оголошеннями в Інтернет і через знайомих, а не через Центр зайнятості. Показово, але успішні варіанти адаптації фіксуються у випадках якраз не надмірної/достатньої зовнішньої допомоги, а саме малої зовнішньої допомоги або відсутності такої взагалі.

Досить небезпечною виявилася значна розбіжність в оцінках комунікативних зв'язків у представників місцевої влади та ВПО. З точки зору влади стан інформування переселених в усіх регіонах практично оптимальний. При цьому головним інструментом інформування вважається сайт органу влади, а переселенці сприймаються як активні користувачі. Крім того в якості каналу комунікації влада використовує повідомлення на стендах в управліннях соціального захисту (волонтерських організацій). Отже, у владній комунікації з переселеними превалює пасивна модель інформування. Фактично розповсюдження інформації між ВПО здійснюється лише завдяки активності самих же ВПО, які, відвідуючи відповідні організації, діляться отриманою інформацією із знайомими. Така модель інформування не забезпечує доведення інформації до безпосереднього споживача. Інформування через засоби масової інформації також здійснюється спорадично. Впровадження більш активних форм інформування (безкоштовні листівки, газети для ВПО) вважається непотрібним. При цьому найбільш проблемним моментом існуючої інформаційної стратегії в усіх регіонах є те, що частина ВПО, яка проживає у сільській місцевості або невеликих містечках фактично має надто обмежений доступ до інформації. Усі ці проблемні моменти, які в самооцінці владою комунікації з ВПО відсутні, насправді постійно озвучуються на фокус групах

переселенцями. Загальна інформація на сайтах служб обласних адміністрацій, міських соціальних служб, у приміщеннях, на дошках оголошень оцінюється як недостатня, і констатується, що не кожен ВПО може розібратися в змісті повідомлень та зрозуміти наскільки інформація стосується саме його ситуації. До речі, в останніх рекомендаціях УВКБ ООН Уряду наголошується, що мають бути активізовані інформаційні кампанії з наголосом на правах і обов'язках ВПО та пільгах, які їм надаються [Управление Верховного комиссара ООН...].

Показовим є також бачення кризь призму системи процесу інтеграції ВПО. Він вважається природним і таким, що не потребує додаткових втручань. Роль місцевих органів влади полягає у тому, щоб забезпечувати клієнтські потреби. Як зазначалося в одному з експертних інтерв'ю: «...створюються усі умови для того, щоб люди могли нормально інтегруватися в суспільство, надаються їм можливості, усілякі програми стосовно працевлаштування та перекваліфікації і навчання, отримання нової професії, і на розвиток власного бізнесу виділяються кошти. І так далі, і тому подібне. Такі питання реалізуються». Парадокс полягає в тому, що в усіх регіонах представники органів влади прогнозують значний відсоток неповернення переселенців, і водночас не готові сприймати їх як частину вже власного населення.

Існують дві точки зору на способи інтеграції – через розчинення і через виокремлення. Розчинення передбачає посилення клієнтської ролі, виокремлення – посилення ролі громадянина.

Прикладом стимуляції розчинення є існуюча на сьогодні стратегія сприяння вирішенню проблем фінансового стану ВПО. Всі існуючі програми – разового характеру, вони тимчасово спасають ситуацію але глобально не є вирішенням і навіть за оцінками самих ВПО провокують споживацтво серед них.

Показово, що представники системи досить чітко прив'язують процеси асиміляції з соціальною інтеграцією. Як зазначається в одному з інтерв'ю – «люди асимілювалися, питання вирішення якихось проблем вийшло вже на побутовий рівень – це сусід, йому слід допомогти».

Загалом на рівні системи соціальна інтеграція вважається досить успішною, заперечуються будь-які прояви дискримінації, зо-

крема при наймі житла або прийомі на роботу. Система фактично неспроможна в цих сферах задовольнити потреби клієнтів і «виводить» їх у життєвий світ. Відповідальність за працевлаштування покладається переважно на самих ВПО – «хто хоче працювати, той знайде роботу, а хто не хоче, той не знайде». Водночас відхід від ролі клієнта досить складний, про що свідчить низький рівень реалізації права на працевлаштування. З одного боку, очікування допомоги від владних структур дуже незначне, тому до них мало звертаються. З іншого, ті, хто звернувся до органів служби зайнятості, а це приблизно третина учасників фокус-групових дискусій, зазначили, що в результаті такого звернення роботи практично ніхто не знайшов. Найчастіше робота, яку пропонує державна служба зайнятості, або не відповідає кваліфікації ВПО, або запитах щодо заробітної платні.

Аналогічним чином, головним суб'єктом, відповідальним за розміщення ВПО, стають самі ВПО. Після виходу постанови про надання адресної допомоги на оплату житлово-комунальних послуг, ситуація набула офіційного закріплення, оскільки тепер органи соціального захисту констатують, що переселенці «фактично мають собі просто щось знайти за цю суму, щоб безкоштовно жити».

Отже, дані дають підстави зробити припущення, що в сучасних умовах система неспроможна ефективно контролювати життєвий світ і фактично заохочує зростання громадянської активності. Одним з ключових моментів сучасної соціальної ситуації в українському суспільстві є суттєва деформація системної інтеграції. Зростання ролі громадянського суспільства є безумовно позитивним чинником, але його діяльність не може компенсувати системні збої. На прикладі групи ВПО добре видно, що системна підтримка великою мірою забезпечується зовнішніми системними інтеграторами через дію міжнародних організацій. Водночас цей приклад наочно демонструє слабкість системи, що створює, на нашу думку, головні суспільні ризики. Існуюча система, переживає величезні внутрішні потрясіння і намагається стабілізувати ситуацію, гальмуючи соціальні зміни.

Повертаючись до теоретичної схеми Габермаса, можна зробити висновок, що попри подібність систем взаємодії у посткапіталістичному та пізньокапіталістичному суспільствах, пряма трансформація

одного в інше неможлива. Відповідно народжується гібридна система, в якій елементи соціального захисту зберігаються нормативно, але не можуть бути забезпечені системою фактично. Свідченням цього є порушення рівноваги у системі клієнт – громадянин, які фіксуються зараз в українському суспільстві. На відміну від системи пізнього капіталізму, в якій конфлікти виникають насамперед там, де роль клієнта змінює соціальний контекст життя через асиміляцію його з системно інтегрованими сферами дії, український модерн демонструє зворотний процес, стимулюючи повернення клієнта в життєвий світ, і розширене відтворення «соціально відповідальних акторів».

1.3. Горизонтальна соціальна інтеграція в перехідному суспільстві

1.3.1. Соціальна кооперація як основа горизонтальної інтеграції

За умов сучасного українського суспільства інтеграційні процеси повинні ґрунтуватися на певному соціальному ресурсі. Таким ресурсом можуть стати практики соціальної кооперації (кооперативні практики) – повторювана і відтворювана здатність людей співпрацювати заради їх загальної взаємної вигоди. Прикладами такої діяльності є вирішення як побутових проблем, наприклад, благоустрій місць сумісного проживання, так і масштабніших – захист громадянських прав та свобод, боротьба з корупцією тощо. Здатність до взаємодії в процесі об'єднання формує кооперативні навички, що сприяє формуванню горизонтальних мереж громадянського суспільства.

Інтегроване суспільство являє собою мережу малих первинних груп, в яких соціальна кооперація функціонує на основі включення індивідів у велику кількість особистісних взаємозв'язків. Ці взаємозв'язки формують конвенційний простір, які легітимують соціальний порядок на певній території. Соціальна кооперація забезпечує домовленості відносно прийнятних умов взаємодії, інтегруючи в себе соціальні суб'єкти. Тому реальну оцінку міри інтегрованості сучасного українського суспільства навряд чи можливо уявити без вивчення ступеня поширення узвичаєних соціальних практик людського співробітництва.

Вперше на творчу функцію кооперативних практик звернув увагу Е. Дюркгайм, який визначав основні категорії людської свідомості із соціального життя. У своїй праці «Первісні форми релігійного життя» Дюркгайм виступив з ідеєю, що джерело інтеграції соціальної групи криється не в самих віруваннях, а в ритуальних практиках, які й зумовлюють способи мислення індивідів у традиційних культурах [Дюркгайм, 2002]. Згідно з цим, суспільство формується завдяки спільно виконуваним ритуальним практикам, які породжують реальні соціальні сили. Дію цих сил учасники відчують спільно, збираючись у групу. У колективних церемоніях зміцнюється відчуття солідарності групи. Під дією ритуальних церемоній формуються такі категорії мислення, як час, простір, класифікація, сила, причинність та тотальність. Тобто категорії мислення не даються через індивідуальний досвід, а стають доступними через досвід групової співпраці [Дюркгайм, 2002: с. 281–386].

Е. Дюркгайм, Ф. Тьоніс та Г. Зіммель вказували, що в міських спільнотах, де ринкова економіка найбільше вкорінювалася, проходить диверсифікація взаємодії між людьми, які за традиційних умов обмежувалися колом спілкування переважно в родині. У процесі модернізації відносини клієнтського, вертикального характеру («патрон–клієнт»), які були поширені у традиційному (феодално-му) суспільстві, поступово заміщаються договірними відносинами горизонтального характеру і пов'язують раніше відособлені соціальні групи. Поряд з цим розширення міжгрупової взаємодії послаблює конформістський тиск його «родової» соціальної групи, знижує його залежність від внутрішньогрупової дисципліни, сприяючи свободі вибору [Дюркгайм, 1991; Тьоніс, 2005; Зіммель, 2003]. Власне, дюркгаймівська концепція переходу від механічної солідарності, яка базується на поглинанні особистості колективом, до органічної солідарності, яка спирається на визнання цінності особистісної свободи та рівності інтересів усіх індивідів, показує шлях набуття інтеграції західних суспільств як взаємного компромісу між групами з різними цінностями та світоглядними настановами.

Механізмом соціальної інтеграції на органічній, горизонтальній основі стала раціоналізація соціальних відносин. Ідея раціоналізації суспільного життя належить М. Веберові, який виокремив чотири типи соціальної дії: цілераціональну, ціннісно-раціональну,

традиційну та афективну [Вебер, 2012: с 39]. Раціоналізація західних капіталістичних суспільств трактується як історія зростання питомої ваги цілераціональних дій у різних сферах життєдіяльності та витіснення традиційних і афективних дій. Модернізація ознаменувалася переходом від традиційних цінностей до секулярно-раціональних [Inglehart, Welzel, 2005]. Соціально-психологічною основою горизонтальної інтеграції суспільства стали якості довіри, толерантності, солідарності та відповідальності. Саме цими соціально-психологічними чинниками було пояснено успішність соціальної інтеграції в сучасній Італії у дослідженні, яке здійснив авторський колектив на чолі з Р. Патнамом. Щільність членства в добровільних асоціаціях насамперед пов'язується зі ступенем міжособистісної довіри між громадянами та їхнім сприйняттям ступеня взаємності та сприяння [Патнам, 2001: с. 199–226]. Схильність до соціальної взаємодії за місцем проживання робить індивіда здатним до порозуміння з однодумцями. Р. Патнам зазначає: «Із багатьох причин громадяни в громадянському суспільстві більш, ніж активні, пронизані громадським духом та рівні. Порядні громадяни любязні, ввічливі та довіряють одне одному навіть тоді, коли суттєво відрізняються між собою. Громадянське суспільство не вільне від конфліктів. Та оскільки його громадяни мають усталені погляди на громадські питання, вони толерантні до своїх опонентів» [Патнам, 2001: с. 111]. Внаслідок взаємного впливу та взаємодії в асоціаціях їх члени набувають досвіду відповідальності за колективні рішення. Люди з різних соціальних груп, об'єднані в асоціацію, стають набагато поміркованішими та толерантнішими [Лейпхарт, 1997: с. 45]. Серед залучених у добровільні об'єднання в Україні порівняно з незалученими зафіксовано вищий рівень довіри до колег, схильності до толерантності, відчуття відповідальності за стан справ у країні й місці проживання [Резнік, 2014b]. Утім, якщо варіювати групи за мотивами об'єднання залежно від емоційного наповнення, то добровільні асоціації характеризуються меншою емоційністю, ніж сім'я або друзі, деперсоналізацією стосунків та прагненням досягнути конкретної мети. Це пов'язано з прагматизмом та раціональністю соціальної кооперації.

Проблема горизонтальної кооперації посіла чільне місце в концепції публічної (громадської) сфери Ю. Габермаса. Учений робить

історичну реконструкцію моделей громадянських відносин, простежуючи еволюцію – зародження, формування та інституціоналізацію – простору відкритого публічного спілкування. Публічною сферою в цьому випадку є неформальна мережа для обміну інформацією та опініями, яка відтворюється через комунікативну дію. Крім цього публічна сфера розглядається не тільки як комунікативний простір, а й як політичний інститут, який артикулює спільні інтереси шляхом раціональної дискусії, виробляючи при цьому громадську думку з певних питань. Ю. Габермас показує, за яких умов і яким чином громадська думка активних верств населення щодо суспільних проблем почала впливати на ухвалення політичних рішень [Габермас, 2000]. Іншими словами, йдеться про визначення, за яких історичних умов конвенційний простір органічної солідарності та принципів свободи розширюється настільки, що вони стають дієвим інструментом впливу на політичне та соціальне життя країн Західної Європи. Ностальгія Ю. Габермаса за класичним виміром публічної сфери, коли дискусії в читальнях, клубах чи кав'ярнях зобов'язували людей до більшої відповідальності, пояснюється більшою безособовістю сучасної публічної сфери. У подальшому поняття коперації стало ключовим у розумінні соціального порядку, тлумачення якого зводиться до двох його складників: 1) порядку як координації співіснування та взаємодії людей; 2) порядку як кооперації в їх діяльності для досягнення спільних цілей [Theories of Social Order, 2003: p. 29–30].

Починаючи з Е. Дюркгайма, соціологічні пояснення соціальної кооперації підкреслювали роль інтерналізації цінностей, які зумовлюють виконання соціальних норм. Натомість, економічне пояснення (А. Сміт, М. Олсон) соціального співробітництва акцентувало роль стимулів, які змушують егоїстичних індивідів співпрацювати. Раціональні егоїсти через власну корисливість координують свої дії. У випадку вдалих операцій, які призводять до збільшення добробуту, взаємодія зумовлює в людини почуття вдовolenня такою координацією і все більше схиляє до кооперації. Більшість досліджень проблематики соціальної кооперації обмежуються теоретичними припущеннями щодо людської співпраці в економічній та політичній сферах. Існує низка математичних розрахунків, які пояснюють співпрацю двох або більше індивідів, виходячи з т.з.

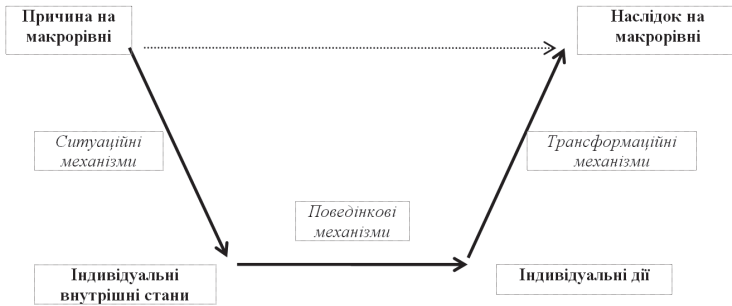

Рисунок 1. Типи причинних зв'язків та механізмів
[Theories of Social Order, 2003: p. 17].

«соціальних дилем» (дилема в'язня, дилема волонтера, дилема обмеженої кількості суб'єктів, які повинні співпрацювати з метою отримання суспільного блага для значно більшої групи) [Hardin, 1968; Diekmann, 1986; Taylor, 1987; Dasgupta, 1988; Ostrom, 1990]. Теоретичні моделі зосереджуються навколо двох напрямків: співпраця між раціональними егоїстами (cooperation among rational egoists) та співпраця між соціально-раціональними особами (cooperation among socially rational individuals), де звертається увага на соціальні уподобання, навчання та оснащення [Diekmann, Lindenberg, 2015]. Таким чином, соціальна кооперація в теоретичній площині знову ж таки розглядається крізь призму раціоналізації індивідом свого становища та відтворення ним раціональних дій.

Якщо брати до уваги проблему впливу соціальної кооперації на конвенційний простір інтеграції, то перспективним напрацюванням є інтерпретація цієї проблематики за пояснювальною схемою Дж. Коулмена (т.з. «ванна Коулмена») [Coleman, 1990], зокрема причинно-наслідковий зв'язок між макросоціальним чинником і його макросоціальним наслідком пояснюється через посилання на механізми, що їх поєднують (див. рис. 1).

Спричинені мікросоціальним чинником ситуаційні механізми зумовлюють індивідуальні внутрішні стани – уподобання, ставлення, намір, прагнення, упередження, прихильність, відчай, обурення тощо. Поведінкові механізми розкривають особливості мотиваційного впливу індивідуальних внутрішніх станів фізичних осіб на

їхню поведінку. Зрештою, трансформаційні механізми виявляються в тому, як індивідуальні дії осіб поєднуються шляхом агрегації чи стратегічної взаємодії й сукупно спричиняють певні макросоціальні наслідки. За цією схемою концепція громадянського суспільства А. де Токвіля виглядає наступним чином. У силу мігрантської специфіки формування США соціальна інтеграція соціуму відбувалася на основі позадержавної сфери громадських асоціацій чи місцевих парафій. Перебування в асоціаціях сприяло опануванню навичок співпраці. Це позначилося на індивідуальному інтернальному стані, коли індивід отримував задоволення від кооперування. Відтак, це спонукало людину до кооперативної поведінки. Зрештою, такий трансформаційний механізм зводився до агрегації взаємних кооперативних дій людей та суспільно корисних здобутків. У підсумку все це забезпечувало соціальне впорядкування суспільства загалом [Groups, s.a.: sl. 53; Резнік, 2015]. Отже проілюстрований механізм показує соціальну інтеграцію як процес, за якого мікросоціальні порядки поєднуються і сукупно утворюють соціальний порядок макрорівня.

Внаслідок зростання економічного добробуту в країнах Заходу соціальна інтеграція відбувалася на основі соціальної співпраці шляхом витіснення цінностей виживання і до посилення цінностей, пов'язаних з людським розвитком. Якщо брати пострадянські суспільства перехідного типу, то поширення суспільної кооперації в ході суспільних трансформацій було заблоковане низкою соціальних феноменів пострадянської трансформації, а саме аномією, суспільною недовірою, всепоглинаючою корупцією та патерналізмом. Відмінності в економічному потенціалі пострадянських суспільств по-різному формували характер соціальної інтеграції. У Росії період високих цін на енергоносії дозволяв формувати соціальну інтеграцію на патерналістській основі механічної солідарності шляхом покращення життєвого рівня. У російській моделі консолідаційною основою виступає пріоритет колективних інтересів, тоді як інтереси окремого індивіда трактуються як другорядні по відношенню до інтересів держави. Натомість в Україні трансформація соціальних норм і цінностей відкинула ще донедавна колективістський соціум у реальність індивідуалістських практик виживання. Поширення соціального цинізму, хоча й суперечило закликам до

національно-державної консолідації, водночас дистанціювало населення від будь-яких простих рецептів «відновлення справедливого ладу». Просторово-територіальна ідентифікація українського суспільства мала виражену регіональну та етномовну специфіку [Злобіна, Резнік, 2006]. Однак, не зважаючи на вагомі регіональні та етнокультурні відмінності в українському суспільстві, не було достатніх інституційних передумов, які б «зфрагментували» слабоінтегроване суспільство: низький рівень довіри українські громадяни виявляли як до центральних органів влади, так і до місцевих [Резнік, 2005]. Домінування в суспільстві як міжособистісної недовіри, так і недовіри до суспільних інститутів блокувало розвиток міжособистісної співпраці та її інституціоналізацію в добровільні організації. Внаслідок цього відбулося звуження соціальних інтересів індивіда навколо нього самого та його родини. Саме цим пояснюється тривале існування високого рівня довіри лише щодо інституту сім'ї [Общество без доверия, 2014]. Проникнення корупції в усі сфери життя спрямовувало індивіда не в бік кооперації, допомога якої у вирішенні проблем була досить примарною, а у звичне річище аморальних, але ефективних для життєдіяльності корупційних дій. Причому вдаватися до корупційних дій змушені були здебільшого активні громадяни. За результатами моніторингового дослідження, здійснюваного Інститутом соціології НАН України у 2013 р., серед громадянських активістів виявилось 40,7% тих, хто вдався до корупційних дій, тоді як серед «пасивних» таких виявилось 23,3%. Зважаючи на це, можна було б припустити, що «пасивні» громадяни є морально стійкішими. Однак, суттєвої різниці між кількістю «активістів» та «пасивних», які вказали, що не вдавалися до корупційних дій, бо вони проти цього (відповідно – 20,1% і 22,1%), немає. Очевидно, що «активісти» у своїх прагненнях вирішити невідкладні питання життєдіяльності не зупинялися ні перед чим.

Вичерпання пострадянського інституціонального ресурсу в Україні все частіше увиразнювало неефективність державного апарату, соціальної системи та спроможності економіки. Послаблені державні інститути вже не могли бути використані в якості інтегруючого інструменту. Українське населення в цілому вже не могло перекласти на плечі органів влади вирішення суспільних проблем.

Плакаючи надії на європейську інтеграцію, суспільство очікувало еволюційного шляху реформування державних інститутів і подолання корупції під тиском ЄС. Однак після відмови уряду і президента В. Януковича від підписання Угоди про асоціацію з ЄС активна частина суспільства вирішила діяти. Революція Гідності (Євромайдан) і подальша агресія Росії в Криму та Сході України спричинили суттєвий вплив на індивідуальний внутрішній стан населення. На основі якісного дослідження вдалося показати, що феномен Євромайдану, народжений в процесі вияву масових переживань під впливом потужного емоційного чинника, перетворився в суб'єкт соціальної дії. Перетворення емоційної енергії обурених громадян у протестні дії, що стали рушійною силою стрімких соціальних змін, наочно довело дієвість емоційної природи реакції на очікувані зміни [Злобіна, 2014]. Кількісні дослідження вже постфактум також підтвердили суттєві зрушення масової свідомості. Моніторингове дослідження Інституту соціології НАН України 2014 р. вперше зафіксувало те, що громадяни України передусім побоювалися нападу зовнішнього ворога і розпаду країни. Також було зафіксовано суттєве підвищення рівня дестабілізаційності протестного потенціалу та тривожності [Українське суспільство, 2014: с. 79, 205, 318]. Проведений аналіз цінностей учасників Євромайдану за методикою Schwartz Value Scale засвідчив, що вони за своїми прагненнями і мотиваціями радше подібні до жителів країн Європейського Союзу, ніж до населення України. Більше того, середньостатистичний учасник Євромайдану порівняно з жителями країн ЄС і України характеризується більшою самостійністю, сміливістю брати на себе відповідальність, схильністю до ризику [Sviatnenko, Vinogradov, 2014; Святненко, 2015]. Учасники Євромайдану порівняно з тими, хто не брав участі у протестних діях, відзначаються найнижчим рівнем соціального цинізму [Головаха, 2014].

Спротив колишній владі під час Євромайдану, параліч нової влади під час агресії в Криму та на сході країни змусив суспільство раціоналізувати своє сприйняття ситуації та підштовхнув до міжособистісної співпраці. На суспільну арену вийшли добровольці та волонтери, які здобули максимальну повагу з боку суспільства. Приклад волонтерства довів, що добровільна, неоплачувана робота активістів знайшла відгук у зневіреного, пасивного соціуму. Волонтери на

певний час стали основною референтною групою для населення. Проявом солідарності стала готовність представників різних регіонів воювати на сході країни, матеріально допомагати вимушеним переселенцям. На цьому етапі міжгруповою системою взаємодії лише починала утворюватися, однак ефективність соціальної кооперації прискорила зміни не тільки масової свідомості, але й позначилася на нормативному рівні.

Перші наслідки цих трансформаційних механізмів на макрорівні не забарилися. Усвідомлення зовнішньої загрози та спільна позиція щодо виклику стала основою соціальної відповідальності не тільки активних українців, але й позначилася на всьому суспільстві. Починаючи з 2014 р. соціологічні опитування фіксували феномен, коли найбільшою довірою серед українського населення користувалися волонтерські організації [Кому більше довіряють українці, 2015]. Це втілювалося в те, що українці масово перераховували кошти волонтерам та волонтерським організаціям [Постмайданна благодійність і волонтерство, 2015]. Зовнішня загроза зумовила людей толерантніше ставитися один до одного. Поширення по країні великої кількості переміщених осіб змушувало розвивати навички міжкультурного діалогу. Моніторингове дослідження Інституту соціології НАН України 2014 р. зафіксувало суттєве зниження рівня аномійної деморалізованості та соціальної дистанційованості [Українське суспільство, 2014: с. 226, 261]. Зовнішня загроза та нові сподівання громадян сприяли формуванню загальнонаціонального консенсусу щодо ключових політичних питань. Зокрема, уперше зафіксовано зближення електоральних та політичних орієнтацій усіх регіонів України, крім Донбасу. Наразі найприйнятнішими підвалинами соціального порядку в суспільстві є виключний державний статус української мови, європейські цінності та норми як цивілізаційний вибір, поєднання ринку й державного регулювання в економіці та унітарність територіального устрою [Резнік, 2014а]. Натомість позиція неприйняття зовнішньої загрози стала виглядати соціально безвідповідальною. Таких людей було стигматизовано у вигляді інтернет-мемів як «вата», «ватники», які позначили проросійських прихильників традиціоналізму та патерналізму. Іншим виявом соціальної відповідальності стало вимушене зниження протестної активності громадян. Суспільне невдоволен-

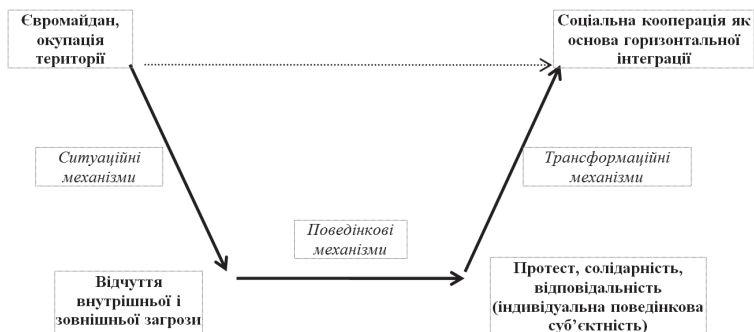

Рисунок 2. Схема причинних зв'язків та механізмів соціальної інтеграції горизонтального типу в українському суспільстві

ня діями влади, повільною реалізацією реформ, економічними негараздами поки що не втілюється в протестну поведінку з огляду на війну. Загальнонаціональна згода тримається на уявленнях про безпеку, які оформилися в патріотичну позицію. Економічні труднощі та матеріальне зuboжіння неминуче внесуть корективи в цей процес. І тоді соціально-психологічні чинники інтеграції українського суспільства пройдуть перевірку на міцність.

Отже, приблизна схема причинних зв'язків та механізмів соціальної інтеграції на новій, «органічній» конвенційній основі має такий вигляд (див. рис. 2).

Накопичення потреби суспільства в зміні неефективної державної системи забезпечення життєдіяльності людей шляхом модернізації зіштовхнулося з репресивністю правлячого режиму. Емоційний вибух, спричинений кричущим ураженням громадянської гідності, запустив ситуативні механізми відчуття внутрішньої загрози (відмова від європейської інтеграції) та зовнішньої загрози (небезпека окупації чужорідним цивілізаційним наповненням). Мікросоціальні наслідки цих індивідуальних психологічних станів стали своєрідними «тригерами» прискореного процесу раціоналізації свого становища шляхом формування індивідуальної поведінкової суб'єктності. Внаслідок мотиваційного впливу цих індивідуальних внутрішніх станів поведінкова суб'єктність наповнилася цілераціональними діями, які втілилися в масовий солідарний протест та відповідальну взаємодію громадянських активістів.

Колективна співпраця, а саме кооперативна поведінка сформувала ефективну протидію репресіям та зовнішньому втручанням. Саме ефективність агрегації індивідуальних дій як втілення соціальної співпраці на мікросоціальному рівні запустило трансформаційні механізми соціальної інтеграції нового, горизонтального типу. Як наслідок, вже у суспільстві в цілому відбулося зближення політичних орієнтацій населення більшості регіонів України. Однак перспектива подальшої соціальної інтеграції в українському суспільстві залежатиме від поширення соціальної кооперації серед усього населення.

1.3.2. Трансформаційні механізми становлення соціальної кооперації в Україні

«Перезапуск» державних інститутів, який намітився після Революції Гідності, зумовив послаблення державної політики соціального захисту на невизначений час. Відтак, патерналістська або егоїстична стратегія поведінки українців вже не виправдовує себе і не убезпечує від різного роду загроз. З іншого боку, швидкоплинні контакти, які диктуються темпом життя й новітніми комунікаціями, зумовили зростаючу індивідуалізацію особистості. Ця індивідуалізація звузила потребу в колективних діях. Усе це разом ставить під питання процес інтеграції суспільства, оскільки послаблення державного контролю та звуження міжособистісних взаємодій обмежує механізми соціальної згуртованості. У світлі цього важливим став аналіз груп людей, які сповідують різні моделі вирішення власних чи соціальних проблем. Звернемося до емпіричного з'ясування трансформаційних механізмів становлення феномену соціальної кооперації в українському суспільстві.

Детермінанти соціальної кооперації часто пояснюють за допомогою теорії соціального капіталу. Теорія соціального капіталу стверджує, що діяльність у добровільних організаціях зумовлюється накопиченим соціальним ресурсом. Щільність членства в асоціаціях передусім пов'язується зі рівнем міжособистісної довіри між громадянами та їх сприйняттям ступеня взаємності та сприяння [Патнам, 2001]. Тривалість проживання на певній території, регулярні контакти з друзями, родичами, сусідами сприяють укоріненості індивіда в соціальній структурі [Fahmy, 2006; Tam Cho,

Rudolph, 2008]. Саме схильність до соціальної взаємодії в місцях проживання робить індивіда здатним до порозуміння з однодумцями. Здатність до взаємодії в процесі включення до добровільної організації формує кооперативні навички, що сприяє формуванню горизонтальних мереж громадянського суспільства. Утім, парадоксальним є те, що емпіричні дослідження в деяких країнах часто виявляють слабкий зв'язок моделі соціального капіталу, особливо чинника довіри, із членством у добровільних асоціаціях [Wollebaek, Selle, 2002; Pattie, Seyd, Whiteley, 2003; Howard, Gilbert, 2008]. Очевидно, що вплив соціального капіталу через механізм міжособистісної довіри є недостатнім для пояснення залучування до колективної діяльності.

Прихильники теорії соціального капіталу, описуючи приклади громадянської співпраці, звертають увагу переважно на діяльність формальних асоціацій [Bourdieu, 1986; Coleman, 1990; Putnam, 1993]. Однак, на думку Р. Інглхарта та К. Вельцеля, громадянська співпраця, зосереджена на протиелітних діях, є точнішим індикатором ситуації з соціальним капіталом громадянського типу, оскільки така діяльність сприяє демократії більшою мірою, ніж активність у рамках формальних асоціацій. Протиелітні дії відображають волелюбний і критичний настрій суспільства, його здатність до організованого опору проти авторитарних і диктаторських тенденцій [Inglehart, Welzel, 2005: р. 245–272]. Тобто колективна співпраця, умотивована конфліктною ситуацією, є точнішим відображенням нагромадження соціального капіталу, оскільки швидкоплинні зв'язки за таких умов розчиняються, натомість на майбутнє залишаються перевірені соціальні мережі.

Саме тому емпіричні дослідження послідовно підтверджують, що усталеним чинником соціальної кооперації залишається досвід політичної участі, який сприяє оволодінню навичок соціальної взаємодії в організаційній роботі [Verba and Nie 1972; Erickson and Nosanchuk 1990; Diamond, 1999; Hooghe, 2003; Sobieraj, White, 2004; Sampson, Macindoe, McAdam, Weffer-Elizondo, 2005; McFarland, Thomas, 2006; Somma, 2010]. Цілісного вигляду концепція поєднання індивідуальних та колективних форм громадянської активності набула в сформульованій С. Вербою і колегами моделі громадянського волонтаризму (Civic Voluntarism Model), де чинниками

стали ресурси, мотивація та мобілізація [Verba, Schlozman, Brady, 1995]. Усі три чинники взаємно посилюють один одного й надають кумулятивних політичних переваг їхнім суб'єктам. Це підтверджується аналізом чинників залученості в роботу добровільних організацій на основі даних третьої та шостої хвиль Європейського соціального дослідження (ESS-3 і ESS-6). Виявлено, що довіра як ключова складова соціального капіталу виявилася не впливовим чинником колективної співпраці. Натомість поведінкові складові індивідуальних форм громадянської активності та політичної участі виявилися найбільш впливовими та поширеними серед більшості європейських країн [Reznik, 2016]. Отже, описуючи трансформаційні механізми формування соціальної кооперації в українському суспільстві, слід загострити увагу на індивідуальній поведінковій суб'єктності, яка стала чинником колективної співпраці.

Для пояснення механізму перетворення індивідуальних дій у практики соціальної кооперації доцільним є застосування теорії раціонального вибору, яка відображає суб'єктність раціонального актора. Сутність теорії раціонального вибору полягає в тому, що соціальне середовище, соціальна ситуація структурують альтернативи, за якими індивід повинен прийняти рішення як діяти [Downs, 1957; Coleman, 1986: р. 1312; Олсон, 2004]. Згідно з цією концепцією, суспільна організація суспільства являє собою аналог його економічної організації. Зокрема в політичній сфері – рішення громадян брати участь у політичному акті уподібнюється або покупці, або ж інвестиціям у політичній сфері, де, як і у ринковій економіці, циркулюють свої специфічні товари: можливі вигоди, виграші, привілеї, що пов'язані з тим або іншим типом політичних рішень. Тут діє принцип «максимізації вигоди», коли участь громадянина в якійсь акції можлива лише за умови, за якою можливий зиск перевершує витрати. Первинне рівняння, запропоноване Е. Даунсом у праці «Економічна теорія демократії», виглядає так: (1) $R = PB - C$, де: R є очікувана максимальна корисність від акції, наприклад, голосування на виборах; P є суб'єктивною ймовірністю того, що вплив громадянина буде вирішальним щодо перебігу політичного процесу; B – пов'язаний із цим суспільно-політичний зиск; C – ціна (витрати) участі. Однак пізніше В. Райкер і П. Ордешук додали до цієї формули ще змінну D , яка означає приватний зиск, у т. ч. пси-

хологічне задоволення від участі в самому процесі, незалежно від результату виборів [Riker, Ordeshook, 1968]. Таким чином, рівняння набуло такого вигляду: (2) $R = PB - C + D$. Отже, незважаючи на всю формальну «раціональність» цієї теорії, уведення емоційно-оцінної змінної свідчить про існування ірраціональних моментів у механізмі політичної дії. Застосування теорії раціонального вибору для пояснення протестної поведінки знайшло відображення в праці С. Фінкеля та Е. Мюлера, які запропонували раціональну модель вибору протесту – колективну модель інтересу. Згідно з цією моделлю, індивіди братимуть участь у протестних діях з тією мірою, з якою (1) вони відчують невдоволення чинним забезпеченням суспільних благ з боку уряду чи режиму; (2) вони вірять, що колективні зусилля можуть бути успішними для забезпечення бажаних суспільних благ; (3) вони вірять, що їх власна участь збільшує ймовірність успіху колективного зусилля [Finkel, Muller, 1998].

Спричинена масовим емоційним станом протестна солідарність на Євромайдані довела ефективність колективних дій у політичній площині. Готовність приєднатися до протестів стала усталеним соціальним атитюдом народженого громадянського суспільства. Незважаючи на драматичні наслідки Революції Гідності та АТО на сході країни, політичні і соціально-психологічні «вигоди» поведінкової суб'єктності активної частини суспільства перевершили «витрати». Досвід успішного повалення режиму В. Януковича сприяв усвідомленню власної відповідальності не лише за політичну ситуацію в країні, але й в інших сферах життєдіяльності. Це усвідомлення базується на раціональній доцільності агрегації власних зусиль із зусиллями інших людей. Тому логічним є перенесення моделі колективних зусиль на подолання проблем і негараздів у локальній, неполітичній площині.

Попри зростання кількості зареєстрованих громадських організацій число об'єднань, що реально функціонують, вочевидь залишається на одному рівні. Якщо взяти за основу динаміку показника «не належу до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів», який зазвичай використовується у соціологічному моніторингу Інституту соціології НАН України, то відповідно членством у громадських або політичних організаціях охоплено лише 14–17% дорослого населення України [Українське суспільство, 2014: с. 20].

Не слід виключати ймовірності того, що таке членство подеколи не передбачає активної діяльності. До того ж добровільні асоціації передбачають тривале залучення в кооперативні практики. Поза увагою залишаються нетривала співпраця людей, яка також сприяє соціальній інтеграції.

Основне припущення нашого дослідження полягає в тому, що досвід індивідуальної відповідальності та протестної активності, який проявився у 2013–2014 рр., зумовив трансформаційні механізми формування соціальної кооперації не тільки громадсько-політичного ґатунку, але й спричинив соціальну кооперацію в інших сферах. Відтак чинники індивідуальної поведінкової суб'єктності позначаються на колективній співпраці людей у вирішенні різного роду проблем, натомість вони не матимуть впливу на індивідуальний спосіб вирішення проблем чи на пасивну позицію загалом.

Зважаючи на це, в опитуванні Інституту соціології НАН України, проведеному в червні–липні 2015 р., було запропоновано перелік найбільш поширених власних та соціальних проблем, що траплялися на даний момент в українському суспільстві, заради вирішення яких респондентам доводилося об'єднуватися з іншими людьми або ж долати їх індивідуально (див. табл. 9).

Загалом кількість людей, які об'єднувалися з іншими людьми заради вирішення соціальних/власних проблем, сягнула 41,8%. Частина людей, які самостійно вирішували свої проблеми склала 22,1%. Трохи більше третини (36,0%) населення заявили, що жодної із запропонованих в опитуванні ситуацій у них не виникало. Якщо взяти до уваги зміст практик співпраці, то найбільша кількість людей була залучена в колективне вирішення нагальних побутових потреб – спільний благоустрій місць сумісного проживання (21,1%) та спільну організацію культурного дозвілля, поліпшення умов навчання (виховання) своїх дітей (9,9%). У зв'язку із війною на сході країни та революційними змінами у суспільно-політичному житті, практики соціальної кооперації набули місця у волонтерській роботі, підтримці переселенців, лікуванні, забезпеченні воїнів АТО (8,1%) та захисті громадянських прав та свобод (6,5%). У решті випадків кількість залучених до спільних дій не перевищувала 5%.

Для з'ясування детермінант співпраці, індивідуалізму та пасивності у вирішенні проблем було застосовано модель бінарної

Таблиця 9

Розподіл відповідей населення України на запитання «У яких випадках Вам доводилось об'єднуватися з іншими людьми заради вирішення соціальних/власних проблем протягом останніх 12 місяців?», 2015 р. (%)

Перелік соціальних чи власних проблем	N	%
Благоустрій місць сумісного проживання (ремонт під'їздів, утеплення стін, озеленення тощо)	381	21,1
Створення об'єднання співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ)	68	3,8
Підведення електроенергії, води, газу до своїх будинків	90	5,0
Протидія незаконній забудові, будівельним аферам, корупції	84	4,7
Подолання наслідків стихійного лиха (буревію, снігопаду, дощу, затоплення)	86	4,8
Участь в добровільних народних дружинах	62	3,4
Організація культурного дозвілля, поліпшення умов навчання (виховання) своїх дітей	178	9,9
Протидія діяльності об'єктів, яка несе небезпеку здоров'ю людей	62	3,4
Участь в пікетах, демонстраціях для захисту своїх трудових, соціальних і культурних прав та інтересів	82	4,6
Захист своїх трудових прав, відстоювання прав на пенсійне забезпечення	82	4,6
Боротьба за реструктуризацію валютних кредитів, повернення коштів збанкрутілих установ	22	1,2
Захист громадянських прав та свобод	117	6,5
Волонтерська робота, підтримка переселенців, лікування та забезпечення воїнів АТО	146	8,1
Інше	6	0,3
Вирішував проблеми самостійно і ні з ким не об'єднувався	398	22,1
Жодної з цих ситуацій в мене не виникало	646	35,8

логістичної регресії. Цей метод дає змогу якнайточніше вивчити вплив вирізнених чинників на залежну дихотомічну змінну. В якості залежних змінних було використано три дихотомічні змінні, які набувають значень від 1 для групи тих, хто практикував відповідно співпрацю, індивідуалізм або ж пасивність, до 0 для групи тих, хто так себе не поводив.

В якості незалежних змінних використано показники, які відображають індивідуальну поведінкову суб'єктність: 1) відповідальність за стан справ у місці проживання: із можливими варіантами відповіді «1 – ніякої; 2 – часткову; 3 – повну»; 3) протестна солідарність: готовність особистої участі у мітингах, демонстраціях населення проти падіння рівня життя, на захист своїх прав із можливими варіантами відповіді «1 – скоріше за все, ні; 2 – важко сказати; 3 – скоріше за все, так»; 3) участь в акціях на Євромайдані в 2013-2014 рр.: фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто брав участь в акціях в Києві, в іншому місті, допомагав мітингувальникам (продуктами, речами, грошима тощо), і значення 0 – для тих, хто не брав участі.

Побудова рівнянь бінарної логістичної регресії впливу чинників на залежні дихотомічні змінні виявила невисоке значення (4,2% впливу незалежних змінних) показника Nagelkerke R Square щодо індивідуального способу вирішення проблем (табл. 10). Натомість частка дисперсії чинників, які пояснюють співпрацю, є найбільшою і пояснює 20,1% їхнього впливу. Така частка впливу, звичайно, є недостатньою, щоб вважати чинники індивідуальної поведінки суб'єктності вирішальними, однак у межах нашої гіпотези показовим є їхній вплив саме на соціальну кооперацію.

Аналіз коефіцієнтів побудованих рівнянь демонструє правомірність припущення, що впливовими детермінантами співпраці у вирішенні проблем є протестна солідарність та відповідальність за стан справ. Згідно коефіцієнтів найбільший вплив зафіксовано щодо участі в акціях на Євромайдані.

Аналіз регресії, що пояснює детермінанти самостійного вирішення проблем, вказує на зворотні значення впливу вище зазначених чинників. Індивідуальний спосіб вирішення проблем детермінується неготовністю солідаризуватися у разі виникнення масових протестів. Крім цього, така практика стала більш імовірною, якщо

Таблиця 10

Детермінанти вирішення проблем шляхом співпраці,
самостійно та пасивної позиції

Незалежні змінні	Об'єднався з іншими людьми заради вирішення соціальних/власних проблем	Вирішував проблеми самостійно і ні з ким не об'єднався	Жодної з цих ситуацій в мене не виникало
Відповідальність за стан справ у місці проживання	0,759*** (0,468)	-0,189 (1,208)	-0,661*** (1,937)
Протестна солідарність	0,441*** (1,554)	-0,300*** (0,741)	-0,235*** (0,791)
Участь в акціях на Євромайдані в 2013/14 рр.	1,243*** (3,464)	-0,672*** (0,511)	-0,962*** (0,382)
Constant	0,531 (1,701)	-1,144 (0,319)	-1,701 (0,183)
Nagelkerke R Square	0,201	0,042	0,108

Примітка: В таблиці показані В-коефіцієнти предикторів з відповідними відношеннями шансів їхнього впливу на залежну змінну в дужках.

* $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$.

респонденти не брали участі в акціях на Євромайдані. Показник відповідальності за стан справ за місцем проживання не має статистично значимого впливу на самостійне вирішення проблем.

І, нарешті, регресійне рівняння щодо тих, хто вказав, що жодної із ситуацій вирішення власних чи соціальних проблем не виникало, доводить, що відсутність досвіду вирішення проблем, як і в попередньому випадку, детермінується безвідповідальністю за стан справ у своєму населеному пункті та відсутністю протестної солідарності. Аналогічним чином імовірність такої позиції зростає, якщо людина не брала участі в акціях на Євромайдані.

Отже, гіпотеза про те, що індивідуальна поведінкова суб'єктність шляхом раціоналізації детермінувала соціальну кооперацію, справдилася. Активна громадянська позиція, яка сформувалася завдяки набутому досвіду в Революції Гідності у

поєднанні з готовністю солідаризуватися з учасниками можливих масових протестних дій, відчуття відповідальності за стан справ у своєму місці проживання, стала чинником саме колективної співпраці. Натомість досвід індивідуальної поведінкової суб'єктності не позначився на індивідуальному вирішенні проблем або пасивній позиції.

Розділ 2. Інтегративні ефекти солідаризаційних процесів в українському суспільстві

2.1. Соціальна солідарність: від класичних постулатів до сучасних теоретичних інтерпретацій

Соціальна солідарність є важливою передумовою гармонійного розвитку суспільства і визначальною умовою його стабільності. Дослідження цього феномену набуває особливого значення в часи соціальних потрясінь, оскільки відновлення нормального функціонування соціуму потребує використання всіх форм і засобів солідаризації задля згуртування суспільства в процесі вирішення надзвичайних завдань, що постають перед ним у цей період.

Солідарність – одне з широковживаних і разом з тим аморфних понять, що сполучають численні наукові інтерпретації з буденним потрактуванням. Близькими до нього є такі поняття як гармонія, єдність, консолідація, консенсус, підтримка, згуртованість, однастайність, відповідність, згода, злагода, погодженість, інтеграція, асоціація, кооперація, допомога, відповідальність тощо.

Солідарність для соціологічної теорії досить стало поняття. Вивчення ідеї солідарності в соціологічному її тлумаченні нараховує близько двох століть. Втім, незважаючи на шалену популярність цього поняття в різні часи, історія його вивчення має досить тернистий шлях. Як зазначає О. Гофман, співіснування та змішання різних трактувань цього поняття набувало хронічного характеру «у результаті соціальна думка постійно коливалася, можна сказати кидалася між уявленням про соціальну солідарність як про релігійну чесноту, моральний обов'язок, політичне гасло, елемент державної політики, соціальних і благодійних рухів, з одного боку,

і уявленням про солідарність як про науковий (фізичний, хімічний, біологічний, соціальний, економічний, юридичний) факт – з іншого [Гофман, 2013: с.100]».

Це поняття зародилося та почало використовуватися в європейській соціології у зв'язку з класовою єдністю робітників на тлі розгортання соціальних рухів проти буржуазії в ХІХ ст. У контексті французьких соціологічних теорій одночасно вчення про солідарність розвивали Ж. Фурье [Фурье, 1951], О. Конт [Конт, 2007] і Е. Дюркгейм [Дюркгейм, 1991], які розглядали це явище в якості морального фундаменту суспільства. Так, О. Конт у рамках своєї позитивістської соціології розглядає солідарність як «природний» стан суспільства, який виникає внаслідок розподілу різних видів діяльності людей. О. Конт вважав, що консенсус в суспільстві забезпечується завдяки домінуванню в ньому соціальних почуттів і соціальних ідей певного типу, а саме тих, що сприяють зміцненню громадської солідарності. Солідарність, на думку О. Конта, потребує достатньої подібності почуттів та збігу інтересів [Конт, 2007].

У концепції Е. Дюркгейма солідарність також зумовлюється зростаючою функціональною диференціацією і спеціалізацією, що призводить не лише до збільшення продуктивності, а й до зміни соціальних відношень в суспільстві, трансформації власної природи соціальної солідарності, що змальовується ним як перехід від механічної до органічної солідарності, яка характерна для диференційованих суспільств та пов'язана з розподілом праці [Дюркгейм, 1991]. У Е. Дюркгейма соціальна солідарність є результатом необхідної взаємодії між членами суспільства, які займаються соціалізованими видами праці. Диференціація праці вимагає сили колективної свідомості, спільних цінностей, норм, які «прив'язують» індивідів до цілого, згуртовуючи суспільство. «Люди об'єднуються в суспільство...внаслідок глибокої взаємної потреби один в одному» [Дюркгейм, 1991: с.561]. Отже, солідарність є синонімом нормального суспільного стану, а її відсутність розглядається як соціальна патологія. При цьому соціальна солідарність виступає важливим елементом інтеграційного процесу, проте не тотожна йому.

Французький дослідник А. Буржуа є автором книги «Солідарність», яка вийшла у 1912 р. та стала поштовхом для подальшого поглиблення цього поняття. Працюючи в рамках традиційного

підходу Е. Дюркгейма, учений також визнавав, що солідарність безсумнівна в якості об'єктивної необхідності соціальної взаємодії суспільства, однак наголошував, що разом з тим, це моральний імператив, моральний обов'язок громадян по відношенню один до одного.

У соціології М. Вебера [Вебер, 1990], яка ґрунтується на етиці протестантського віровчення, солідарність визначалася як підсумок процесу інтеграції активних акторів різних суспільних рівнів і як норма поведінки. Процес інтеграції діючих індивідів, за Вебером, призводить до створення суспільства, заснованого на почутті приналежності учасників, мотивація яких визначена афективним чином, або до об'єднання їх в спільність, що виникає на основі суспільно-орієнтованої поведінки і є результатом солідарності ціле-раціонального характеру.

П. Сорокін розглядав солідарність як модус взаємин індивідів [Сорокін, 2010]. Згідно з концепцією солідарності А. Бергсона [Бергсон, 1994], соціальна сутність людини «запрограмована» в її біологічній природі, а її соціальні обов'язки спрямовані на зміцнення соціальної згуртованості, вони неминуче формують спосіб поведінки, що підтримує дисципліну перед обличчям будь-якої загрози соціальній спільності.

Конфліктологічний підхід до розгляду солідарності в класичній соціології починає розвиватися ще К. Марксом, який активно використовує поняття солідарності в своїх роботах, проте наповнює його зовсім іншим змістом, аніж О. Конт, Е. Дюркгейм та їх послідовники. Це не той взаємозв'язок, який забезпечує суспільну стабільність. Навпаки, це джерело конфлікту інтересів антагоністичних класів. Для К. Маркса солідарність – це природно-історична необхідність формування пролетаріату в якості революційної сили, процес усвідомлення робітниками свого положення в системі виробничих відносин. У рамках цього ж підходу розглядає солідарність і Л. Козер, вважаючи її результатом конфлікту.

Інтеракціоністська традиція в особі таких її представників, як Дж. Мід [Мід, 2009] і Г. Блумер [Блумер, 2004], інтерпретує солідарність як підсумок рутинної взаємодії людей, у ході якої затверджуються або змінюються головні смисли і значення соціальних об'єктів. Г. Блумер розглядає соціальну солідарність як динаміч-

ний і не гарантований стан, що виникає в процесі людської взаємодії, який необхідно постійно підтримувати зусиллями всіх учасників інтеракційного процесу. Інтегруючим фактором виступає «спільна дія» і близькі за змістом та значенням її інтерпретації, які забезпечують консолідацію соціуму. У феноменологічній соціології А. Шюца [Шютц, 2003] солідарність інтерпретується як апіорі соціально зумовлений феномен. При цьому індивід постає як реципієнт готових, некритично сприйнятих символічних форм, а не як актор і суб'єкт соціальної творчості.

У структурному функціоналізмі Т. Парсонса [Парсонс, 1997, 2002] солідарність розглядається і як ресурс підсистеми «особистість», і як соціальна система взагалі. Солідарність, у його розумінні, – це максимально динамічне явище, яке обумовлюється комплексом повсякденних взаємодій акторів й забезпечує стабільність і відтворення соціальної системи, умовою чого виступає постійний контроль над змінами як зовнішнього, так і внутрішнього характеру. Проте, опонуючи Е. Дюркгейму, Т. Парсонс зауважує, що загальних цінностей, стандартів, норм ще недостатньо для об'єднання людей. Він пов'язує солідарність з соціальними ролями, зазначаючи, що якщо людина має соціальну роль, то вона є членом якогось колективу. І, як член колективу, вона має певні солідаристичні зобов'язання перед іншими його членами. Особливий наголос робиться на важливості певного конкретного колективу (*societal community* – спільнота, спільність). Члени такої спільноти переважно живуть поблизу місця своєї основної діяльності, вони резиденти. Резидентність передбачає знаходження не взагалі на якомусь місці, а на певній території. Територія суспільства – це територія політично контрольована. Інакше кажучи, крім спільних відчуттів та спільних цінностей, члени колективу знаходяться під спільним контролем та порядком примусу. Членство та місцезнаходження пов'язані між собою, і переміщення на територію суспільства (спільноти), тобто місце солідарності, регулюється разом з правами та обов'язками, які передбачаються лояльністю та солідарністю. За влучним виразом О. Філіпова, Т. Парсонс «ніби то уявляє собі деяку організацію, яка займає певну територію. У цієї організації є певні правила членства, і від своїх членів вона потребує певної поведінки. Не обмежуючись простою лояльністю, вона

потребує активної поведінки, яка сприяла б інтегрованості, цілісності. Ті, хто є членами організації, стабільно перебувають на одному місці, їх можна змусити робити те, що вони повинні зробити [Филиппов, 2011: с.9]».

П. Бурдьє [Бурдьє, 1993, 1999, 2007] бачив основи соціальної солідарності в складно структурованих символічних комплексах, що конструюються домінуючою групою та індукують решту суспільства. Учений відзначав дуальну природу соціальної солідарності, що включає як символічну складову, так і примус, оскільки механізм досягнення і підтримки соціальної солідарності в будь-якому суспільстві використовує такий чинник як насильство. Джерелами соціальної солідарності, з одного боку, виступають макросоціальні ініціативи влади, спрямовані на формування та підтримку соцієтальної цілісності і консолідацію суспільства на макрорівні. З іншого боку, солідарність ґрунтується на мікросоціальних інтеракційних практиках повсякденності, є первинною основою функціонування будь-якого суспільного устрою. Тим самим учений, на наш погляд, позначив дві вузлові точки проблеми солідарності, що виникають на перетині координат «свідома переконаність (свобода волі) – насилля, примус» та «макросоціальне (інститути) – мікросоціальне (практики взаємодії)».

Вагомий внесок у вивчення солідарності та актуалізацію цього поняття в сучасній соціології зроблено теорією раціонального вибору, зокрема тим її напрямком, який активно розробляв Дж. С. Коулмен [Coleman, 1990]. Солідарність – це раціональний вибір, «договір», який передбачає взаємну відповідальність особи та спільноти. Егоїстична за своєю сутністю людина виявляє солідарну поведінку, делегуючи частку своїх суверенних прав групі, спільноті в обмін на впевненість у тому, що спільнота візьме на себе певну відповідальність за індивідів, що її складають [Швери, 1996: с.561].

У тоталітарних суспільствах традиційно солідарність досягалася переважно за рахунок насильницького елементу. Європейський шлях формування соціальної солідарності базується на поділі праці, загальних ідеях, моральних правилах, ритуалах і загальних почуттях, а також на взаємодії індивідів. При цьому соціальна солідарність розуміється як цілісність і єдність внаслідок спільних ідей, спільних почуттів, культурних цінностей, моральних норм, які пе-

редбачають допомогу, підтримку і співпрацю, закріплені в свідомості особистості. Із класичних і сучасних концепцій соціальної солідарності найближче до такого розуміння є концепція діалогічної форми солідарності Ю. Габермаса, в якій соціальна солідарність розглядається як підсумок консенсусу між громадянами, що досягається за допомогою соціального діалогу. Представник критичної соціальної теорії Ю. Габермас [Хабермас, 2000] розуміє солідарність як основу дії, орієнтованої на взаєморозуміння. Солідарність символічно структурує життєвий світ, який породжується інтерсуб'єктивними відносинами і соціальними процесами, спрямованими на згоду і діалог. Згідно Дж. Александеру [Александр, 2011] підставами солідарності в сучасному суспільстві можуть виступати тільки усвідомлені рефлексивні прагнення людей до якомога більш справедливого суспільства.

Радянська школа щодо вивчення цього поняття, а згодом і пострадянська, переважно зосереджували свою увагу на розгляді солідарності як механізму інтеграції та механізму «соціальної революції». Аналіз сучасних соціологічних досліджень пострадянського соціологічного простору засвідчує, що сьогодні соціологічне висвітлення поняття солідарності ближче до його розуміння не Е. Дюркгеймом, а швидше К. Марксом. Про це свідчать численні сучасні дослідження солідаризації в різних групах, спільнотах, колективах тощо. При цьому аналіз солідарності переважно переміщується з загальнотеоретичного розгляду феномена (що було притаманно соціології минулих століть) до його суто предметного розгляду – соціальні рухи, трудові, етнічні, корпоративні відносини тощо. Так, сучасні російські дослідники солідаризації зазначають, що «передумови солідарної свідомості і колективної солідарної поведінки мають подвійне походження. Вони сягають корінням в соціально структуровані форми людської взаємодії, але водночас безпосередньо є наслідком сприйняття особистістю свого соціального простору. Чим більш жорсткими є соціальні структури, чим менше свободи вони надають для саморегуляції поведінки особистості, тим вище їх детермінуючий ефект, що цілком очевидно» [Солидаризация в рабочей среде, 1998: с.12]. Під час обґрунтування методологічних засад дослідження солідаризації робітників, В. Ядов та його колеги апелюють до Н. Лумана, наголошуючи, що

потребу солідаризації переважно відчують слабо захищені верстви населення, які намагаються зберегти те, що мають. Крім того дослідники посилаються на теорію А. Маслоу, зазначаючи, що захисна мотивація «Я» сильніша за мотивацію досягнення. Акцентується і класовий характер солідаризації в суспільстві. Так, В. Горяїнов зазначає, що «робітники є тією соціальною групою, з якою в рамках ціннісних орієнтацій солідаризується більшість населення, а найближче до них – офіцери, пенсіонери та колгоспники, тобто слабо захищені групи населення. Лідируючий ціннісний синдром включає: цінності соціальної рівності, трудової етики, орієнтації на захист та виживання в жорсткому соціальному середовищі, апеляцію до загальнолюдської моралі і Бога, а також до особистих якостей, наприклад, терпимості» [Горяинов, 1997: с. 65–66]. М. Клименко підтримує цю думку і зазначає, що «спільним моментом стосовно всіх соціологічних традицій є те, що соціальна солідарність виступає як інтегративна складова суспільства та етичний принцип і можлива лише за умови існування складного класово-стратифікаційного поділу суспільства» [Клименко, 2007: с.71].

Сучасні глобалізаційні, модернізаційні процеси демонструють втрату важливості територіальних, класових детермінант при формуванні та реалізації соціальних процесів в сучасному суспільстві. Так, У. Бек зазначає, що сьогодні, відбувається творче саморуйнування цілої епохи – індустріального суспільства. І ці процеси рефлексивної модернізації руйнують такі традиційні для індустріального суспільства соціальні параметри, як класові структури та класова свідомість, гендерні, сімейні ролі тощо. Відбувається тотальна індивідуалізація життя, становлення рефлексуючого суб'єкта [Бек, 2000]. У. Бек зазначає, що «з поступовим розвитком транснаціоналізму національна держава, яка вміщує сучасну владу, відкривається зсередини і ззовні; з'являється нове різноманіття простору та часу; виникають нові координати соціального й політичного» [Бек, 2008: с.129]. Сучасна людина отримує можливість обирати напрямок свого руху з широкого спектру можливостей. Обирати соціальну групу, субкультуру, з якою вона себе ідентифікує. У. Бек порівнює пошук ідентичності в сучасному світі з конструктором «Лего», зазначаючи, що сьогодні визначення ідентичності характеризується заміною логіки «або-або» на логі-

ку «включної диференціації» – «і те, і інше». «Людина конструює свою самобутність, вільно запускаючи руку в якийсь набір деталей, немов знайдених в конструкторі «Лего», де зібрані ідентичності, доступні всьому світу, і вибудовує з них все більш всеохоплюючу власну модель. Підсумок – затвердження клаптикової ідентичності, основною рисою якої виступає відмова від традиційної відповідальності... Тут має місце сполучення непокєднуваних елементів, оскільки такі переваги не становлять композиції, нанизаної на стрижень внутрішніх переконань. Вони схожі на полотна Пікасо або Браку, на яких наївний глядач шукає звичні образи знайомих місць або людей, хоча живописці лише грають з символами реальності» [Урри, 2012: с.6–7]. Сьогодні соціальні ідентичності стають більш гнучкими та різноманітними. А людина, самостійно обираючи свою соціальну ідентичність, бере на себе й певну відповідальність за цей вибір. Ці глобальні процеси безперечно впливають й на особливості солідаризації в сучасному суспільстві, зазнаючи вагомих якісних змін у сучасному світі. І солідарність в традиційному класичному тлумаченні набуває змістовної трансформації.

Солідаризаційні процеси сьогодні пов'язуються з такими феноменами сучасності, як «рефлексивна модернізація», «індивідуалізація», «функціональна диференціація», «глобалізований індивідуалізм», «клаптикова ідентичність», «дія на відстані», які намагаються пояснити сучасні глобалізаційні процеси та є характерними для теоретичного викладу постмодерністських концепцій (З. Бауман, У. Бек, Є. Гіденс, Дж. Урі, О. Філіпов та ін.).

Сьогодні відбувається відхід від класичних трактувань поняття солідарності, набуває чинності поняття «нова солідарність». Цей підхід базується на тому, що сучасна солідарність втрачає територіальну, класову заангажованість, перестає відтворювати постійну спільність інтересів, цінностей та перестає бути прерогативою класової, групової свідомості. Британський соціолог Дж.Урі, зосереджуючись на тому, «як розвиток різних глобальних «мереж і потоків» підриває ендогенні соціальні структури, які, як передбачалося в соціологічному дискурсі, мають здатність відтворювати самих себе», визначає мобільність, як основну характеристику сучасного суспільства [Урри, 2012: с. 9]. Він говорить про мобільну (рухливу) солідарність, як особливість сучасної солідаризації. При

цьому наголошує, що така солідарність на відміну від солідарності територіальної, притаманна лише відносно невеликим групам, кожен з членів якої не має зобов'язань перед іншими і має досить слабкі зв'язки з її членами [Urqu, 2000]. Окреслюючи специфіку сучасної солідаризації, О. Філіпов зазначає, що «нова солідарність» – це «ситуативний феномен», який з'являється в організації певних соціальних подій. Сьогодні для того, щоб вивчити феномен солідаризації, потрібно відмовитись від традиційних територіальних, державних кордонів солідарності. У сучасному світі з'являються нові форми мобільності, пов'язані зі зміною засобів комунікації, появою новітніх технологічних засобів, зміною уявлень про сприйняття часу та простору. Все це сприяє формуванню нових мобільних солідарностей [Филиппов, 2011]. Дослідження феномену нової солідарності пов'язується сьогодні з поняттями мобільності та соціальної події.

Таке розуміння надає можливість дослідження солідаризації людей, не пов'язаних певною територією, наприклад користувачів Інтернету, та пояснити сучасний феномен «дії на відстані», який спостерігається в інформаційно-комунікаційному просторі, що став сьогодні одним із новітніх чинників формування й реалізації сучасного солідаризаційного процесу. Механізм такої дії можна пов'язати з «функціональною диференціацією» суспільства, на яку вказує Х. Брунхорст, зазначаючи, що «сьогодні, на початку ХХІ ст., в усіх країнах формат глобального суспільства задає ... функціональна диференціація. Винайдене на Заході функціонально диференційоване суспільство глобалізувалося, перетворилося на одне суспільство, приведене до руху революціями, які відбулися в засобах поширення [інформації] і техніці перевезень. Воно було європейським проектом, проте ... тепер воно перетворюється на глобальне суспільство, яке втрачає всілякі локально привілейовані позиції і стає абсолютно децентрованим» [Brunkhorst, 2005: с. 111]. Така функціональна диференціація суспільства має принципово нетериторіальний характер на відміну від епохи дофункціональної диференціації, де солідаристичні зв'язки між людьми були не тільки горизонтальні, але й ієрархічні. Тобто над нормами та правилами лояльності спільнот надбудовувалися більш загальні, абстрактні норми та цінності суспільства держави. Сьогодні ж «дія

на відстані, глобальна дія подій і процесів, яка не пропущена крізь фільтри місцевої солідарності та територіальної лояльності, існує і стає все більш інтенсивною» [Филиппов, 2011: с. 15].

Як бачимо, мало яка з класичних і постнекласичних течій в соціології лишили поза увагою проблему солідарності. Однак і надалі у сучасній соціології, головним чином унаслідок «розмитості», багатозначності поняття, численні дослідження солідарності (і як процесу, і як механізму, і як стану) носять побіжний, парціальний характер, сягаючи в кращому разі теорій середнього рівня. Водночас все частіше лунають заклики до повернення проблеми солідарності у фокус соціологічного теоретизування. Так, на черговому 4-у Всеросійському соціологічному конгресі, що проходив у жовтні 2012 р. в Уфі, відомий російський філософ і соціолог О. Гофман зробив доповідь про те, що таке солідарність з соціологічної точки зору. Він зазначив, що «...солідарність в якості ідеї і об'єкта соціологічного аналізу відіграла, відіграє і, ймовірно, буде відігравати найважливішу роль. А це означає необхідність і плідність подальших досліджень у цій галузі, з урахуванням досягнень і уроків вивчення ідеї солідарності за два століття її існування» [Гофман, 2013: с.39].

Полісемія наукового дискурсу, примножена за рахунок переплетіння з політичним, ідеологічним, моральним, парадигмальним дискурсами, призвела в подальшому до створення значної кількості дефініцій соціальної солідарності. В узагальненому вигляді О. Гофман звів їх до дванадцяти визначень, кожне з яких здатне слугувати, як самостійною характеристикою даного соціального феномену в певному вузькому ракурсі, так і атрибутивною властивістю більш універсального його тлумачення:

1. Об'єктивна функціональна взаємозалежність, взаємодоповнюваність і спільність інтересів індивідів, груп, товариств.
2. Суб'єктивна взаємна симпатія, співчуття, співпереживання, консенсус соціальних акторів.
3. Прихильність акторів до одних і тих же норм і цінностей.
4. Загальна соціальна (групова) ідентичність.
5. Соціальний зв'язок у найширшому сенсі.
6. Соціальна інтеграція.
7. Спільність поглядів та відповідальності акторів.

8. Спільна діяльність для досягнення певної мети.
9. Альтруїстська допомога, взаємодопомога або підтримка соціальних акторів.
10. Моральний обов'язок, заснований на цінності справедливості, який спонукає допомагати іншим людям (ближнім, соратникам у спільній справі, нужденним, обділеним долею тощо).
11. Різні форми соціальної, економічної та політичної підтримки, у тому числі з боку держави, спрямованої на поліпшення становища певних соціальних груп і прошарків, уключаючи діяльність інститутів соціального захисту та соціального страхування.
12. Спільна відповідальність за щось (наприклад, звідси характеристика солідарності як «кругової поруки» й застосування принципу «один за всіх і всі за одного» в словнику В. Даля) [Гофман, 2013: с.35.-36].

Зауважимо, що можливі й інші інтерпретації поняття солідарності. Сучасні зарубіжні і вітчизняні дослідники проблеми соціальної солідарності зосереджені на різних аспектах та різних рівнях існування цього явища, від солідарності малих груп (наприклад, сім'ї) і до соціальної солідарності суспільства в цілому, де солідарність розглядається як одна з передумов стабільності й соціального порядку. Соціологи цікавляться явищем соціальної солідарності в різноманітті його проявів не тільки в теоретичному ракурсі, а й з метою застосування концепту солідарності в емпіричних соціологічних дослідженнях для пояснення людської поведінки. При цьому частина дослідників наголошує на таких ознаках, як кооперація, згуртованість, єдність, інші в якості основних ознак виокремлюють довіру, наявність загальних ідей, поглядів, цілей, треті – приналежність до певного цілого та відповідну самоідентифікацію, четверті пропонують інші варіанти конструктів соціальної солідарності, поєднуючи ці характеристики в різні комбінації або додаючи свої.

Наведемо кілька прикладів. М. Паращевін у статті «Соціальна солідарність в українському суспільстві: тенденції змін» вказує на таке підґрунтя соціальної солідарності: загальні цілі, довіру між людьми, відсутність загрози можливих конфліктів (у т. ч. обумовлених дискримінацією за національною ознакою), позитивну або хоча б нейтральну оцінку соціального розширення [Паращевін, 2004].

С. Красько підкреслює, що в сучасній соціології поняття «соціальна солідарність» використовують переважно для визначення «ступеня або типу інтеграції різних спільнот, а також індивідів до групи». Це поняття, на думку автора статті, характеризує почуття, прагнення або дії конкретної людини або групи [Красько, 2003: с. 255].

С. Барсукова розглядає явище солідарності переважно як особливий випадок соціальної взаємодії, природа якого полягає в моральному обов'язку допомоги «своїм», членам своєї Ми-групи в ситуації нестабільності, у часи криз і різких соціальних трансформацій. Вона аналізує вияви такого типу солідарності саме на рівні груп і зазначає, що «групова солідарність виростає не з механічної суми індивідуальних нещастя, а зароджується на базі групового соціального неблагополуччя, інтерпретація якого підкреслює єдину природу труднощів, обумовлених діями «ворожого оточення», тобто розглядає солідарність як відгук на реальне чи уявне неблагополуччя для життєдіяльності соціальної групи як певного цілого» [Барсукова, 2002: с. 4].

К. Урсуленко розглядає соціальну солідарність як поняття, що описує «стан суспільства або великої соціальної спільноти, за якого наявні: єдність цінностей, ідей, переконань, поглядів, інтересів, цілей суспільства, спільність норм, а також функціональна взаємозалежність та узгодженість у виступах і діях, пов'язаних з реалізацією інтересів (досягненням цілей) цього суспільства або великої соціальної спільноти» [Урсуленко, 2009: с. 155]. Дослідниця вважає, що це визначення, попри його загальність, має достатній потенціал для застосування його в емпіричних дослідженнях явища соціальної солідарності в тому чи тому конкретному суспільстві й запропонувала на цій основі вимірну схему та відповідний інструментарій дослідження соціальної солідарності в масових опитуваннях [Урсуленко, 2009: с. 126–157].

Поняття солідарність операціоналізується на емпіричному рівні, як почуття «ми». Проте, виокремлення «ми», як ознаки солідарності, передбачає неодмінно й «вони», тобто реальну чи уявну групу супротивників, що не поділяють даної позиції, переживань і переконань. У залежності від рівня значущості предмета солідаризації, а також від толерантності й політичної культури акторів,

що самоідентифікуються з «ми» або «вони», протистояння може набирати різних форм – від абстрактно-схоластичної дискусії (наприклад, «скільки янголів може поміститися на вістрі голки») до найгострішого протиборства аж до громадянської війни включно. Тобто солідаризація неодмінно структурує соціум, тоді як інтеграція робить наголос саме на об'єднанні, згуртуванні суспільства попри розбіжності.

Отже, з огляду на складність, багатозначність і навіть деяку метафоричність поняття солідарності, навряд чи можливо синтезувати його всеохоплюючу дефініцію. Вважаємо найдоцільнішим інтерпретувати його в дусі постнекласичної традиції, згідно якої підкреслюються ті ознаки, які є істотними з огляду конкретних дослідницьких завдань.

Тому, не претендуючи на вичерпність нашого тлумачення, розглядатимемо соціальну солідарність як ґрунтоване на певному сполученні поглядів, норм, цінностей осмислене активне відношення актора до соціальних подій, явищ, ситуацій, процесів, що викликає співчуття, співпереживання, згуртованість з іншими акторами, що дотримуються відповідної позиції, і виражаються в готовності діяти певним чином і нести за це відповідальність. Тобто солідарність ґрунтується на «трьох китах» – емоційному співпереживанні, раціонально осмисленій ціннісній єдності й практичних діях (чи принаймні потенціальній готовності до них).

Щодо змістовної характеристики солідаритетів, які виникають в суспільстві, то приводами для солідаризації тих або інших груп акторів може слугувати найширший спектр суспільних явищ в усіх сферах життєдіяльності; тривкість і тривалість взаємодії, що відбувається при цьому, залежить від численних факторів, але в кінцевому підсумку визначається тим, якою мірою зачіпаються інтереси суб'єктів, що солідаризуються.

Із процесуального погляду здебільшого відправною точкою солідаризації є однотипна емоційна реакція на певну подію чи ситуацію, котра, зокрема, підтримується класичними соціально-психологічними механізмами зараження і наслідування. Передусім нас цікавить ірраціональний компонент формування солідарності, що інколи стає предметом спотикання для політикуму, оскільки соціальна поведінка має не завжди вкладається в логіку раціональ-

них рішень. Нехтування почуттєвим компонентом, надто за умов віртуалізації багатьох аспектів соціальної взаємодії, що робить набагато інтенсивнішою і масштабнішою процес комунікації, раз у раз відтворюватиме ситуації, коли не спрацюватимуть прості за логікою раціональні рішення (на кшталт того, як не спрацювало рішення про розгін силоміць Євромайдану). Між тим солідаризація неодмінно відбувається через переживання й співчуття до тих, хто відстоює певні ідеї або протистоїть будь-яким негативним (з погляду тих акторів, що солідаризуються) явищам, а не тільки через спільні переконання.

Тож крім згуртування «за переконаннями» навколо ідеологеми (міфологеми) її носіїв, солідарність може базуватися на ґрунті спільних соціальних переживань та почуттів, які охоплюють великі маси людей «у дні торжеств і бід народних», за словами М. Лермонтова. Важливість дослідження солідарності в цьому аспекті визначається тим, що вона, ситуативно фіксує певним чином емоційно зафарбоване усвідомлення актором того, що відбувається, так би мовити в режимі «он-лайн», стає значущим чинником його соціальної поведінки. Образно кажучи, соціальна солідарність є тим механізмом, що дозволяє «вихоплювати» з калейдоскопу відрефлексованих соціальних подій певні конфігурації оцінок, думок і переживань, включаючи такі тимчасові утворення до власного габітусу і тим самим подовжуючи термін їхньої дії.

Певна річ, солідаризація не є одномоментною дією, вона розгортається в часі і, перш ніж стати мотивуючою силою відповідних практик, акумулює вплив цілого ряду зовнішніх і внутрішніх чинників. Було б помилкою пояснювати, наприклад, тільки емпатією емоційний сплеск обурення з приводу побиття учасників Євромайдану наприкінці листопада 2013 р., що сколихнув країну й став приводом розгортання протестних акцій в столиці й багатьох інших містах; він відбувся на тлі тривалого стану напруженості, яким відзначалася суспільно-політична ситуація в Україні, тобто насіння протестних емоцій потрапило на «підготовлений ґрунт». Своєю чергою, одним із витоків цієї напруженості слугувала аномійність суспільної свідомості, що виникла внаслідок характерної для усього пострадянського періоду державотворення «стабільної нестабільності», котра постійно відтворювалася з огляду на зако-

номірно тривалий процес інституційної, соціокультурної та соціокультурної трансформації. Однак і нехтувати ірраціональною складовою соціалізації не тільки не варто, а вкрай небезпечно: вона здатна відігравати роль «спускового гачка» в ініціації утворення нового солідаритету.

Важливо наголосити, що підґрунтям для утворення і зміцнення тих чи тих солідаритетів здатні слугувати не лише гострі безпосередні емоційні реакції на конкретні події, а й триваліші емоційні стани та почуття, зокрема – соціальні страхи.

Гуртуючись задля вирішення тих чи тих соціальних проблем, люди несамохіть прогнозують можливий розвиток подій і їх наслідки, відповідним чином переживаючи те, що має чи тільки може здійснитись у майбутньому. Позитивні (оптимістичні) переживання уявних перспектив, віра «у світле майбутнє» об'єднувала цілі покоління, подекуди підміняючи реальність. Але ще міцніше інтегрує людей страх негативних змін, породжуючи бажання будь як уникнути імовірних загроз (байдуже, реальних чи надуманих).

Життєвий досвід людей і шкала їхніх основних життєвих цінностей прямо відбивається в соціальних страхах – масових уявленнях про те, що може скласти реальну загрозу для стабільності існування і життєвого процвітання. Суб'єктивні оцінки актуальних соціальних загроз, що визначають соціальне самопочуття населення України, служать досить надійним барометром, який дозволяє судити про морально-психологічну ситуацію та ціннісні пріоритети в українському суспільстві й про те, які з них здатні перетворитися на підвалини солідаризації певних груп і верств населення, що їх розділяють.

Якщо дотримуватися думки, що страхи – це своєрідна форма існування в людській свідомості найважливіших життєвих цінностей, концентрований вираз, квінтесенція того, що люди бояться втратити, то стає зрозумілим, що солідаризація певних груп і прошарків населення на підґрунті переживання спільних страхів є потужним чинником соціальної саморегуляції суспільства, а нехтування вивченням функціонуючих у суспільній свідомості страхів щоразу призводитиме до «несподіваного» виникнення небезпечних для суспільної стабільності солідаритетів. Відтак соціальна політика має будуватися не лише на креативі позитивних очікувань, що за

умов української дійсності знову обертаються порожніми обіцянками можновладців і розчаруваннями громади, а й брати до уваги страхи, зокрема страх ескалації військового конфлікту, загрози втратити державність, котрі здатні виступити солідаритетами для консолідації населення. І йдеться не про спекуляції чи маніпуляції патріотичними почуттями українців, а про згуртування задля забезпечення ризиків втрати України.

Однак солідарність, що виникла на базі емоційного співчуття, співпереживання, хоч і здатна об'єднати в єдиному пориві великі маси людей, скерувати енергію їх переживання в певне русло, як правило, є нетривкою, ситуативною. Наступним етапом (рівнем) процесу солідаризації є згуртування однодумців, котрі керуються такими ж самими цінностями. У цьому випадку об'єднання відбувається на підґрунті спільних поглядів, оцінок, переконань, принципів, які визначають певну позицію людини.

Але й ця стадія солідаризації, на якій відбувається самоідентифікація суб'єкта відносно різноманітних солідаритетів, хоч і більш стійка, ніж ті форми соціальної поведінки, що зумовлюються емоціями, почуттями, настроями, усе ж відносно скороминуча, залишається значною мірою «річчю в собі». Наявність символічної складової, що включає в себе погляди, переконання, стереотипи, вірування, ідентифікації, норми і правила, є обов'язковою умовою для солідаризації й інтеграції сучасного суспільства, що однаково потребують легітимації і санкціонування певних суспільних відносин. Обов'язковою, але недостатньою. Солідаризація перебуває на латентній фазі доти, поки не призводить до відповідних спільних дій агентів, причому подальша солідаризація неминуче веде до впорядкування (принаймні – координації) сукупності практик, а відтак до структурування (за Гіденсом). Самоорганізаційні механізми, що вступають у дію, забезпечують формування певного рівня організованості, погодженості відповідних практик, що в перспективі ведуть до легітимації й інституціоналізації, відчужуючись зрештою від суб'єктів цих практик. Тобто за рахунок солідаризації утворюється нова соціальна дійсність, яка за своїми параметрами найчастіше не співпадає з вихідними уявленнями безпосередніх учасників її створення (згадаємо сакраментальне «за що кров проливали?»). Але для цього солідаризація не має лишатися феноменом свідомо-

сті чи віртуальної реальності; вона мусить утілитися в практичні дії, а її учасники взяти на себе певні функціонально-рольові обов'язки й пов'язану з ними відповідальність.

Отже, підсумовуючи викладене вище, зауважимо, що співвідношення раціональної і чуттєвої складових у генезі солідарності може бути різним, відрізнятися, як з боку суб'єктивної значущості проблем або ситуацій, так і ставленням до однієї і тієї ж проблеми у різних соціальних акторів. Але за будь-якої суб'єктивної конфігурації мотивуючих начал, солідарність проявляється в явному, а не латентному вигляді лише за умови практичного втілення у певних діях (у окремому випадку – готовності до таких дій, що само по собі спричиняє відповідні результати, наприклад, втеча колишнього президента В. Януковича, яка стала результатом готовності учасників Євромайдану перейти до відкритого протистояння). Вочевидь, треба вести мову про пасивну і активну форми солідаризації (відомий поділ на «активістів» і «співчуваючих»).

Механізм солідаризації здебільшого передбачає, окрім згуртування навколо ідеологеми (міфологеми) її носіїв, об'єднання проти когось або чогось, а це спонукає противників так само гуртуватися задля відстоювання своїх інтересів.

Результатом такого об'єднання стає формування солідаритету, тобто такого типу раціоемоційного відношення до тієї чи іншої нагальної суспільної проблеми, що набуває масового поширення за даного суспільного хронотопу. Особливу увагу слід звернути на ту обставину, що хоча раціональна компонента, як правило, присутня в процесі утворення солідаритету (як мінімум, у вигляді раціоналізації своїх дій постфактум), однак не менш значущою є ірраціональна, почуттєва складова, котра здатна відігравати роль «спускового гачка» в ініціації утворення нового солідаритету.

Потреба в новому погляді на поняття та механізми солідарності пов'язана з тим, що багато феноменів сучасних солідаризаційних процесів сьогодні неможливо пояснити виключно на засадах класичних теорій солідарності. Класичне тлумачення поняття солідарності продовжує превалювати в сучасних дослідженнях солідарності. Сьогодні механізм солідаризації в суспільстві продовжує розглядатися в його класичному вимірі, переважно, як протиставлення дихотомії «Ми – Вони», «свої – чужі», що характеризується

досить жорсткою соціально-структурованою формою та передбачає територіальну, просторову близькість людей з певними емоційно-афективними зв'язками.

Сьогодні неможливо говорити про існування універсального феномену солідарності в сучасному житті. Для сучасного процесу характерне співіснування традиційних, класичних форм солідарності, описаних в класичній соціологічній традиції та поява новітніх сучасних форм, пов'язаних з кардинальною зміною соціального середовища в сучасному світі, появою новітніх ІКТ.

Особливий відбиток на солідаризаційні процеси в українському суспільстві накладає ситуація нестабільності, яка ставить під сумнів як колишні форми об'єднання (солідаризації) соціальних акторів, так і саму систему усталених соціальних статусів, вимагає розгляду значущості (пріоритетності) функціонуючих за даних умов солідаритетів, що виникають внаслідок тих чи інших форм соціальної взаємодії, в їх динаміці. А це, своєю чергою, потребує осмислення даних емпіричних досліджень, спрямованих на з'ясування специфіки, форм, рівнів та напрямків процесів солідаризації в сьогоденському українському суспільстві

2.2. Солідаритети сучасного українського суспільства

Визначення і емпіричне вимірювання соціологічних показників (у т.ч. масштабність, усталеність, значущість) солідарності ускладнюється як природою співдіючих у суспільстві солідаритетів, так і суспільною ситуацією, що склалася в Україні.

Руйнація або послаблення значної частини норм і цінностей, які успішно здійснювали регулятивний вплив у радянський період, не викликає сумнівів. Як свідчать дані моніторингу громадської думки, що проводиться Інститутом соціології НАН України понад двадцять років, у цьому переконана переважна частина респондентів. Так, у 1992р. з твердженням «багато з того, у що вірили наші батьки, руйнується на очах» були згодні 88,1% респондентів (не згодні 7,7%, решта не дали визначеної відповіді), у 2000 р. – відповідно 89,7% та 6%, у 2005 р. – 79,3% і 13,1%, 2006 р. – 82,1% і 11,1%, 2008 р. – 85,7% і 8,3%, 2010 р. – 83,8% і 8,6%. Незмінною лишилася така оцінка і у 2012 р. – 84,9% і 6,8%. Лише в 2014р. відбулася значуща зміна цього показника – відповідно 75,9% і 14,6% [Українське

суспільство, 2014: с. 36], однак це не змінило загальної спрямованості стійкої тенденції до визнання всіма суспільними групами втрати регулятивної ролі радянською системою цінностей і норм.

Не менш очевидною є непевність, невизначеність нових цінностей і норм, які натомість пропонуються суспільству в якості ключових. Жодна з ідеологій – націоналістична, державницька, ліберальна, соціалістична, клерикальна – не зуміла вкорінитися настільки широко, щоб стати підґрунтям для загальносприйнятної національної ідеї, а відтак характерною для світогляду пересічного українця залишається певна розмитість і непевність ціннісно-нормативних структур. Саме через відсутність узгоджених, прийнятних принаймні для основних суспільних груп норм і цінностей, на підґрунті яких консолідувалося б українське суспільство, у зафіксованих вже згадуваним моніторингом даних превалюють оцінки розгубленості і зневіри щодо «догмату світської віри» (табл. 11).

Таблица 11

Розподіл відповідей респондентів при оцінці твердження: «За теперішнього безпорядку та невизначеності важко зрозуміти, у що вірити» (%)

	1992	2000	2005	2006	2008	2010	2012
Згоден	78,5	78,3	68,4	76,2	75,7	74,0	76,0
Не згоден	14,8	14,4	23,2	16,6	17,0	18,0	15,8
Не знаю	6,4	6,9	8,4	7,2	7,1	7,9	8,1
Не відповіли	0,3	0,3	0,0	0,1	0,2	0,1	0,1

В усі роки, коли проводилися заміри громадської думки (окрім 2005 р. з його особливими настроями революційного піднесення), кількість зневірених помітно перевищує 70%, що наочно демонструє складність процесу віднайдення в сучасних умовах універсальних для усіх верств населення ціннісних орієнтирів [Мартинюк, 2015].

Отже, для ситуації, в якій перебуває українське суспільство, і надалі характерним залишається аномійний стан суспільної свідомості, що виникає внаслідок характерної для всього пострадянського періоду державотворення «стабільної нестабільності» і постійно відтворюється з огляду на закономірно тривалий процес інституційної, соціоструктурної та соціокультурної трансфор-

мації. Аномія являє собою дисфункцію ціннісно-нормативних механізмів соціального регулювання і контролю, що виникає за обставин, коли легітимізовані і навіть сакралізовані в суспільстві певного типу цінності й норми, повністю або частково втрачають свій регулятивний потенціал, перестають сприйматися і визнаватися як загальноприйнятні.

О. Шульга, характеризуючи соціальне підґрунтя відтворення аномійного стану як складову ще більш широкого та глибинного феномену – «символічного вакууму», що відзначається відсутністю домінуючого символічного універсуму – мета-смислового комплексу, який виступає матрицею бачення й інтерпретації об'єктивних (природних), інтерсуб'єктивних (соціальних) і суб'єктивних процесів та феноменів для більшості суспільства, оптимістично вважає, що «події кінця 2013 р. та війна на Донбасі різко актуалізували для всього населення проблему переоцінки цінностей, примусивши нарешті обирати ту чи іншу світоглядну модель. Відповідне зменшення вакууму легітимних цінностей, є однією з логічних і невідривних ланок більш широкого процесу – зменшення символічного вакууму в українському суспільстві, прискорення остаточної заміни старого символічного універсуму на новий» [Шульга, 2014: с. 131]. Погоджуючись із тим, що вищезгадані події справді виступають каталізатором світоглядної переоцінки цінностей, вважаємо, що, по-перше, в українському суспільстві має місце не символічний вакуум, а еkleктичне суперечливе поєднання цінностей й символів різних історичних епох, причому в різних акторів ця еkleктика складається різним чином; по-друге, аномійний стан у нашому суспільстві й досі залишається нездоланим.

Що ж до природи сучасних солідаритетів, то, на відміну від патріархального суспільства з його непорушністю сакралізованих основних цінностей і заснованих на них форм солідаризації, характерною для стану суспільної свідомості за новітньої доби є мінливість, калейдоскопічність зміни пріоритетів. За обставин, коли перестали діяти загальноузгоджені, конвенційні цінності й норми, властиві попередній суспільній системі, розсуваються межі припустимого й відбувається помітне зростання спектру ідей, різноманітних за спрямованістю і змістом, виникають солідаритети, що можуть стати основою для примирення й подальшої інтеграції українсько-

го суспільства. Предметом солідаризації може виступати будь-яка масштабна або принаймні резонансна проблема (подія, ситуація), що певною мірою зачіпає інтереси чималої частини соціуму, унаслідок чого відбувається поділ на прихильників і противників того або іншого способу її вирішення. Цей поділ не обов'язково проходить відповідно до класичного статистичного нормального розподілу; можливе зміщення в той чи інший бік, яке відобразить поширеність певної опінії стосовно даного предмету. Але кількісна перевага прихильників певної позиції попри дію соціально-психологічних механізмів зараження і наслідування не означає, що саме ця позиція стане змістовним підґрунтям для інтеграції навколо неї всього суспільства. Істотну роль відіграють якісні характеристики (активність, рішучість, наполегливість, організованість) прихильників певного солідаритету (згадаймо порівняно мізерну кількість більшовиків напередодні революції 1917 р., що не завадило їм здобути соціальну підтримку і на ситуативній хвилі дієвості демагогічних лозунгів захопити й утримати владу). Вважаємо, що солідаритети, що виникають унаслідок солідаризації суспільства з якогось приводу, мають парну природу: яка б думка не превалювала, завжди знаходяться прибічники протилежної. Навіть, якщо в суспільстві остаточно легітимується якийсь один солідаритет, який сакралізується до рівня моральної аксіоми, це не означає її «аксіоматичності» для усіх без винятку акторів: у будь-якому разі становленню такого солідаритету, як узагальненого підґрунтя для об'єднання суспільства, передуватиме боротьба з антиподом; та й згодом триватимуть спроби ревізувати усталену соціальну норму.

Треба відмітити й такі параметри сучасних форм солідаризації, як процесуальність і динамічність. Щодо першого, то в ході теоретичного аналізу закономірностей формування солідаритетів відзначалася етапність їх становлення; відтак різні верстви і актори здатні в один і той же момент перебувати на різних стадіях формування солідаритету, що не може не зумовити варіативність відповідних форм соціальної поведінки. Показовим є явище Євромайдану, коли від початку вимоги учасників акцій протесту на Майдані підтримували 41,3% опитаних, а ще 6,8% долучилися до них згодом [Українське суспільство, 2014: с. 136].

Стосовно динаміки солідаризації, то було б необачно розглядати становлення солідаритету як односпрямований прямолінійний

й наперед заданий процес (подібно до виголошеного самоорганізаційною теорією принципу «падіння на аттрактор»), адже йому властиві певні аберації й девіації. Ілюструвати таку складну динаміку функціонування солідаритету можливо, знову ж таки згадавши феномен Євромайдану: мала місце не тільки «відтермінована» солідаризація частини населення з учасниками протестних дій (вже згадувані 6,8%), а й десолідаризація – 8,4% з часом перестали їх підтримувати. Як бачимо, динаміка прилучення до солідаритету, що став підґрунтям для об'єднання протестувальників, визначалася двома діаметрально протилежними тенденціями, як у напрямі солідаризації, так і десолідаризації.

На жаль, двополярна (об'єднавчо-роз'єднуюча) природа становлення і функціонування будь-якого солідаритету була знехтувана при ухвалі низки постмайданних поспішливих політичних рішень. На тлі ейфорії від здобутків Революції Гідності політичні сили, що перемогли, забули про поміркованість і толерантність, унаслідок чого відбулася підміна загальнонаціональної солідарності частковою, парціальною. Партикуляризм, що був сприйнятий за універсалізм, призвів до ігнорування негативного ставлення до вимог Євромайдану понад чверті (27,9%) населення, не кажучи про 15,6% тих, хто не визначився зі своєю позицією [Українське суспільство, 2014: с. 136].

Протилежний євромайданівському східний вектор орієнтацій політичних і культурних орієнтацій спонукав противників євроінтеграції так само згуртуватися задля обстоювання своїх інтересів.

Варто підкреслити, що вироблення єдиного несуперечливого для всього суспільства солідаритету є утопією, хоча чимало авторів дотримуються (очевидно підсвідомо наслідуючи радянський стереотип однастайності) думки про можливість досягнення такої ціннісної єдності. Наведемо приклад. Вітчизняний учений Г. Чепурко, аналізуючи чинники, що впливають на культурну ментальність цивілізаційного вибору, стверджує, що сьогодні переважна більшість громадян України майже однозначно визначає власну культурну ідентифікацію як у країні в цілому (84%), так і в окремих її регіонах (Захід – 96%, Центр – 91%, Схід – 82%, Південь – 74%), а переважна більшість населення ідентифікує себе з українською культурою. Донбас вирізняється від решти регіонів неоднозначністю культурної ідентифікації: близько

половини (49%) відносять себе до української, 29% до російської, 5% до іншої культур, а 16% не визначилися. Найбільше тих, хто сприймає систему цінностей, яка склалася в Україні за роки незалежності, у західних областях – 41% жителів, тоді як у Центрі і на Сході – їх кількість приблизно однакова – 31–32%, на Півдні – 29%, а на Донбасі – 18%. Отже, ментальність мешканців Донбасу трансформується повільніше, переважна більшість (57%) його мешканців не сприймає систему цінностей, яка склалася за роки незалежності, домінуючою на рівні масової свідомості залишається система цінностей радянського часу. Дослідниця правомірно зауважує, що Україна досі не завершила формування цивілізаційної ідентичності свого суспільства як самоідентифікації усіх мешканців країни на засадах загальної соціокультурної спільності українського громадянства, про що свідчать результати моніторингу 2015 р., за яким ідентифікують себе громадянином України 58%. Разом з тим робиться довільний висновок про те, що етнокультурні та регіональні відмінності не є нездоланими, і, в разі успішного проведення адміністративних, економічних реформ та євроінтеграції, українське суспільство отримає суттєвий імпульс для консолідації [Чепурко, 2014].

Вважаємо, що таке завдання неможливо виконати за рахунок лише успішного впровадження відповідної соціоекономічної політики, тим паче – окремих адміністративних заходів, інакше у світі не існувало б проблем Квебеку в Канаді чи Басконії в Іспанії (не кажучи вже про Косово, Курдистан чи Нагорний Карабах, в порівняно менш економічно благополучних Сербії, Туреччині та Armenії). Збільшення кількості прихильників певного солідаритету, особливо якщо воно оцінюється шляхом вивчення не реальних практик, а вербальної поведінки респондентів, не означає автоматично, що суспільство стає більш інтегрованим. Часом навпаки, проблема «заганяється вглиб», і тиск на опозиційну меншину може спрацювати діаметрально протилежним чином, за принципом «стиснутої пружини». Перспективнішим виглядає стратегія «виходу за межі конкретної проблеми», розгляд її у розширеному соціальному контексті; тоді на підґрунті консенсусу інтересів різних соціальних груп видається можливим створення на соціетальному рівні компромісних солідаритетів, що акцентують спільні, а не суперечливі моменти, й маніфестують пріоритет громадянської згоди й толерантності.

Таблиця 12

Приоритетність значущості соціальних самоідентифікацій респондентів з різними соціальними спільнотами, (%)

Соціальні спільноти	2013	2015
Рідні і друзі	53,5	52,9
Громадяни України	35,9	52,3
Однолітки, люди одного покоління	32,1	30,7
Жителі одного міста, села	30,6	27,8
Люди, з якими мене об'єднують спільні захоплення	16,7	20
Люди однієї віри	16,1	12,6
Люди однієї національності	15,9	14,2
Люди схожого добробуту	15,2	7,8
Люди, з якими я разом працюю (навчаюся)	14,9	14,3
Люди однієї професії	14,2	13,8
Жителі одного регіону	14,2	14,9
Люди зі спільною історичною долею	11,9	11,7
Люди з однаковим освітнім рівнем	6,1	5,1
Люди близьких політичних поглядів	6	10,1

Ситуація нестабільності, пов'язана зі збройним протистоянням на Донбасі, ставить під сумнів колишні форми об'єднання (солідаризації) соціальних акторів, систему усталених соціальних статусів, вимагає розгляду значущості (пріоритетності) різних зв'язків, які виникають внаслідок тих чи інших форм соціальної взаємодії, у їх динаміці. Для нас емпіричним референтом ступеня значущості ряду сфер солідаризації індивідуальних акторів послужило запитання, яке стосується самовизначення респондентів щодо пріоритетності тих чи інших типів соціальної взаємодії (об'єднання), яке було застосоване в моніторингових дослідженнях громадської думки Інститутом соціології НАН України в 2013р. і 2015 рр.: «Кожен з нас належить до різних об'єднань, про які можна сказати «це – Ми». Скажіть, будь ласка, які з цих «Ми» найважливіші для Вас особисто?» (Допускалося не більше 5 виборів з 15 запропонованих варіантів відповідей); розподіл відповідей наведено в табл. 12.

Аналіз даних за 2013 р. показує, що за ступенем значущості практики солідаризації респондентів можна розділити на чотири категорії.

До першої категорії за важливістю відносяться об'єднання, що виникають у сфері взаємодії в найближчому мікросередовищі – серед родичів і друзів – цю позицію відзначили 53,5% учасників опитування. Така ситуація цілком природна; навпаки, здивування викликає те, що до найважливіших цей тип зв'язків віднесли лише трохи більше половини опитаних.

До другої категорії відносяться соціально-рольові номінації, що мають приблизно однаковий рівень значущості – 30–35%. Це «громадяни України» (35,9%) «однолітки, люди одного покоління» (32,1%) «жителі одного міста, села» (30,6%), в яких задаються статусні координати акторів у великомасштабній системі суспільних параметрів: щодо суспільно-політичної, соціально-часової і соціально-просторової самолокалізації.

Третя категорія найчисленніша, у неї входять солідаритети, які отримали від 17 до 11 відсотків виборів, а саме: «люди, з якими мене об'єднують спільні інтереси» (16,7%), «люди однієї віри» (16,1%), «люди однієї національності» (15,9%), «люди схожого достатку» (15,2%), «люди, з якими я разом працюю (учусь)» (14,9%), «люди однієї професії» (14,2%), «жителі одного регіону» (14,2%), «люди із спільною історичною долею» (11,9%). Ця категорія об'єднує досить широке коло різних сфер взаємодії, статуси в яких приблизно однаково важливі для респондентів.

Закономірною виглядає й середня значимість статусно-рольових позицій в площині приналежності до історичних зрушень: з одного боку, ідеологічний міф про «єдину спільність – радянський народ» втратив значну частину своєї сили, з іншого, велика частина населення відчуває ностальгію за простими уніфікованими істинами епохи тоталітаризму.

Схожа за результатом, але діаметрально протилежна за вектором розвитку, ситуація спостерігається з приводу самоідентифікації щодо свого статусу, як жителя того чи іншого регіону. В останні роки регіональний фактор все частіше виступає значущим, ґрунтуючись на реальній економічній, політичній і соціокультурній диференціації соціального простору України. Можна очікувати,

що відчуття спільної долі й відповідне позиціонування зменшуватиметься, тоді як підстави для регіональної диференціації все зміцнюватимуться.

Нарешті, до четвертої категорії – малозначущих – потрапили види солідаризації, пов'язані з рівнем освіти (6,1%) і політичними поглядами (6%). Стосовно причин такого становища в першому випадку треба брати до уваги те, що цінність і престиж вищої освіти (і освіти взагалі) знизився, поступаючись місцем показникам майнових станів; розширилися одночасно й можливості його отримання, позбавлення ореолу елітарності. Що стосується політики, то байдужість населення до соціально-рольових практик у цій сфері є прямим наслідком розчарування, що настав з приходом до влади режиму В. Януковича та безрезультатністю, принаймні з точки зору обивателя, «помаранчевої революції» 2004 р.

Бурхливі події новітньої історії України, що відбулися через протистояння влади та Майдану в листопаді 2013 – лютому 2014 рр., не могли не позначитися на характері й значущості цілого ряду солідаритетів. Якщо деякі форми соціальних об'єднань практично зберегли колишній статус кво (сюди відносяться варіанти відповідей «рідні і друзі», «однолітки, люди одного покоління», «жителі одного міста, села», «люди однієї національності», «люди, разом з якими я працюю або вчуся», «люди однієї професії», «жителі одного регіону», «люди з загальною історичною долею», «люди з однаковим освітнім рівнем»), то ряд інших чуйно відреагували на зміну соціальних реалій «зміщення картини світу» в масовій свідомості й відповідною зміною значущості цілого ряду солідаритетів. Так, найбільш серйозний зсув стався щодо суспільно політичної самоідентифікації – значущість позиції «громадянин України» зросла у півтора рази – з 35,9% в 2013 р. до 52,3% в 2015 р. Водночас відійшла на другий план така основа для солідаризації як схожий достаток: сплеск патріотизму помітно зменшив (вважаємо, тимчасово) значимість соціально-дохідного розшарування українського суспільства. Чи не головним чинником зниження на чверть значущості релігійних переконань, як основи для солідаризації, вважаємо практики збройного протистояння на Донбасі: спільність вірувань не заважає протиборчим сторонам запекло ставитися один до одного. Джерело незначного підвищення значущості дозвілєвих «об'єднань за інтересами»

у нашій інтерпретації пов'язано з «відходом» частини населення від наболілих суспільно-політичних проблем в сферу позаполітичного спілкування.

Узагальнюючи результати аналізу змін пріоритетів солідаризації населення України в різних сферах життєдіяльності, відзначимо, що вплив новостворюваних солідаритетів є досить вибіркоким, сконцентрованим головним чином в суспільно-політичній сфері.

Розглянувши трансформації, що відбулися в основних сферах солідаризації, не можна оминати й основні зміни в змістовній спрямованості солідаритетів, які діють в українському суспільстві останніми роками (див.табл.5).

Так, у 2002 р. найбільш потужний солідаризуючий потенціал мала, на думку учасників моніторингового опитування, «віра в краще майбутнє» (38,2%). Однак у цілому панівними виявилися солідаритети, спрямовані проти когось або чогось: «спільні труднощі життя», «відчуття втрати реальності життя», «невдоволення владою» та «страх перед майбутнім». Те, що на їх тлі дещо скромнішими виглядали «родинні чи товаристські почуття», «прагнення спільно долати труднощі життя в країні» – засвідчує, на наш погляд, пріоритетність протестних мотивів суспільної інтеграції над конструктивними. Наступного, 2003р. потужність протестних солідаритетів стала ще помітнішою – «віра в краще майбутнє» поступилася місцем «спільним труднощам життя» та «невдоволенню владою». У 2006 р. значущість «солідаризації проти» дещо зменшується – як результат Помаранчевої революції, котра, з одного боку, реанімувала віру в майбутнє, а з другого, – не виправдала сподівань, які на неї поклалися, що й відбилося в тих таки показниках «солідаризації проти». У 2009 р. розчарування «безплідністю» першого Майдану досягло апогею, що й послугувало рекордним (до 40,5%) злетом невдоволення владою як об'єднавчого чинника й помітною зневірою. У 2013 р. невдоволення владою продовжує зростати, хоч і не так виразно, як у 2009 р.

Натомість дослідження 2015 р. зафіксувало різкі зміни в структурі мотивів солідаризації. Провідну роль здобули «патріотичні почуття громадянина України», солідаризуюча потужність яких зросла порівняно з попередніми роками у чотири-п'ять разів! При цьому нікуди не поділися, залишаючись порівняно високими, мо-

тиви «солідаризації проти», котрі при подальшому зволіканні владних структур з реальними реформами, здатні вийти знову на перший план. Однак у сполученні з деяким зростанням значущості віри у майбутнє, а надто – прагненням спільно долати труднощі – може виступити визначальним ресурсом для згуртування української нації.

Завдання реінтеграції українського суспільства в ситуації остаточно незавершеного збройного протистояння в донецькому регіоні актуалізує як пошук ідейного наповнення солідаритетів, що могли б стати підґрунтям для подолання протистояння, так і організаційних форм і заходів, що сприяли б здійсненню наміченого політичного курсу.

Щодо першої частини цього завдання, то, згідно з теоретичним постулатом Дж. Александера, основою солідарності в сучасному суспільстві можуть виступати лише усвідомлені рефлексивні прагнення людей до якомога справедливішого суспільства. Для українського соціуму, зважаючи на дуальну природу соціальної солідарності, що може виникати на основі як «за» щось чи когось, так і «проти» когось або чогось, в якості спільної цінності, яка слугує об'єднавчим орієнтиром, могла би стати «війна проти нечесно отриманого багатства», «хрестовий похід проти олігархату», епіцентром якого могли б стати заходи щодо повернення привласненого В. Януковичем та його клікою народного багатства із проголошенням цільового спрямування коштів на відбудову Донбасу. У будь-якому разі необхідно конструктивно використовувати імпульс солідаризації на підґрунті патріотичних почуттів.

2.3. Солідаристські прояви, пов'язані з активним волонтерським рухом

Актуалізація теми волонтерства й пов'язаної з нею проблеми солідарності у вітчизняному соціологічному дискурсі виявилась несподіваною і швидкою. Непомітна й маргінальна ще кілька років тому тема волонтерства має шанс переміститися в сегмент найбільш інтригуючих дослідницьких тем. Різким поштовхом до цього стали драматичні події, що отримали назву Революції Гідності (2013– 2014 рр.), а також військові дії на сході країни, які почалися влітку 2014 р. З упевненістю можна сказати – вітчизняний соціологічний дискурс волонтерства і

пов'язані з ним прояви соціальної солідарності, матимуть особливий характер і значно вирізнятимуться на фоні інших дискурсивних пропозицій саме з причини генези своєї актуалізації.

Соціологічний підхід до проблеми волонтерства на досить широкому матеріалі праць світових та російських соціологів проаналізувала російська дослідниця М. Певная [Певная, 2013]. Для нас у цьому аналізі цікавими видаються кілька напрямків авторської думки, які логічно продовжити вже на нашому вітчизняному матеріалі й досвіді. Це якраз ті дискурсивні складові, які у нашому випадку можуть набути оригінального звучання.

М. Певная виокремлює чотири теоретичних контури, у рамках яких вважає за доцільне розглядати концепт волонтерства. «У науковій літературі, зокрема в рамках соціологічного дискурсу, найчастіше даються визначення волонтерства з позиції системного й діяльнісного підходів. Ми пропонуємо доповнити й розширити концептуалізацію поняття з позиції інституціонального й спільнотного» [Певная, 2013: с.116].

Із нашої точки зору, у рамках вітчизняного дискурсу волонтерства найбільш адекватним виглядає системно-самоорганізаційний підхід. Для осмислення зазначених вище процесів в Україні, що відбулися упродовж 2013–2015 рр., більшість експертів та спостерігачів використовують термін «соціальна самоорганізація». Загалом він використовується не в науковому, а швидше в публіцистичному ключі, але суть процесів при цьому відображається досить влучно. Накладаючи на ці процеси вже науково обґрунтовану рамку соціо-самоорганізаційного підходу, можемо стверджувати, що ця рамка дозволяє справді кваліфікувати ці події як вияв самоорганізаційних механізмів соціальних змін [Бевзенко, 2002]. Ці механізми й призвели до появи первинних осередків самоорганізаційних соціальних утворень, які з'явилися під час Революції Гідності і мали продовження в волонтерських рухах різних спрямувань.

Суттєвим є звернення саме до поняття «рух». У багатьох дослідників феномену волонтерства можна зустріти згадки про волонтерські організації. Часто рух та організація згадуються як тотожні. Їхню суттєву відмінність ми можемо зрозуміти саме в рамках соціо-самоорганізаційного підходу, де має місце виокремлення організаційних та самоорганізаційних механізмів соціальних змін.

Організація, що виникає як стабільне соціальне утворення на базі певної програми або проекту, є організаційним утворенням. На відміну від нього рух – це спонтанне процесуальне соціальне утворення, що не має в своїй основі проекту чи плану, а самозароджується і самоорганізується відповідно до нагальних соціальних викликів.

Спостерігаючи за біографічними лініями багатьох зараз відомих українських волонтерів, можна помітити схожий малюнок входження в волонтерські структури. Спочатку був Майдан (до якого часто долучалися випадково, спонтанно), з'являлися майданні побратими. Після початку бойових дій виявлялося, що хтось з родичів, друзів, побратимів опинився в зоні бойових дій, часто як доброволець. І при цьому, як виявилось, цим друзям-родичам бракувало там усього – одягу, захисних бронежилетів, взуття, харчування, простих приладів для бойового орієнтування. Природним був відгук на цю потребу близької людини. Потім виявлялося, що навколо цієї людини багато таких самих незахищених військових. Ареал допомоги поширювався, з'являлися ті, з ким в цьому логічно було об'єднуватися. Потім були звернення до пересічних громадян про допомогу. Процес набирав обертів, окремі осередки об'єднувалися природним шляхом і поширювали свій ареал. Так і з'являлося те, що тепер ми називаємо волонтерським рухом.

Цікавим виглядає те розуміння солідарності, яке випливає з відрізнення організаційної (в рамках організації) та самоорганізаційної (в рамках руху) солідарності.

Концепт солідарність, як і концепт волонтерства, теж має шанс отримати власне вітчизняне забарвлення. У рамках руху можна говорити, що саме відчуття солідарності з конкретними вояками, переселенцями тощо, передує практикам, через які людина приєднується до волонтерського руху. У межах організації все відбувається навпаки. Організація створюється під абстрактні цілі, а конкретика з'являється в процесі роботи. Залучення до організації передує конкретному відчуттю солідарності. Хоча, можливо, є сенс говорити і про абстрактну солідарність, що лежить в основі таких організацій. Але це привід для більш ретельних міркувань.

До речі, тема солідарності має подібну історію до теми волонтерства в тому розумінні, що вона довгий час була на периферії со-

ціологічної наукової уваги, і лише зараз стрімко переміщується в поле найбільш затребуваних тем.

Отже, перша проблема, яка постає перед дослідником, – це проблема концептуалізації як волонтерства, так і солідарності саме в контексті нашої соціальної ситуації, що потребує логічного переходу до другої теми, якої торкалася М. Певная в своїй роботі – наявності відмінностей у концептах волонтерства в різних соціологічних дискурсах. На підставі аналізу великого масиву західних і російських досліджень із цієї проблематики, Певна доходить висновку про суттєву відмінність наголосів, що присутні у цих дискурсах: «ключова відмінність закордонних і російських трактувань полягає в розстановці пріоритетності аксіологічних і соціальних змістів волонтерства. Для російських авторів на першому місці – цінність для суспільства, для закордонних – цінність для членів різних спільнот, самих волонтерів. Закордонні трактування базуються переважно на прагматизмі, тоді як російський підхід до визначення волонтерства більш соціальний» [Певная, 2013: с. 115].

Вітчизняний дискурс теж буде мати свої особливості, які природно витікають з тієї теоретичної рамки, крізь яку ми дивитимемося на це явище. У контексті запропонованої самоорганізаційної парадигми це будуть теж соціальні акценти, але з відтінком тих форм соціальності, що виникають в самоорганізаційних соціальних структурах – спонтанних, рухливих, процесуальних.

І, нарешті, третя складова загального дискурсу волонтерства, що міститься в роботі М.Певної, і яку цікаво розглянути і нам. Це, власне, сама концептуалізація феномену волонтерства. Із огляду на попереднє припущення про очікувані особливості розгортання цієї проблеми у вітчизняній соціології, нас буде цікавити той концепт волонтерства, до якого доцільно звертатися в рамках саме нашого вітчизняного дискурсу.

У цьому випадку ґрунтуємося на тезі А. Шюца, який уважав, що витоки наукових понять (концептів) треба шукати в повсякденності як первинній соціальній реальності [Шюц, 1996]. Наша волонтерська повсякденність виводить нас на дуже цікавий феномен – розрізнення понять «волонтер» і «доброволець». Цікавим є те, що на їх тотожність вказує етимологія цього слова, це відмічається в

багатьох словниках, де слова «волонтер» і «доброволець» подаються як синоніми.

Але наша соціальна історія диктує інше бачення. Ось слова з інтерв'ю відомого українського волонтера Ю. Касьянова газеті «Дзеркало тижня». «Волонтерством можна навіть назвати те, що ми пробили свердловину на горі Карачун. Але з моменту, коли я більше став займатися проблематикою ведення бойових дій саме в зоні, щоб організувати розвідмережу і одержувати звідти інформацію, це перестало бути волонтерством. Це стало добровольцеством. А людина, що займається добровольцеством, – скоріше, комбатант, учасник бойових дій. Навіть, якщо він сидить дома, збираючи розвідінформацію, яка має чисто військове значення» [Котляр, 2015].

Ці концептуальні метаморфози – цікава тема для наступних теоретичних пошуків. Але далі переходимо до емпіричної частини роботи, яка торкатиметься набагато вужчої проблеми. Почнемо з одного невеликого зауваження методичного характеру.

До теми благодійності, допомоги нужденним наші пострадянські соціологи, вітчизняні зокрема, зверталися не так часто. Це є зрозумілим на фоні тих масштабних політичних катаклізмів, які відбувалися в цих країнах усі ці роки. Саме вони перебирали на себе основну увагу емпіричних соціологів. Варте уваги одне предметно спрямоване дослідження російського ФОМу, присвячене темі благодійності і волонтерства [Волонтеры и активисты, 2013]. Той методичний прийом, який видається дещо спірним, полягає в припущенні можливості вивчати ці явища шляхом опитування про наміри. Респондентам пропонувалося уявити ситуацію і сказати, яким чином вони будуть діяти в ній. У разі спонтанних благодійних індивідуальних актів, з якими маємо справу в нашому випадку, варто говорити не про гіпотетичні наміри, які не зрозуміло як пов'язані з майбутніми реальними діями, а саме про дії, що вже відбулися, про факти допомоги, які вже мали місце. Саме це і буде представлено в нашому інструментарії.

Тепер, власне, до заявленої теми українського волонтерського руху і пов'язаної з цим соціальної солідарності.

Український волонтерський рух, який почав набирати силу відразу після початку військових дій на сході нашої країни, багато спостерігачів характеризують як безпрецедентний. Говорити так

дозволяє той факт, що за всіма своїми ознаками цей рух насправді не дуже підпадає під традиційні визначення волонтерства, які прийняті на даний час. Частіше про волонтерство говориться в однині (волонтер) і прирівнюється воно до поняття «доброволець». При цьому мається на увазі людина, яка добровільно віддає свій час, гроші і, не очікуючи ніяких дивідендів для себе, допомагає тим, хто виявився в скрутному становищі, і кому немає звідки чекати допомоги, зокрема це люди, що опинилися у сиротинцях, притулках для неповнолітніх, школах-інтернатах, будинках престарілих тощо. Інколи вживається поняття «волонтерський рух», але йдеться при цьому швидше про групи волонтерів, які не кристалізуються у великі добре організовані громадські об'єднання. Наявність у нашому випадку саме останнього і дозволяє говорити про безпрецедентність волонтерського руху в Україні 2014–2015 рр. Коротко, це можна описати так:

- На відміну від традиційного волонтерства, цей рух утворився не як допоміжний до державних структур, а як такий, що багато в чому ці структури замінив. На перших порах свого існування волонтерські групи взяли на себе такі державні інституційні функції, як забезпечення армії, вивезення з зони бойових дій поранених, їх лікування та забезпечення ліками, доглядом, організація вивезення мирних громадян із зони бойових дій та турбота про «переселенців». Більше того, волонтерам вдавалося організувати по своїм каналам визволення полонених і навіть турботу про полонених в місцях їх утримання. При цьому швидкість реагування волонтерів на актуальні потреби принципово відрізнялася від тієї, що спостерігається в офіційних структурах, з причини відсутності бюрократичної процедури, які надто уповільнюють реакцію з боку держави.
- Особливої уваги заслуговують стосунки, що виникають між самоорганізаційними волонтерськими та організаційними структурами, представленими відповідними міністерствами – оборони, охорони здоров'я, соціальної політики. Наявними є тенденції співпраці, суперництва, а то й протистояння, що, зазвичай, не спостерігається в тому випадку, коли волонтери виступають як допоміжна благодійна діяльність.

У контексті цього дослідження нас більше цікавлять такі характеристики:

- Волонтерський рух має характер масштабних самоорганізованих соціальних об'єднань з добре побудованою мережевою внутрішньою структурою – високоефективною і при цьому без жорсткої ієрархії та гнучкою за функціями.
- Окремі волонтерські об'єднання мають своє стійке ядро, що складається з кількох осіб, і розгалужену периферію, радіус якої може бути досить великим – аж по всій країні і навіть за її межами, хоча й різним за щільністю. Останнє стало можливим завдяки активному використанню волонтерами соціальної мережі Фейсбук, де спонтанно й організовано утворювалися мережеві осередки масової підтримки. Оперативно сповіщалося про актуальні потреби – у речах, продуктах, робочих руках або фінансах, а люди так само оперативно на це реагували. Вони тут же в мережі сповіщали про можливість дати щось із речей, знайти канали, по яких можна швидко і недорого придбати необхідне (навіть за кордоном), або просто перераховували гроші на вказані номери карток чи завозили у волонтерські штаби. Йшлося перш за все про одяг та обладнання для військових, ліки та обладнання для госпіталів. На заклик волонтерських активістів люди надавали і надають безпосередню допомогу з догляду за пораненими, готують їжу, чергують біля тяжко поранених, плетуть маскувальні сітки тощо. Звичайно, все це функції, що радикально відрізняються від тих, що зазвичай брали на себе волонтери. У цій «периферії», що надавала волонтерам підтримку як моральну (шляхом простих схвалюючих коментарів), так і матеріальну, спостерігається вияв солідарності широкого прошарку населення з волонтерами.

Отже, про солідарність в цьому випадку можна вести мову в двох аспектах. З одного боку – це традиційний погляд на волонтерство як вияв солідарності щодо тих, кому волонтери допомагають. Маємо в цьому випадку ще один цікавий ракурс – солідарність населення країни з самими волонтерами. Вона іде від тих, хто сам не є волонтером, але надає підтримку і допомогу саме волонтерам. Такий ракурс є особливо цікавим у цій ситуації.

У цьому конкретному емпіричному дослідженні ми ставили за мету дослідити зазначені прояви солідарності населення з волонтерським рухом шляхом пошуку відповідей на такі запитання:

1. Як наші співвітчизники оцінюють вагомість волонтерського руху в справі порятунку країни в ситуації загрози й нестабільності, що виникла після революційних подій 2014 р. і наступних подій на сході країни? І чи взагалі вбачають вони її?
2. Як бачать наші громадяни майбутнє волонтерського руху і його найактивніших учасників? Чи підтримують вони їх похід у владу? Навіть у середовищі волонтерів це питання є дуже дискусійним.
3. В який спосіб наші громадяни надавали підтримку цьому рухові, чи була масштабною ця підтримка?
4. Як відповіді на всі ці запитання залежать від регіону проживання наших респондентів?

Розпочнемо з того факту, який констатують усі дослідники останнім часом – рівень довіри до волонтерів в Україні є найвищим серед широкого спектру соціальних інституцій. Якщо рахувати індекс довіри як середнє за 5-бальною шкалою оцінок (5-цілком довіряю, 1-зовсім не довіряю), то він є найвищим (3,48 бали) з усіх інституцій, запропонованих респондентам для оцінки.

В табл.13 ми наводимо для порівняння відповідні цифри. Як бачимо, учені і духовенство поступилися місцем волонтерам, не кажучи вже про органи влади, суди, міліцію та прокуратуру. Причому, цей відрив для останніх виглядає досить суттєвим. Сумарна довіра (%) до волонтерів складає майже 60%, в той час як найближчі до них за цією ознакою вчені України мають 51% довіри. Але найбільш вражаючим у цьому плані є індекс довіри, який враховує як довіру, так і недовіру. Поруч із 3,48 для волонтерів цей індекс є 2,33 для президента, 2,02 для уряду, 1,91 – до прокуратури, і всього 1,88 – довіра до суддів.

Подивімося докладніше, із яких чинників складається довіра-недовіра до волонтерів.

Аналізуючи результати, представлені в таб. 14, ми можемо зробити висновок: волонтери, завдяки своїй активності й своєчасності реагування на події, реально врятували країну. Ця думка не є перебільшенням с точки зору наших громадян. Із нею погоджуються

38% наших респондентів. Промовистим свідченням ставлення до волонтерів є і розподіл регіональної підтримки⁴.

Як бачимо з наведених відсотків у першому стовпчику – результати є досить очікуваними. Відповідь «Вони реально врятували країну, і не відомо, що було б, якби не вони» найбільшу підтримку отримала на Заході (52,7%), і найменшу – на підконтрольних українській владі територіях Донбасу – 21,7%. У всіх інших висловлюваннях теж простежується регіональна складова. Рівень солідарності в цілому знижується при просуванні від заходу країни на схід.

Для більш рельєфного аналізу поділимо наші варіанти відповідей на 3 групи, в кожній з яких по 3 можливі відповіді:

1. Висока солідарна підтримка. Це ті, хто активно підтримує і високо оцінює волонтерський рух, і обрали варіанти відповідей під номерами 2, 3 та 7. Це відповіді: «Вони багато в чому замінили державні структури і працюють набагато ефективніше» (42,6%); «Це справжні патріоти України і саме з них вийдуть наступні лідери держави» (29,0%), ; «З цих людей треба формувати новий уряд і міністерства, бо вони проявляють себе не словами, а ділами (13,3%)». Як бачимо, у цих відповідях присутня висока оцінка волонтерського руху з точки зору його перспективи як неформального лідерства (патріоти, лідери нації), так і формального – уряд та міністерства.
2. Нейтральне ставлення. Ті, хто про це або нічого не знає, або досить скептично ставиться до цього руху, хоча і не заперечує його активно. До цієї групи можемо віднести тих, хто дав відповіді 4, 5, 10. Наприклад: «У цьому немає нічого особливого, люди завжди допомагали країні в скрутні часи» (9,8%); «Волонтерам не варто було брати на себе обов'язки чиновників, бо ті цим добре користуються, продовжуючи нічого не робити» (13,9%); «Я нічого про

⁴ Тут і далі в дослідженнях 2014 та 2015 рр. використано наступний регіональний розподіл:

Захід: Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області.

Центр: Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області, місто Київ.

Південь: Миколаївська, Херсонська, Одеська області.

Схід: Запорізька, Дніпропетровська, Харківська області.

Донбас: Донецька, Луганська області (підконтрольні території).

Таблиця 13

Рівень довіри населення до...
(2015, середній бал за 5-бальною шкалою і %%)

Довіра:	Середній бал	%%				
		Цілком довіряю	Пере-важно довіряю	Важко сказати	Пере-важно не довіряю	Зовсім не довіряю
Волонтерам	3,48	14,4	44,5	23,5	7,0	3,5
Ученим України	3,39	8,2	43,2	34,4	8,3	5,9
Духовенству	3,30	15,5	34,7	25,0	13,7	11,0
Армії	3,03	7,8	33,4	28,0	15,8	15,0
Місцевим органам влади	2,35	0,8	15,4	27,4	31,0	25,4
Президентіві	2,33	1,1	16,6	26,8	25,3	30,3
Верховній Раді	2,03	0,3	8,1	35,8	34,2	21,7
Уряду	2,02	0,4	8,4	22,3	30,7	38,3
Міліції	1,95	0,6	6,0	19,4	36,2	37,8
Прокуратурі	1,91	0,8	5,5	18,9	34,1	40,8
Політичним партіям	1,91	0,2	4,9	20,0	35,4	39,5
Судам	1,88	0,7	5,6	18,9	30,3	44,6

цей рух не знаю» (4,9%). Як бачимо, в порівнянні з підтримкою, скептиків набагато менше.

- Відсутність солідарної підтримки. Ті, хто явно або дещо приховано з упередженням ставиться до цього явища. Це відповіді під номерами 6, 8, 9. Їхній зміст такий: «Волонтерський рух не такий потужний, щоб про це багато говорити» (5,2%); «Більшість волонтерів роблять це заради можливості зробити кар'єру (7,9)», «Під виглядом волонтерів надто часто маскується шахраї та обирають довірливих людей» (19,4%).

Таблиця 14

Ставлення до волонтерського руху в регіональному розрізі, 2015, (%)*

Варіанти відповідей	% до всіх	Розподіл відповідей за регіонами				
		Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас
Вони реально врятували країну і не відомо, що було б, якби не вони	37,8	52,7	37,8	35,8	31,6	21,7
Вони багато в чому замінили державні структури і працюють набагато ефективніше	42,6	51,9	42,9	49,2	38,5	22,9
Це справжні патріоти України і саме з них вийдуть наступні лідери держави	29,0	37,7	31,2	30,1	23,0	13,9
У цьому немає нічого особливого, люди завжди допомагали країні в скрутні часи	9,8	6,2	10,2	15,0	8,4	13,3
Волонтерам не варто було брати на себе обов'язки чиновників, бо ті цим добре користуються, продовжуючи нічого не робити	13,9	7,2	14,8	14,0	21,2	7,8
Волонтерський рух не такий потужний, щоб про це багато говорити	5,2	3,7	6,4	4,7	5,2	4,2
Із цих людей треба формувати новий уряд і міністерства, бо вони проявляють себе не словами, а ділами	13,3	15,0	13,6	3,0	13,8	7,8
Більшість волонтерів роблять це заради можливості зробити кар'єру	7,9	4,6	8,7	9,3	10,4	4,8
Під виглядом волонтерів надто часто маскуються шахраї та оббирають довірливих людей	19,4	19,3	21,5	13,5	22,5	11,5
Я нічого про цей рух не знаю	4,9	0,8	4,4	5,7	4,4	18,1
Важко сказати	6,8	2,9	5,6	5,7	7,7	19,9

*Респондент мав змогу обрати до 3-х варіантів відповідей

Таблиця 15

Співвідношення позитивних, нейтральних та негативних оцінок волонтерського руху в регіональному розрізі, 2015, (%)

Характер підтримки	Розподіл за регіонами				
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас
<i>Активна підтримка</i>					
Вони багато в чому замінили державні структури і працюють набагато ефективніше	51,7	42,4	49,2	38,3	22,2
Це справжні патріоти України і саме з них вийдуть наступні лідери держави	37,6	31,0	30,1	22,9	13,9
З цих людей треба формувати новий уряд і міністерства, бо вони проявляють себе не словами, а ділами	14,9	13,5	13,0	13,8	7,8
<i>Нейтральність, скептичність</i>					
У цьому немає нічого особливого, люди завжди допомагали країні в скрутні часи	6,1	10,1	15,0	8,4	13,3
Волонтерам не варто було брати на себе обов'язки чиновників, бо ті цим добре користуються, продовжуючи нічого не робити	7,2	14,7	14,0	21,1	7,8
Я нічого про цей рух не знаю	0,5	4,2	5,7	4,2	18,1
<i>Упередженість</i>					
Волонтерський рух не такий потужний, щоб про це багато говорити	3,7	6,4	4,7	5,2	4,2
Більшість волонтерів роблять це заради можливості зробити кар'єру	4,6	8,6	9,3	10,3	4,8
Під виглядом волонтерів надто часто маскуються шахраї та обирають довірливих людей	19,2	21,3	13,5	22,4	11,4

Регіональний розподіл «чистих» прихильників тих чи інших варіантів відповідей наведено в табл. 15. Як видно, у першій групі перед веде Західний регіон, населення якого відповіді з першої групи (найбільша солідаризація) обирає найчастіше. Натомість такі ж відповіді значно рідше обираються жителями Донбасу. Варто звернути увагу на те, що відповіді даної групи на півдні країни мають практично таку ж підтримку як і в Центрі, який традиційно вважається більш патріотичним регіоном. Пояснення цьому треба шукати в більш ретельних дослідженнях, але гіпотетично можна висловити припущення, що загроза з Криму і Придністров'я, яку відчувають жителі Херсонської, Одеської, Миколаївської областей, змушує їх прихильніше ставитися до тих, хто допомагає цьому протистояти.

Що стосується другої групи відповідей, позначеної як нейтральна, то тут тенденція протилежна. Найбільш скептично налаштованими виявилися респонденти Сходу та Донбасу. Водночас саме на Донбасі найменше виражена підозрілість щодо маскуванню під виглядом волонтерства шахрайства, передусім через незначну реальну учать жителів регіону в підтримці волонтерського руху. Очевидно це пов'язано з тим, що жителі Донбасу майже не брали безпосередньої участі в підтримці волонтерського руху, а виступали швидше одними з його адресатів.

Питання про ставлення до волонтерського руху дозволяє оцінити рівень моральної підтримки та солідарності, яку демонструють наші громадяни щодо волонтерів. Натомість у відповідях на запитання про те, яким чином долучилися до цього руху самі люди, бачимо більш «матеріалізовану» солідарність через різні види допомоги (гроші, речі, продукти, власна праця) (табл.16).

Найчастіше наші громадяни надають допомогу волонтерам, кидаючи гроші до скриньок на вулицях та в транспорті (14,0%), допомогу у вигляді харчів, одягу надавали 15,5% нашого населення. Гроші на мобільний номер «565» відправляли 7,2% українців, зарплатою ділилися 7,2%. 17,3% респондентів визнали, що самі потребують допомоги.

Щодо регіонального розподілу відповідей, то загальна картина виглядає так: найбільше волонтерам допомагають жителі західного регіону. Це можна відстежити майже по переважній більшості рядків. Констатуємо, що з різних причин цього не роблять на Сході,

Таблиця 16

Участь населення в солідаризаційних практиках
у регіональному розрізі, 2015, (%)*

Варіанти відповідей	% до усіх	Розподіл за регіонами				
		Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас
Я регулярно переказую гроші на банківські рахунки, що їх називають волонтери, або передаю їх знайомим волонтерам особисто	4,4	7,3	4,4	4,2	3,5	0,0
Я переказую гроші на банківські рахунки, але роблю це лише зрідка	7,4	11,6	7,5	6,3	6,0	2,4
Я даю гроші волонтерам зі скриньками, що зустрічаються в метро та на вулицях	14,0	21,5	17,8	8,4	8,5	1,8
Я сам є волонтером і постійно буваю у зоні АТО, у госпіталі чи на пунктах допомоги біженцям	1,0	2,2	0,3	0,0	1,0	1,8
Я надаю волонтерську допомогу шляхом безоплатних професійних консультацій (юридичних, бізнесових, психологічних та ін.)	1,7	2,7	1,8	0,5	1,8	0,0
Я допомагаю ліками, харчами, одягом, передаючи їх через волонтерів чи безпосередньо воякам, у госпіталі, біженцям	15,5	27,2	19,0	5,8	7,8	4,9
Я час від часу чергую в госпіталах, допомагаючи пораненим, працюю на пунктах допомоги біженцям	0,7	0,0	1,1	0,5	1,3	0,0
Я переказую гроші не волонтерам, а на рахунок Міністерства оборони через sms 565	7,2	10,2	6,2	9,4	4,8	7,3
Я перераховую на підтримку армії частину власної зарплати, інших доходів	9,1	7,0	9,9	12,0	10,8	4,9
На жаль, я не маю змоги допомагати, бо сам потребую допомоги	17,3	16,7	16,3	22,0	21,8	23,0
Жодної допомоги не надаю, бо вважаю, що все це має робити держава	28,5	13,7	28,5	41,4	37,6	33,9
Важко сказати	9,4	5,4	7,9	5,2	11,8	25,5

* Респондент мав змогу обрати до 3-х варіантів відповідей

зокрема тих, хто сказав, що сам потребує допомоги, очікувано найбільше виявилось на Донбасі (23,0 %) і на Сході (21,8 %). Щоправда, таку ж відповідь обрали 16,7 % жителів Заходу, що теж є не набагато менше. Можна припустити, що в цьому випадку неможливість матеріальної підтримки не є наслідком моральної невідтримки. Зазначена тенденція зміни підтримки від Заходу до Сходу не завжди виглядає лінійною. Наприклад, серед тих, хто категорично відмовляється допомагати, вважаючи це справою держави, тенденція зростання кількості таких громадян іде від Заходу (13,7 %) до Півдня (41,4 %) через Схід (37,6 %) та Донбас (33,9 %).

Сказане дозволяє виокремити ті особливості солідаристських проявів, які спостерігаються в країні у зв'язку з наявністю потужного волонтерського руху і підтримки, що надає йому населення:

1. Волонтерських рух в Україні, розпочавшись з підтримки й солідарності з військовими на початку бойових дій на сході країни, швидко нарощував власні «солідаристські» напрямки, що охопили турботу про поранених, полонених, біженців і сім'ї загиблих.
2. Волонтерський Рух має характер потужних самоорганізаційних утворень, де в кожному з підрозділів можна виявити ядро та периферію широкого радіусу по всій країні і навіть за її межами. Це дозволяє говорити про солідарність населення з волонтерами.

Емпіричні спостереження дають змогу стверджувати, що населення надає велику солідарну підтримку волонтерському рухові – як моральну, так і матеріальну. Рівень цієї підтримки суттєво відрізняється в різних регіонах, значно зменшуючись від Заходу до Сходу та Донбасу.

2.4. Солідаризаційний потенціал соціально-громадянської активності в Інтернеті

Солідаризаційний процес характеризують сьогодні нові тенденції, що пов'язані з використанням сучасних ІКТ. Зокрема об'єднання в мережі Інтернет можливе за відсутності спільної територіальної чи структурно-групової належності, при доволі обмежено інформації про ціннісно-нормативні пріоритети потенційних учасників об'єднань. Це ставить під сумнів основний принцип солідаризації в координатах «Ми-Вони», на якому переважно ґрунтуються постулати класичних теорій солідарності.

Інтернет активно нарощує свій соціальний вплив на суспільство та стає тим соціальним середовищем, яке як барометр віддзеркалює соціально-політичну ситуацію в країні та детермінує інтеграційні процеси в українському суспільстві. Сучасна ситуація актуалізує аналіз соціально-громадянської активності Інтернет спільноти – її настроїв, уподобань, очікувань та ймовірних дій. Мережа сьогодні є простором громадянської активності українців, простором в якому вони реалізують свої політичні, громадські та соціальні запити. І динаміка громадянської активності засвідчує, що все більше громадян України обирають Інтернет, як ефективний засіб реалізації таких запитів. Українські громадяни розглядають сьогодні Інтернет як новітній канал суспільного впливу на владу. Попри загальну досить низьку оцінку різних можливостей впливу на владу, Інтернет як імовірний контрольний ресурс суспільства розглядається громадянами частіше, аніж такі ресурси впливу суспільства на владу, як міжнародні організації, політичні партії, суд, правоохоронні органи та громадські організації. Вагомішими за Інтернет вважаються лише такі ресурси впливу суспільства, як ЗМІ та участь у виборах [див. детальніше Бойко, 2013].

Соціально-громадянська активність в Інтернеті на сьогоднішній день майже не досліджувалася соціологами. Така активність є досить новим соціальним феноменом і потребує глибокого аналізу з огляду на значущість та вагомий соціальний вплив в сучасному суспільстві. Серед небагатьох досліджень феномену соціальної активності в Інтернеті можна виділити роботу Шандора Вега. Досліджуючи політичну активність в мережі, він зазначає, що Інтернет є одним із ключових ресурсів для незалежних активістів та електронних активістів,

«особливо, коли відбувається серйозне порушення прав людини, Інтернет відіграє важливу роль у викритті злодіянь зовнішньому світу» [Sandor, 2003: p.72–73]. Шандор Вег пропонує поділ онлайн активізму на три основні категорії: поінформованість, пропаганда/організація/мобілізація та дія/реакція, проте пов'язує їх передусім із можливостями реалізації суто політичної активності в мережі. Ми пропонуємо свій поділ онлайн активності, дотичний до запропонованого Шандором Вегом, проте більш універсальний. Він базується на дослідженнях активності в мережі та віддзеркалює різні якісні та змістовні рівні Інтернет-активності. Наше багаторічне дослідження активності в мережі вказує на те, що Інтернет-простір набуває всіх ознак соціального простору та функціонує як соціальне середовище, в якому користувачі реалізують свої основні соціальні запити [Бойко, 2010]. Таким чином аналіз особливостей соціально-громадянської активності здійснюється у попередньо виділених змістовних блоках інформаційному (когнітивному), комунікаційному (емоційному) та дієвому (поведінковому). Відстеження змін соціально-громадянської активності в часовому вимірі та виявлення регіональних особливостей такої активності допомагає досягнути чи є сьогодні Інтернет-активність громадян інтегруючим або дезінтегруючим чинником сучасного українського суспільства та усвідомити ризики і загрози, які можуть мати існуючі особливості реалізації соціально-громадянської активності українців в Інтернеті.

Результати моніторингу Інституту соціології НАНУ засвідчують, що на сьогоднішній день більшість українських громадян користуються Інтернетом. У 2015 р. зазначили, що вони є користувачами Інтернету – 64,1% українців у віці від 18 років. Позитивна динаміка збільшення кількості користувачів Інтернету в Україні спостерігається попри будь-які соціальні, економічні, політичні кризові процеси в суспільстві. Причому стать, місце проживання, регіон, вік за результатами дослідження перестають бути тими чинниками, які обумовлюють соціально-демографічну «ексклюзивність» громадян, які користуються Інтернетом сьогодні. Звичайно існують певні вікові відмінності, проте у 2015 р. вже більше половини респондентів (57,7%) у віці від 55 років зазначають, що вони є Інтернет-користувачами. У віковій групі до 25 років користувачів Інтернету – 90,1%, у віці від 25 до 35 років – 83,5%, у віці від 36 до 45 років – 78,4%, у віці від 46 до 55 років – 61,9%.

Враховуючи те, що одним з основних акцентів аналізу в нашому дослідженні є вивчення особливостей громадянської активності в Інтернеті за регіональною ознакою, наведемо таку динаміку користування мережею (рис. 3).

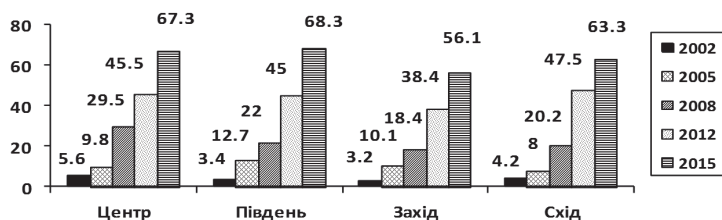

Рис. 3. Динаміка кількості користувачів Інтернету в різних регіонах (%)

Усі регіони країни демонструють позитивну динаміку нарощування Інтернет-користування. На сьогоднішній день найменша кількість користувачів фіксується, як і у попередні роки, у західному регіоні. Проте результати дослідження засвідчують, що більше половини мешканців цього регіону сьогодні вже користуються Інтернетом. Аналіз специфіки східного регіону, який донедавна був одним з лідерів нарощування Інтернет-користування, висвітлив певну унікальність даного регіону сьогодні, що безсумнівно пов'язано з тими подіями, які відбуваються на Донбасі. Якщо відокремити Донбас звід регіону Схід, можна побачити, що у 2015 році кількість користувачів Інтернет на підконтрольних територіях Донбасу становила 56%, тоді як у 2014 р. під час опитування на всій території цих областей до групи користувачів входило 65,7% опитаних. Водночас на решті територій східного регіону кількість користувачів зросла від 60% до 67%.

Помітні зміни активності користувачів відбулися саме у 2014-2015 рр. (табл.17)⁵

Зростання в суспільстві потреби в отриманні різноманітної політичної інформації (новин) онлайн, та збільшення політично-забарвленої неформальної комунікації, обговорення політично-громадянської

⁵ Регіон Донбас у 2015 році представлений лише частинами територій Донецької та Луганської областей, що контролюються українською владою

Таблиця 17

Регіональний розподіл відповідей Інтернет-користувачів на запитання:
«Яку активність Ви проявляєте в мережі Інтернет?», (2013, N = 875; 2015, N = 1155, %)

	Захід		Центр		Південь		Схід		Донбас		Загалом	
	2013	2015	2013	2015	2013	2015	2013	2015	2013	2015	2013	2015
Читаю інформацію на сайтах різноманітних державних і недержавних організацій	34,8	52,9	28,6	48,1	37,4	44,4	29,2	36,3	35,2	49,5	32,3	45,8
Відстежую новини суспільно-політичного життя	32,3	56,7	32	38,1	41,1	45,2	28	45,6	22	46,4	30,7	44,8
Читаю блоги, сторінки політиків, громадських діячів	14,6	17,3	9,9	17,6	22,4	19,4	14,3	14,4	2,1	10,3	11,9	16,3
Звертаюсь до офіційних установ, організацій для розв'язання особистих або громадських проблем	4,4	9,1	4,0	5,0	13,1	3,2	5,1	3,6	3,4	5,2	5,3	5,2
Звертаюсь до громадських, міжнародних організацій	1,9	5,3	1,6	4,1	8,4	0,8	0	1,8	0,7	4,1	2,1	3,4

Висловлюю свої думки, пропозиції, зауваження в блогах політиків, громадських діячів, на сайтах державних установ, партій тощо	3,2	4,8	2,0	5,6	7,5	4,8	0,6	5,8	2,1	4,1	2,7	5,3
Залишаю коментарі на публікації з соціальних, суспільно-політичних питань	9,5	9,1	5,1	9,7	10,3	8,9	1,9	8,6	2,8	12,4	5,6	9,5
Обговорюю на форумах, конференціях, у соціальних мережах актуальні питання соціально-політичного, громадського життя	5,1	7,2	4,0	7,7	4,7	5,6	3,1	11,2	2,8	14,4	3,9	8,8
Підтримую соціальні заходи, ініційовані користувачами в мережі (як-то, допомога переселенцям, війнам АТО, хворим, протестні акції проти незаконної забудови тощо)	4,4	8,2	4,0	5,0	7,5	2,4	1,2	3,2	2,8	1,0	3,8	4,5
Сам ініціюю через Інтернет певні соціальні заходи та дії	4,4	1,4	0,8	2,5	0,9	0,8	0,6	0,7	0,7	1,0	1,5	1,6
Нічого з переліченого не роблю	37,8	13	42,3	27,1	30,8	28,2	52,2	32,0	45,5	20,6	42,4	25,8

проблематики в мережі є основною тенденцією реалізації суспільно-громадянської Інтернет-активності користувачів мережі в 2015 р. Відбулася вагома політизація активності українських громадян в інформаційно-комунікаційному просторі уанету. Такий специфічний процес політичного забарвлення Інтернет-активності безсумнівно впливає на інтеграційний потенціал суспільства, на настрої, емоційний стан та дієвий потенціал громадян.

Політизація інтернет-активності користувачів мережі характерна сьогодні для всіх регіонів країни. Найбільша політично-громадянська активність в Інтернеті, як і у 2013 р., притаманна користувачам західного регіону, незважаючи на те, що загальна кількість користувачів Інтернету в ньому зостається найменшою серед інших регіонів країни. Близько 85% користувачів Інтернету, що проживають у західному регіоні в той чи інший спосіб використовують мережу задля реалізації своєї політико-громадянської активності.

Східний регіон за результатами дослідження 2013 р. виявив найменшу соціально-громадянську активність в мережі. Так, серед мешканців Сходу у 2013 р. 50,8% зазначали, що не роблять в мережі нічого з перелічених в запитанні альтернатив соціально-громадянської активності. Серед мешканців Донбасу таких було 45,5%. У 2015 р. кількість таких мешканців східного регіону скоротилася в рази – 33,5% (Схід) та 20,6% (Донбас). Проте Схід і в 2015 р. продовжує демонструвати в мережі найнижчу політико-громадянську активність.

Для розуміння того – чи є виявлені тенденції Інтернет-активності громадян інтегруючим або дезінтегруючим чинником розвитку українського суспільства сьогодні, які ризики та загрози можуть мати існуючі особливості реалізації соціально-громадянської активності українців в Інтернеті – розглянемо якісні регіональні особливості такої активності.

Аналіз особливостей політико-громадянської активності із виділених змістовних блоків дозволив виокремити певну регіональну специфіку.

Інформаційний (когнітивний) блок включає наступні позиції цільової активності користувачів в Інтернеті: «читаю інформацію на сайтах різноманітних державних і недержавних організацій»; «відстежую новини суспільно-політичного життя»; «читаю блоги,

сторінки політиків і громадських діячів». Усі регіони країни збільшили свою інформаційно-пізнавальну активність у мережі із суспільно-політичних питань. Найбільше серед усіх регіонів у 2015 р. підвищили свою активність щодо отримання в мережі інформації про суспільно-політичне життя Захід, Центр та Донбас. І, в першу чергу, це «відстеження новин суспільно-політичного життя» та «читання інформації на сайтах різноманітних державних і недержавних організацій». Найменшу інформаційно-пізнавальну активність з суспільно-політичної проблематики, що у порівнянні з 2013 р. зросла трохи менше, ніж в інших регіонах країни, у 2015 р. продемонстрував Південь.

Другий виділений змістовний блок соціально-громадянської активності – комунікаційний (емоційний) увібрав позиції, що демонструють небайдуже ставлення людини до проблематики обговорення, емоційну значущість для неї питань обговорення, бажання виплеснути накопичені емоції (образи та переживання), а також знайти емоційну підтримку, однодумців та прихильників у певних питаннях політико-громадянського спрямування, зокрема: «висловлюю свої думки, пропозиції, зауваження в блогах політиків, громадських діячів, на сайтах державних установ, партій тощо»; «залишаю коментарі на публікації з соціальних, суспільно-політичних питань»; «обговорюю на форумах, конференціях, у соціальних мережах актуальні питання соціально-політичного, громадського життя»; «підтримую соціальні заходи, ініційовані користувачами в мережі (як-то допомога переселенцям, воїнам АТО, хворим, протестні акції проти незаконної забудови тощо)». Така активність, з одного боку може бути деструктивною – емоційно виснажливою та агресивною, що призводить до дезінтегруючих процесів у суспільстві та сприяє роз'єднанню та відстороненню громадян один від одного на підґрунті політико-громадянських питань. А з іншого – може надавати емоційну розрядку, позитивне відчуття того, що є підтримка та однодумці в болючих для людини питаннях суспільно-політичного характеру, що, своєю чергою, дозволяє інтегрувати певні групи та спільноти за їх спільними, локальними інтересами. Однак, така локальна групова інтеграція скоріше не об'єднує, а роз'єднує суспільство в цілому.

Регіональний аналіз емоційно-комунікаційного блоку альтернатив соціально-громадянської активності виявив суттєві відмінності. Слід зазначити, що за результатами дослідження 2013 р. найбільшу емоційно-насичену активність при обговоренні політико-громадянських питань в мережі виявляли Південь та Захід, у той час, як східний регіон демонстрував найменшу емоційно-забарвлену політико-громадянську активність в Інтернет-мережі. У 2015 р. ситуація змінилася – відбулося нарощування емоційно-насиченої політико-громадянської Інтернет-активності в східному регіоні. Так, у 2013 р. 2,8% представників Донбасу вказали, що «залишають коментарі на публікації з соціальних, суспільно-політичних питань» в Інтернеті, а в 2015 р. цей відсоток зріс до 12,4%; (Схід – 1,5% та 8,7% відповідно); у 2013 р. 2,8% мешканців Донбасу «обговорюють на форумах, конференціях, у соціальних мережах актуальні питання соціально-політичного, громадського життя», у 2015 р. – 14,4% (представники Сходу – 3,8% та 12,1% відповідно). Помітне зростання емоційно-насиченої політико-громадянської активності в мережі стало регіональною відзнакою Сходу та Донбасу. Отже, східний регіон наздогнав інші регіони за цими показниками. Можна констатувати, що наразі регіони демонструють схожу комунікативно-емоційну Інтернет-активність, яка, враховуючи вибухонебезпечність (зокрема неконтрольованість та деструктивність) емоційно-заангажованої поведінки та сприйняття подій, допомагає як інтеграційним, так і дезінтеграційним процесам в суспільстві.

Третій змістовний блок політико-громадянської активності – дієвий (поведінковий) включає наступні позиції цільового використання мережі Інтернет: «звертаюсь до офіційних установ, організацій для розв'язання особистих або громадських проблем»; «звертаюсь до громадських, міжнародних організацій»; «сам ініціюю через Інтернет певні соціальні заходи та дії». Цей рівень демонструє перехід на якісно-новий конструктивний рівень реалізації громадянської активності. Зауважимо, що процеси формування е-демократії, е-урядування тощо все ще знаходяться в нашій країні на початковому етапі становлення, не зважаючи на великі зусилля, які прикладає ІТ-спільнота, прогресивні активісти та урядовці. Такий стан відтворюють і результати моніторингу, демонструючи мінімальну насиченість дієвої складової громадянської активності

з усіх досліджуваних нами можливих проявів громадянської активності. Проте громадська активність в рамках цього блоку також демонструє певні регіональні тенденції, які можуть впливати на інтеграційні процеси в суспільстві. Характерним є те, що динаміка такої громадянської активності має інакше спрямування в різних регіонах країни. Так, Захід, Центр та Донбас наростили дієву громадянську активність у 2015 р. у порівнянні з 2013 р. Причому Захід став лідером серед усіх регіонів за зверненнями до офіційних установ, організацій для розв'язання особистих або громадських проблем. Водночас Південь та Схід, які були лідерами у проявах дієвої громадянської активності 2013 р., наразі суттєво її скоротили, зменшивши при цьому кількість звернень до офіційних установ, громадських, міжнародних організацій для розв'язання особистих або громадських проблем. На Донбасі та в Центрі така активність практично не змінилася. Збільшення кількості користувачів, які через Інтернет звертаються до офіційних установ, організацій для розв'язання особистих або громадських проблем спостерігається сьогодні в Західному регіоні. Водночас загалом така активність є доволі слабкою, в усіх регіонах країни можливості офіційної онлайн взаємодії з владними структурами та державними органами практично не використовуються. Виявлена тенденція може мати дезінтегруючий вплив на суспільство та демонструє недовіру до офіційних владних структур країни, нівелювання можливостей формальної комунікації та взаємодії з владою онлайн.

Підсумовуючи результати опитування, констатуємо, що в 2015 р. відбулося значне збільшення кількості українських громадян, які використовують Інтернет задля реалізації своєї соціально-громадянської активності. Спостерігається вагома політизація активності українських громадян усіх регіонів в інформаційно-комунікаційному просторі уанету. Такий процес політичного забарвлення Інтернет-активності впливає на інтеграційний потенціал суспільства, на настрої, емоційний стан та дієвий потенціал громадян. Східний регіон, який раніше був найменш політично-активним, наростив політико-громадянську зрілість та Інтернет-активність. Західний регіон залишився лідером у соціально-громадянських виразах онлайн.

Виявленні в дослідженні тенденції можуть сприяти інтеграційним процесам – об'єднання однодумців на груповому, локальному рівнях. Проте можуть стимулювати і дезінтеграційні процеси в країні в цілому, враховуючи вибухонебезпечність емоційно-заангажованої комунікативної поведінки та суперечливість сприйняття соціально-політичних подій.

Щоб з'ясувати які чинники визначають формування солідаризаційних практик в Інтернеті, був спеціально проаналізований кейс об'єднання мешканців столиці в мережі задля вирішення проблеми подолання наслідків снігової завірюхи, яка паралізувала місто і виявилася серйозним випробуванням для влади і громадян. Предметом дослідження стали особливості ціннісних пріоритетів користувачів мережі, які виявили волонтерську громадянську активність в ситуації подолання наслідків снігового колапсу.

У дослідженні ми використовували теорію і методику ціннісних пріоритетів Р. Інглхarta. Теоретичне обґрунтування існування демократичних ціннісних пріоритетів (Р. Інглхарт називає такі цінності – цінностями модернізації) було запропоновано американським дослідником після проведення масштабного і багатовимірного дослідження, яке охопило десятки країн різного рівня та напрямку розвитку. Опитування та інтерв'ю проводяться з п'ятирічною періодичністю, розпочинаючи з 70-х р. ХХ ст. Р. Інглхарт виділяє «матеріалістичні цінності», пріоритетом яких є економічна та фізична безпека й «постматеріалістичні цінності», що охоплюють пріоритети якості життя, проблеми індивідуального самовираження, соціальної активності, терпимості та толерантності. Ці дві групи ціннісних пріоритетів можна позначити як цінності виживання і цінності самовираження. Ключовою ідеєю теорії Р. Інглхarta стало уявлення про прогресивні демократичні модерністські зміни в суспільстві, які передбачають, що «норми індустріального суспільства, з їх націленістю на дисципліну, самообмеження, поступаються місцем все більш широкій свободі індивідуального вибору життєвих стилів і індивідуального самовираження» [Инглхарт, 1997: с.10]. Зсув від матеріалістичних цінностей до цінностей постматеріалістичних є найповнішим документованим аспектом такої зміни.

Становлення постматеріалістичних цінностей пов'язано зі зміною самосвідомості особистості та сприяє зміні мотивації поведінки в соціумі, активізації індивідуального самовираження, перегляду ціннісно-нормативних підстав соціальних взаємин у суспільстві. Так, цінності виживання «надають пріоритет колективній дисципліні перед свободою особистості, відповідності груповим нормам перед різноманіттям і державній владі перед громадянською незалежністю. І навпаки, цінності самовираження набувають поширення тоді, коли критичні загрози відступають. Вони виникають в міру того, як підростають покоління, які живуть в умовах життєвої захищеності та особистої незалежності, що знімають потребу в захисті з боку групи. У результаті послаблюється тиск відповідності груповим нормам. Самовідчуття людей стає все більш незалежним. Встановлення контактів з іншими вже не пов'язане із зовнішніми обмеженнями, а стає питанням особистого вибору, що допомагає людям вириватися з вузького кола «розширеної спорідненості». На зміну «скріпним» зв'язкам приходять зв'язки «наведення мостів», а на зміну довіри до «своїх» – довіра до людей в цілому. Люди вже менше готові погоджуватися з обмеженням свободи індивіда заради відданості групі та все частіше розглядають не схожих на себе людей як самоцінних особистостей. Відповідно, цінності самовираження спонукають людей до підтримки свободи особистості та прав людини. Це цінності антидискримінаційні і гуманістичні, а значить, цінності громадянського характеру» [Инглхарт, 2011: с.213–214]. Уточнимо також, що поняття «постматеріаліст» вказує на певну групу цілей і пріоритетів. Постматеріаліст не є нематеріалістом, і тим більше антиматеріалістом.

В нашому дослідженні використовувалася класична методика Р. Инглхарта – три батареї тестових питань, де кожна включає чотири позиції, дві матеріалістичні і дві постматеріалістичні [Inglehart, 1971]. Загалом результати дослідження матеріалістичних/постматеріалістичних пріоритетів в українському суспільстві не демонструють вагомих типологічних змін протягом нашого більш ніж десятирічного спостереження [Бойко, 2011].

За результатами дослідження ціннісних пріоритетів за методикою Р. Инглхарта було виділено чотири групи: 1 група – М-М,

що включає осіб, які відзначили матеріалістичну альтернативу і в першому, і в другому виборі всіх трьох батарей; 2 група – М-П, об'єднала тих, хто зробив перший матеріалістичний вибір, а другий – постматеріалістичний; 3 група – П-М, перший вибір – постматеріалістична альтернатива, другий – матеріалістична; 4 група – П-П, обидва постматеріалістичні вибори у всіх трьох батареях.

Результати дослідження 2012 і 2014 років⁶ відображають наступний розподіл виділених груп в нашому суспільстві (рис. 4).

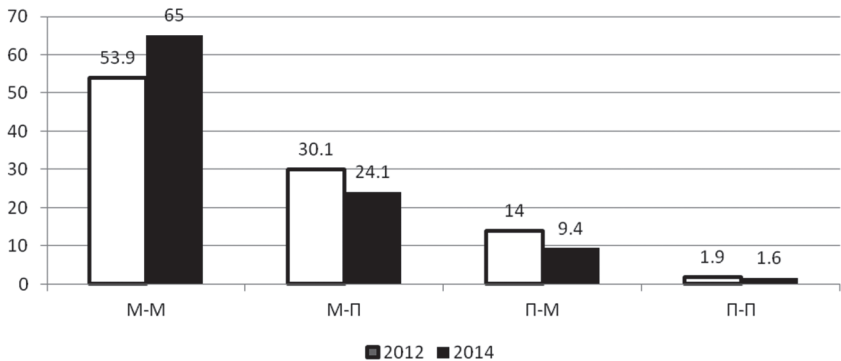

Рисунок 4. Типологія ціннісних пріоритетів суспільства, 2012-2014 (%)

Протягом усього періоду дослідження в українському суспільстві найбільшою залишається група М-М, коли респонденти обирають виключно матеріалістичні ціннісні альтернативи. При цьому група П-П є мінімальною. Такий же розподіл відповідей характерний і для українських респондентів, які вказали, що є користувачами Інтернету.

Якщо говорити про динаміку постматеріалістичних пріоритетів протягом усього періоду нашого дослідження, то можна відзначити, що позитивні зрушення, нехай і незначні, насамперед стосуються вибору респондентами наступних ціннісних альтернатив – «турбота про благоустрій та екології наших міст і сіл», «надання громадянам можливості впливати на те, що робиться в них на роботі та за місцем проживання».

⁶ Дані 2014 р. надано за результатами національного дослідження, яке проводила «Українська проектна система» у липні 2014 р. Вибірка складає 2416 чоловік та репрезентує доросле населення України за основними соціально-демографічними показниками.

Дослідження також підтверджує той факт, що соціально-економічна ситуація в країні, кризові явища в економіці та інші соціальні потрясіння впливають на ціннісний вибір респондентів, збільшуючи кількість матеріалістичних ціннісних виборів і знижуючи актуальність постматеріалістичних цінностей. Так, наприклад, економічна криза 2008–2009 рр. зменшила пріоритетність постматеріалістичних ціннісних виборів серед українців і актуалізувала матеріалістичні цінності соціально-економічної стабільності [див. детальніше Бойко, 2010].

Для дослідження ціннісних пріоритетів користувачів мережі, які проявляють громадянську активність, було проведено опитування активістів, які виявили соціально-громадянську активність в ситуації подолання наслідків снігового колапсу. У столиці було організовано відразу кілька волонтерських рухів для порятунку мешканців міста Києва та людей, які опинились у снігових заметах у місті і на трасах біля столиці, розчищення від снігу соціально важливих об'єктів – лікарень, пологових будинків, станцій швидкої допомоги тощо.

Активну роботу проводили волонтери, які організувалися online через соціальні мережі. Активісти, вже в перші години екстремальної негоди в місті, створили в соцмережах громадські координаційні центри і антикризові сервіси. Добровольці через соціальні мережі організували мобільні команди, що надавали допомогу на паралізованих снігом вулицях міста та приміських автотрасах. Завдяки інформаційним технологіям для громадян були оперативно створені можливості для обміну інформацією про критичні ситуації, для запитів і пропозицій допомоги. Фактично разом з державною вертикаллю самоорганізувалася досить ефективна громадська горизонталь антикризових дій. У цілому в різних діях з подолання наслідків снігопаду брали участь більше тисячі добровольців. Суспільство отримало можливість вкотре переконатися в актуальності антикризового реагування через соціальні Інтернет-мережі.

Були опитані Інтернет-активісти, які ініціювали в мережі і реалізували допомогу громадянам столиці під час хуртовини: користувачі, які придумали і запропонували ефективну online форму взаємодії; користувачі, які координували взаємодії постраждалих від завірюхи, і ті, хто надавав їм допомогу; користувачі, які відгукнулися на online ініціативу і запропонували свою допомогу постраждалим.

Зауважимо, вони, за нашими спостереженнями, продовжують виявляти громадянську активність, реалізуючи сьогодні акції допомоги воїнам АТО, переселенцям тощо.

Опитування проводилося методом індивідуального зфокусованого, напівформалізованого інтерв'ю. Анкета включала, як відкриті запитання (які розкривали ставлення до ситуації, способи входження в ситуацію, ставлення до можливостей використання Інтернету, соціально-демографічні характеристики тощо), так і закриті питання (ідентичні тим, що включались до всеукраїнський опитувальника населення). Було проведено 40 інтерв'ю з Інтернет-активістами.

Активісти відзначали, що «снігова облога ще раз підтвердила, що в країні нормально працюють соціальні мережі і людська взаємовиручка. Незнайомі між собою люди оперативно об'єднувалися в бригади і, витрачаючи власний час, сили та бензин, їздили по місту і рятували тих, хто застряг. Повідомлення «з ланів» ставали хітами Facebook».

Результати аналізу виявили істотні відмінності ціннісних пріоритетів групи Інтернет-активістів у порівнянні з іншими групами респондентів. Більшість опитаних респондентів, які в мережі ініціювали, підтримували й надалі реалізовували волонтерську активність щодо подолання снігового колапсу, обирали постматеріалістичні ціннісні альтернативи в усіх трьох батареях. І це кардинально відрізняє групу Інтернет-активістів від більшості населення країни, результати дослідження яких представлено вище, у т. ч. від користувачів Інтернету в цілому, та від осіб з вищою освітою, які відзначали у всеукраїнському опитуванні, що користуються Інтернетом. Уточнимо, що в цих групах превалюючим був матеріалістичний вибір.

Результати опитування Інтернет-активістів демонструють таку картину співвідношення респондентів за виділеними чотирма групами ціннісних пріоритетів: 1 група (М-М) включила 3 особи з 40 опитаних активістів, 2 група (М-П) – 11 осіб. У 3 групу (П-М) – увійшло 14 осіб і в 4 групу (П-П) – 12 осіб з опитаних активістів. Причому слід відзначити ще одну особливість розподілу ціннісних пріоритетів в групі громадських активістів. Активісти, які ініціювали і організували online роботу з подолання наслідків снігового

колапсу, як правило відзначали постматеріалістичні ціннісні альтернативи в перших виборах усіх трьох батареях. Отже, незважаючи на загальну тенденцію переваги постматеріалістичних ціннісних пріоритетів серед усіх опитаних волонтерів, серед організаторів виявилось найбільше число прихильників постматеріалістичних цінностей порівняно з тими активістами, які відгукнулися на online ініціативу та брали безпосередню участь у допомозі постраждалим городянам. Отримані результати свідчать про деяку унікальність ціннісних пріоритетів тих громадян, які проявляють соціально-громадянську активність, організовують волонтерську підтримку і є небайдужими, ініціативними членами суспільства.

Підводячи підсумки, необхідно відзначити, що Інтернет-мережі виступають вагомим громадянським ресурсом сучасного суспільства і надають широку платформу для реалізації соціальної активності, волонтерської роботи небайдужих, енергійних, позитивно мислячих людей, сприяючи соціальній модернізації суспільства. Прогресивні зміни в реалізації соціальних взаємин пов'язані зі зростанням постматеріалістичної ціннісної свідомості в суспільстві. Показовим для подальшого формування портрета громадянського активіста, що виявляє волонтерську активність з використанням online можливостей є те, що користувачі, які потрапили в поле нашого дослідницького інтересу в березні 2013 р., у подальшому виступили активними учасниками «революції гідності» та волонтерами, які допомагають у вирішенні проблем воїнів АТО, переселенців тощо.

2.5. Емоційні стани як каталізатори процесів соціальної інтеграції/дезінтеграції

Вище неодноразово згадувалася роль емоційної складової в перебігу процесів інтеграції/дезінтеграції. Дійсно, емоційний компонент є невід'ємним елементом життєдіяльності як на особистісному, так і на соціальному рівнях, емоції роблять соціальні структури та системи культурних змістів життєздатними, з ними пов'язані не тільки окремі соціальні дії, але й формування соціальних структур [Handbook of the sociology of emotions, 2005]. Емоції виконують роль необхідної сполучної ланки між соціальною структурою і соціальним актором, без них опис будь-якої дії буде фрагментарним і неповним [Barbalet, 1999]. Кожна соціальна дія включає як безпосереднє здійснення соціальних ролей, так і стратегічну поведінку, коли індивід керує враженнями інших, зокрема, власними і чужими емоціями [Cordero, 2008]. Загалом особистість в соціальному контексті втрачає вдавану простоту раціонального виконавця соціальних ролей, виникає і успішно реалізується запит на іншу модель, в якій суб'єкт раціональної дії розглядається крізь призму дії емоційної, чия головна функція спрямована на «подоланні невизначеності майбутнього» [Barbalet, 1999: с.49].

Окремим і потужним напрямом досліджень є визначення ролі емоцій в соціальних рухах. Будь-який пересічний спостерігач підтвердить, що емоції завжди супроводжують колективні дії і соціальні рухи. Так само добре відомо, що соціальна несправедливість може спровокувати моральні потрясіння, обурення і гнів і, таким чином, спонукати людей до дії. Для теоретиків XIX – початку XX ст. емоції та почуття мають власну пояснювальну цінність і розглядаються як важливий чинник соціальних відносин. Не випадково психологія натовпу була свого часу чи не першим напрямом соціально-психологічних досліджень. Згодом акцент було перенесено на раціональний бік поведінки. Наприклад аналіз змісту політологічних журналів Великої Британії та США, в яких категорії «настрої», «емоції», «емоційна/психологічна/соціальна атмосфера/клімат» згадувалися разом із словами «суспільство», «нація» або «країна», показав, що частка таких статей протягом усього XX ст. коливається в межах 1–3%. Водночас на кожен статтю із згадуванням настроїв чи емоцій припадало

біля 20 статей, в яких використовувалися виключно інституціональний або раціональний підходи [Cordero, 2008]. Проте зрештою навіть прихильники теорії раціонального вибору мали визнати, що багато поведінкових аномалій, з якими вони стикаються в дослідженнях, не можуть бути пояснені без урахування дії емоцій [Урнов, 2007]. Ситуація в дискурсі раціональності-емоційності стала змінюватися під впливом «культурного повороту», який відкрив концептуальний простір, для визнання емоцій як важливого компонента в розгортанні суспільних рухів [Emotions and Social Movements, 2005]. Відбулося «повернення самості» в теорію соціальних рухів, де активізувалися дебати між постмодерними критиками концепції унітарної самості, і захисниками особистості від цієї критики [Goodwin, 2000]. У ході цих дискусій сформувався бачення емоцій як феномену, який народжується на перетині внутрішніх спонукань та зовнішніх поштовхів або обмежень [Flax, 1993]. З'явилися емпіричні дослідження емоційного компонента в процесі соціальної самоорганізації громадянської активності, які показали складну емоційну динаміку колективних дій, у ході яких як активісти руху, так і їхні опоненти застосовують емоції, щоб формувати бажаний результат: перші прагнуть підсилити емоційну солідарність і почуття колективної ідентичності, другі – посіяти страх в якості стримуючого фактора колективних дій [Wiley, 1994]. Були описані реальні практики, які забезпечують символічне вираження емоцій у колективних діях. Зокрема активісти руху розповідають, співають пісні, грають музику, складають вірші, скандують гасла, щоб викликати гордість і ентузіазм серед учасників, набути симпатії громадськості та пробудити гнів щодо противника, причому такі символічні вирази можуть бути серйозними або грайливим. Ці та інші ознаки емоційного наповнення соціальних рухів символізували притаманний їм дух гри [Wiley, 1994].

Водночас можна констатувати, що проблематика, пов'язана з дослідженням ролі емоційної складової, як складової суспільних перетворень, залишається практично не розробленою у вітчизняній соціології. Попри масштабність і емоційну насиченість соціальних трансформацій маємо радше поодинокі спроби теоретично осмислити й емпірично виявити роль емоційної складової цього процесу. Цікаве і багатообіцяюче дослідження емоцій Майдану 2004 р., на жаль не було продовжено на Майдані 2014, і залишається й дотепер чи не єдиним

вагомим доробком у цій сфері [Найдьонова, 2005]. Окремі дослідження, які з'являються в останній час, мають швидше дотичний характер [Кучманіч, 2013; Ісакова, 2013]. Характерно, що російські дослідники, які практично не мають необхідних дослідницьких майданчиків, розвивають цю тему чи не більш активно, ніж українські [Ваньке, 2014; Тихомирова, 2011].

Зважаючи на те, що сучасна Україна є практично живим дослідницьким простором, де емоції індивідуального і колективного суб'єктів активно супроводжують участь населення в процесі соціальних змін, спробуємо розглянути дію емоційних чинників під час стрімких соціальних зрушень.

Теоретичну основу нашого дослідження становить теорія ритуала інтеракції Р. Колінза, в якій головний акцент пересувається з внутрішніх процесів, що розгортаються в особистості на те, як вони породжуються ситуаціями і породжують їх. За Колінзом у фокусі дослідника мають бути «не люди і їх пристрасті, а пристрасті і їх люди» [Коллінз, 2004].

Центральний механізм теорії ритуалу інтеракції полягає в тому, що обставини, які поєднують високий ступінь інтересуб'єктивності й емоційного включення, породжують почуття спільності, пов'язане з когнітивними символами і наділяють емоційною енергією окремих учасників, змушуючи їх відчувати впевненість, ентузіазм і бажання діяти так, як вони вважають морально правильним. Точка займання конфліктів, ті події, які дають початок відкритій боротьбі, майже завжди виростають з переваги символів і соціальних настроїв, які вони втілюють.

Отже, емоція існує не просто як «внутрішній стан індивідуальних осіб», а «у взаєминах між індивідами та між індивідами та їх соціальними ситуаціями», а ситуацію, в якій вона переживається, «можна концептуалізувати як аспект самої емоції» [Barbalet, 1999: с. 67, 80]. Для аналізу емоційної складової в спільних діях як правило обираються специфічні кейси, зокрема різноманітні виступи на майданах, які мають доволі широку географію від Тяньаньменя до Тахріра. З точки зору ролі емоційної складової в соціальних діях український Майдан є в принципі типовим явищем, проте для дослідника він є унікальною можливістю проаналізувати специфічні тренди емоційних трансформацій.

Однією з причин зневаги емоціями у вивченні соціальних рухів є те, що емоції, надто швидкоплинні і погано піддаються безпосередній фіксації під час подій. Основним джерелом аналізу даних стають наративи, які залишають учасники руху. Але ці розповіді створюються як правило постфактум і не завжди адекватно відтворюють рухливу динаміку емоцій. Певною мірою це обмеження можна обійти, фіксуючі оцінки і переживання учасників подій у момент, коли вони ще відбуваються. Під час Майдану гідності було проведено кілька досліджень як кількісного, так і якісного характеру. Зокрема, у період 9–12 грудня 2013 р. було проведено 6 фокус груп та 4 глибинних інтерв'ю безпосередньо на Майдані⁷. У ході аналізу отриманих даних було здійснено спробу показати як саме очікування змін спричиняє емоційних вибух мас, і як відбувається перетворення емоційної енергії в соціальні дії [Злобіна, 2014]. Зокрема було з'ясовано головні обґрунтування причини виходу на Майдан, які спиралися на емоційні переживання та невдоволення владою в цілому. Виявилось, що причини невдоволення могли бути різними, але спільним залишалось відчуття незгоди з існуючим станом речей.

Міра незадоволення виявилася настільки високою, що була зруйнована межа опанування внутрішніх емоційних станів, знівелювана стримуюча дія терпіння, на яку так довго покладалися, як на характерну рису українців, що підтримує суспільний порядок. Метафори «вибуху» та «переповненої чаші» виявилися типовими й відтворюваними у всіх фокус-групах. Ситуація не сприймалася учасниками подій дискретно. Відбулося її поєднання з попереднім досвідом, що спричинило емоційний вибух. Найбільш типовим переживанням, що спонукало людей до виходу було обурення, а основу протестного потенціалу учасників подій становило прагнення захистити власну гідність, власні очікування щодо покращення майбутнього [Злобіна, 2014].

Водночас події, які відбувалися на майдані спричинили не лише емоційний вибух, енергію якого продукували безпосередні учасники.

⁷ Ця фокус-груп – активні учасники подій (приїжджі, які на момент дослідження перебували на Майдані постійно, кияни, які перебували на Майдані вдень, але ночувати поверталися додому). По дві групи у вікових категоріях молодь до 25, середній вік – до 25–50, старший вік.

Сама ця ситуація тривалого напруженого протистояння визначила емоційне тло для населення країни в цілому. Кожен так чи інакше потрапив в орбіту емоційних протистоянь, що зрештою змінило енергетику як кожної окремої людини, так і суспільства загалом і безумовно вплинуло на стан інтегрованості соціуму.

Загалом в соціології широко застосовують масові емоційні психологічні стани як індикатори для оцінки соціальної ситуації. Зокрема можна навести такі звичні для соціологічного дискурсу поняття як задоволення (незадоволення), яке визначається як психічний стан людини, в якому відображається суб'єктивна якісна оцінка перебігу запланованого процесу чи виду діяльності, умов життя, стосунків з іншими людьми тощо. В якості характеристики стану масової свідомості в умовах суспільних трансформацій Є. Головаха та Н. Паніна запропонували використовувати поняття амбівалентності, що також визначається як складний суперечливий емоційний стан, в якому поєднані переживання, зумовлені двоїстим (одночасно позитивним і негативним) ставленням до людей, подій, явищ [Головаха, 1994]. Індикаторами стану масової свідомості можуть бути не лише стани, пов'язані з позитивними чи негативними переживаннями, а й стан, для якого характерне блокування емоційно-оцінного ставлення. Йдеться про апатію (байдужість) – стан, який виникає внаслідок дії різноманітних фруструючих соціально-психологічних чинників, наприклад через невідповідність між соціальними очікуваннями та одержаними результатами.

Відбиток зовнішніх впливів на емоційному рівні можна фіксувати через проєкцію респондентами власних емоційних станів. У моніторингу Інституту соціології респондентам пропонується від-рефлексувати почуття, які переважають у них, коли вони думають про власне майбутнє і про майбутнє України. У переліку варіантів представлено низку парних категорій, які можна розглядати як маркери протилежних полюсів континууму станів, що спричиняють посилення або блокування активності. Йдеться про категорії оптимізм – песимізм, упевненість – розгубленість, надія – безвихідність, інтерес – байдужість [Злобіна, 2014: с. 376–385].

Аналіз динаміки цих станів у періоди пікових протистоянь, коли афект оголений і безпосередньо перетворюється в дії, показує, що на тлі соціальних загострень емоційні стани різко підсилюються, а потім досить швидко спадають (табл. 18). Пікові значення добре

Таблиця 18

Динаміка емоційних станів населення у періоді радикальних соціальних перетворень 2003–2006 та 2013–2014 рр. (%)*

Варіанти відповіді	Які почуття, виникають у Вас, коли Ви думаєте про майбутнє України					
	2003	2005	2006	2013	2014	2015
Оптимізм	**	33,8	25,5	14,1	23,5	22,8
Байдужість	2,9	2,7	2,8	4,8	1,6	2,2
Радість	5,6	11,7	4,8	1,4	4,1	1,7
Безвихідь	14,6	6,1	11,2	17,8	8,9	12,9
Упевненість	9,9	19,5	8,8	5,1	11,7	7,2
Розгубленість	19,8	10,5	16,0	17,1	13,4	16,7
Задоволення	3,6	9,2	3,4	1,7	2,9	1,6
Песимізм	**	2,8	7,2	11,4	5,7	10,7
Надія	58,8	61,2	50,7	32,1	48,8	44,2
Тривога	47,0	24,4	34,4	30,9	44,5	40,3
Інтерес	17,0	21,5	17,0	11,9	10,2	11,4
Страх	22,8	8,1	11,0	22,0	23,6	21,0
Інше	0,6	0,5	0,5	0,4	0,6	0,7
Важко відповісти	6,3	7,1	4,1	11,0	7,1	4,1

* Респондент міг обрати всі відповіді, що підходять

** Позиція була відсутня

кореспондують із сплесками громадянської активності. Водночас, досвід екстраординарних подій осідає у масовій свідомості, корегуючи сплески та затухання емоційних станів. Помаранчевий майдан переживався значно інтенсивніше, водночас Революція гідності дала менший емоційний викид, але супроводжується і дотепер досить пролонгованим падінням позитивних очікувань.

Проте самі по собі ці динамічні ряди, хоча і досить цікаві, нічого не говорять нам про стан інтеграції соціуму. Однак аналіз іншої динаміки, дозволив зробити деякі припущення щодо можливості відтворення ланцюга зовнішні впливи – внутрішні переживання – практики. Хоча ці зв'язки не закладалися програмно, і питання,

які дозволили їх побачити, слугували з'ясуванню зовсім інших закономірностей, виявилось, що опосередковано ми отримали підтвердження на практиці схеми таких перетворень. Динамічні ряди емоційних станів виводять нас на зв'язок ситуації та переживання. А от перетворення емоцій на дію можна побачити в інших питаннях моніторингу.

Оскільки поняття «соціальна інтеграція» є конструктом другого порядку, пряме внесення його в поле сприйняття і оцінок респондента, який описує реальність в конструктах першого порядку, неможливе. Отже, дослідник вдається до процесу операціоналізації, за допомогою якого відбувається «переклад» наукового конструкта на рівень конкретних уявлень респондентів. При цьому реальність типізується на основі сформованого в науковому дискурсі уявлення про те, що може об'єднувати (чи роз'єднувати) людей. Виокремлені таким чином референти репрезентують соціальний процес у його, так би мовити, явній формі, коли фіксуються спільність чи відмінність у соціокультурних або соціально-політичних орієнтаціях представників різних соціальних груп.

Ще на початку 90-х р. у моніторингу Інституту соціології було поставлено питання, центроване на виокремлення чинників можливої консолідації. Крім традиційних маркерів ідентичності, які умовно можна позначити як неявний прообраз фрейму «свої-чужі», до переліку альтернатив увійшли характеристики емоційних станів та переживань (табл. 18). Причому одразу стало зрозуміло, що відчуття єдності з оточуючими людьми формується насамперед через переживання, а такі традиційні чинники соціальної інтеграції як спільна релігія, мова, національність, визнаються респондентами як об'єднувачі значно рідше ніж віра у краще чи страх перед майбутнім.

Якщо простежити динаміку відповідей на запитання «Що, на Вашу думку, об'єднує людей у нашому суспільстві?», можна побачити, що чинники консолідації українського суспільства показали на тлі екстремальних протистоянь 2013–2014 рр. досить цікаву динаміку (табл. 19).

Не розглядаючи решту позицій, подивимося на ту, яка, на нашу думку, може бути показником перетворення низки емоційних станів у складне і дієве підґрунтя соціальної солідарності. Йдеться про патріотичні почуття громадянина України. Протягом усього періо-

Таблиця 19

Динаміка відповідей на запитання «Що, на Вашу думку, об'єднує людей у нашому суспільстві?»

Показники консолідації	1994	2013	2015
Прагнення спільно долати труднощі життя в країні	16,3	22,7	35,4
Відчуття втрати нормального життя	37,6	27,7	34,1
Віра в краще майбутнє	38,7	30,6	35,7
Спільні труднощі життя	40,5	33,4	29,8
Родинні чи товариські почуття	26,8	23,5	24,2
Невдоволення владою	35,7	34,1	36,5
Страх перед майбутнім	37,9	25,2	21,7
Мова спілкування	15,9	10,0	7,4
Патріотичні почуття громадянина України	6,6	8,3	41,4
Політичні погляди	5,0	8,2	13,6
Релігія (віросповідання)	20,3	10,5	10,2
Національна належність	10,7	7,4	12,1

* Респондент міг обрати всі відповіді, що підходять

ду замірів, а вперше це питання було поставлено ще всередині 90-х, патріотичні почуття завжди були одним з найслабших індикаторів об'єднання. Але під впливом фактично революційних подій та подальшого збройного конфлікту, відбувся радикальний перехід раніше розпорошених емоційних реакцій в реальне соціальне почуття єдності, що до речі, підтверджує величезну латентну силу афекту.

Це ж можна побачити і за допомогою іншого індикатора – відчуття гордості від усвідомлення своєї громадянської ідентичності (табл. 20).

Так само, як і в питанні про консолідуєчу силу патріотичних почуттів, спостерігаємо помітний сплеск патріотичних почуттів на тлі зменшення тих, хто не пишається тим, що є громадянином України.

Водночас формування афекту само по собі ще не дає нам можливості реконструювати зв'язок між ним та практиками. Але дані моніторингу засвідчили, що населення демонструє помітну просоціальну активність (див. табл. 21).

Таблиця 20

Самооцінка респондентами переживання
громадянської ідентичності, (%)

<i>Якою мірою Ви пишастесь чи не пишастесь тим, що є громадянином України?</i>	2013	2015
Зовсім не пишастесь	9,3	5,0
Скоріше не пишастесь	15,5	8,5
Скоріше пишастесь	38,1	50,2
Дуже пишастесь	9,6	17,1
Важко сказати	27,5	19,2

Таблиця 21

Структура волонтерської активності респондентів, 2015 р.

Види допомоги	Серед тих, хто вважає об'єднувчими патріотичні почуття	Серед решти опитаних
Переказували гроші військовим чи ВПО	46,5	32,3
Допомагали ліками, харчами, одягом, надавали безкоштовно консультації	22,4	13,4
Жодної допомоги не надавали	20,7	34,1

* Респондент міг обрати всі відповіді, що підходять

При цьому виявилось, що практики взаємодопомоги, підтримки, матеріальних пожертв не тільки розповсюджені, але й добре кореспондують із зафіксованим почуттям патріотизму. Отже, можна переконатися, що поєднання низки індикаторів, які б репрезентували як емоційні стани, так і їх зв'язок із практичними діями, підтверджує впливовість емоційного чинника як основи процесів інтеграції та солідаризації українського суспільства.

Розділ 3. Роль відповідальності в процесах соціальної інтеграції

3.1. Соціальна відповідальність: поняття, види, процесуальні характеристики

Інтеграція як соціальний процес включає в себе відповідальну поведінку суб'єктів інтеграції. Без такої поведінки інтеграція неможлива. Без соціальної відповідальності та її антиподу – безвідповідальності навряд чи може існувати на практиці суспільна інтеграція, соціальна солідарність, згуртованість і злагода. На нашу думку, багато теоретичних міркувань про соціальну інтеграцію і солідарність розбилося об наявну у суспільстві безвідповідальність.

У зв'язку з цим важливо проаналізувати соціальну відповідальність як складовий елемент процесу суспільної інтеграції. Поняття відповідальності використовується в багатьох соціогуманітарних науках. Його широко вживають не тільки в соціології, але й у соціальній філософії, правознавстві, політології, управлінській науці, психології, етиці тощо. Багатозначність поняття соціальної відповідальності пов'язана з тим, що воно охоплює подібні феномени, які проте сильно розрізняються в різних сферах суспільного життя. Предметом вивчення різних наук і дисциплін є правова, економічна, політична, громадянська, професійна, моральна, психологічна та інші види відповідальності [див.: Карагусова, Лисанюк, Платонова, Чумакова]. Той, хто занурюється у проблему відповідальності, з самого початку наштовхується на багато труднощів. І перша з них полягає в тому, що, з одного боку, терміном «відповідальність» позначаються різні аспекти досліджуваного феномену, а з іншого, на сьогоднішній день кожна із названих наук напрацювала досить великий обсяг знань, щоб користуватися власними поняттями. Проте, слідуючи традиції, вони користуються терміном відповідальність

[див.: Мэй, Пазина, Подорога, Тульчинский]. Нерідко це заплутує як читачів, так і самих дослідників. Тому поняття «відповідальність» має досить розмитий категоріальний статус. У цьому зв'язку необхідно, перш за все, проаналізувати сутність концепту відповідальності як міждисциплінарного поняття, а потім зосередитися на характеристиках, які притаманні йому як соціологічному поняттю.

Загалом, цим терміном позначають відповідальність людини і за власне життя в цілому, і за її окремі вчинки. У найширшому розумінні відповідальність – це визнання людиною себе автором власного життя. У такому варіанті ми маємо справу з філософською постановкою питання, і розв'язується воно в лоні філософських наук.

Узагальнено можна дати терміну таке визначення: відповідальність – це свідомий вибір особистістю варіанта своїх дій, це здатність суб'єкта усвідомлювати наслідки своїх вчинків і брати на себе тягар відповідальності за ці дії й за їх результати. Але все ж таки в кожній із наук дається своє визначення відповідальності, у якому акцент робиться на тому, що відноситься до предмета саме її дослідження.

Сама приналежність особистості до людської спільноти накладає на неї перш за все, моральну відповідальність. На будь-якому рівні суспільних відносин час від часу виникають ситуації, коли особистість має проявити совість, честь і гідність. Кожна людина цю ситуацію вирішує особисто і з різною якістю. В об'єднаннях типу натовпу, публіки, аудиторії існує певна відповідальність, заснована на приналежності всіх присутніх до людської спільноти. Найсильнішим фактором відповідальності тут виступає мораль. Як на члена людської спільноти на особистість моральна відповідальність покладена завжди і всюди. Навіть у тих випадках, коли маса не організована, не структурована (у натовпі, на вулиці, навіть в у чистому полі), все одно кожна людина за законами людської моралі залишається відповідальною за свою поведінку.

Отже, там, де йдеться про людину, про особистість на найвищому рівні узагальнень, на рівні філософських категорій, там адекватним як в теоретичній, так і в практичній площині є поняття моральної відповідальності, її морального виміру. На цьому рівні вчинки, дії суб'єкта оцінюються через їх співвіднесення з імперативами –

совістю, Богом, релігійними заповідями, обов'язком перед усім людством. На цьому рівні узагальнення суб'єкт відповідальності розглядається як самодостатній у всіх проявах, а відповідальність дорівнює самоконтролю суб'єкта над своєю поведінкою. Коло теоретичних проблем такого рівня належить до компетенції етики, соціальної філософії, релігії. У цьому контексті участь суб'єкта в соціальних процесах розглядається як така, яку він оцінює і контролює як відповідальну або безвідповідальну з моральної точки зору.

Отже, не зважаючи на те, що відповідальність має різні прояви, дуже часто її зводять лише до моральних і правових аспектів. У кожній з цих площин вона набуває вигляду або суто морального феномена, або правового.

Раніше у вітчизняній науці була розповсюджена точка зору, яка походила від І.Канта, що відповідальність – це категорія етики і правознавства. Відповідно, і явище відповідальності розглядалося головним чином у межах моральних і правових відносин [див.: Философский словарь, 1981].

За рівнем масштабності й спрямованістю в майбутнє значною мірою до філософсько-етичного поняття відповідальності наближається поняття екологічної відповідальності. У міру технологічного прогресу людства, збільшення антропологічного навантаження на природу, такою ж імперативною, як і моральна відповідальність, для кожної людини стає екологічна відповідальність. Утім, цей аспект для існування людства стає все більш загрозливим. Керуючись егоїстичними інтересами окремі країни, а ще більше транснаціональні компанії проявляють безвідповідальність щодо життя майбутніх поколінь, ігнорують необхідність негайних дій щодо захисту природного світу, збереження земних ресурсів, клімату тощо. У зв'язку з загрозами такого типу, А. Печчеї в книзі «Людські якості» дорікає сучасній людині в нездатності прийняти на себе відповідальність, яка випливає з її «нової ролі» в світі [Печчеї, 1980].

Як самостійне, можна виділити поняття соціальної відповідальності. Його ми розглядаємо, як сформовану здатність і готовність соціального суб'єкта усвідомлювати наслідки власних дій, своєї активності, визнавати їх результатом своїх свідомо прийнятих рішень, наслідком свого вільного вибору вчинків і поведінки. При

цьому важлива не тільки готовність суб'єкта визнавати результати своїх дій, а й його налаштування й здатність в ситуації вибору приймати самостійні рішення. Якості, які необхідні для соціальної відповідальності не є вродженими, їм необхідно навчати, формувати й розвивати. Соціально відповідальною стає та особистість, яка досягла високого рівня компетентності у прийнятті усвідомлених, кваліфікованих рішень.

Відповідальність є складним розумовим, емоційним і вольовим процесом, у якому суб'єкт прогнозує, передбачає, зіставляє варіанти своїх рішень і дій, зважує їх наслідки. Цей складний феномен розгортається у часі як розуміння суб'єктом того, як слід вчинити, щоб досягти вигоди, мети, реалізувати власний інтерес. Крім розуміння кінцевих цілей дії суб'єктом, учинків, його відповідальна поведінка можлива за наявності в нього відповідних вольових якостей. Послідовними етапами відповідальної дії є усвідомлення ситуації, що вимагає вибору; прогнозування наслідків вибору; учинення вибору, тобто дії, якою людина за певних обставин надає перевагу одній альтернативі перед іншою (іншими); сприйняття як позитивних, так і негативних наслідків цього вибору.

Таким чином, поняття «соціальна відповідальність» включає два смислові відтінки. Перший – фіксує те, що відповідальність настає за наявності наслідків прийнятого суб'єктом рішення і його реалізації на практиці. Другий – відображає передбачуваність наслідків у процесі прогнозування вибору, а також безпосередньо в процесі дій, поведінки, учинків суб'єкта. Другий відтінок відображає усвідомлення суб'єктом неминучості вигод або втрат, можливість успіху або невідворотність покарання (економічного, матеріального, фінансового, правового, морального, психологічного, репутаційного тощо) за свій вибір суспільної поведінки.

Відповідальна активність суб'єкта веде до утвердження на практиці певного соціального порядку й певних цінностей. Відповідальність – це контроль суб'єкта за визначеністю в своїх діях, намагання не допустити невизначеності в результатах своєї поведінки, прагнення уникнути збитків, попередити ризики, уникнути втрат.

Далі ми конкретизуємо феномен соціальної відповідальності, а зараз визначимо інші види відповідальності.

Розмаїття людських відносин у суспільстві виявляється в ступенях строгості, жорсткості, обов'язковості, імперативності їх відтворення: жорстко однозначні відносини; взаємозв'язки, які допускають ряд варіантів прояву; вільно-автономні відносини, що цілком залежать від світогляду, характеру уявлень суб'єкта про світ та інших людей, від його ідеалів, цінностей, орієнтацій, установок, смаків, уподобань тощо. Тип жорсткості суспільних відносин формує відповідний тип відповідальності. У першу чергу ступінь жорсткості відтворення соціальних відносин залежить від тієї суспільної сфери, в якій вони проявляються. Найбільш жорстко контрольованим у суспільстві видом відповідальності суб'єкта є правова відповідальність. Вона є специфічним видом суспільної відповідальності, вимоги якої розроблені в межах певної держави і спрямовані на підтримання в ній певного суспільно-політичного ладу й соціального порядку. Правова відповідальність конкретизована, деталізована і регламентована в конституціях, кодексах, законах, підзаконних актах, тлумаченнях, роз'ясненнях, судових прецедентах: у кожному типовому випадку недотримання, відходу, ухилення від відповідальності передбачається певний вид покарання – адміністративний, матеріальний чи кримінальний, а інколи і політико-громадянський (заборона брати участь у виборах, референдумах, служити в армії, займати певні посади тощо). Жорсткість прояву відповідальності особистості і групових суб'єктів полягає в тому, що у праві діє принцип невідворотності відповідальності. Порухення норм права передбачає притягнення порушника до відповідальності. У цьому полягає відмінність правової відповідальності від соціальної. Остання проявляється переважно у формі моральних і психологічних обов'язків, які або виконуються, або не виконуються. Щоправда, така жорстка імперативність прояву правової відповідальності можливе лише в умовах чітко працюючих законів. Якщо ж закони застосовуються вибірково, або виконуються частково чи зовсім ігноруються, як це на жаль відбувається сьогодні в нашій державі, то, по суті, ми маємо справу з явищем безвідповідальності.

Отже, специфічні види відповідальності формуються в усіх соціальних системах – політичній, економічній, моральній, релігійній, професійній тощо. Можна класифікувати відповідальність і

за іншими критеріями. Як приклад, за критерієм прояву в різних сферах суспільного життя: сфері управління, сфері освіти, сфері виховання, сфері медицини, сфері культури тощо. Кожна з них має свої відмінності і специфіку прояву у суспільстві. На практиці вони часто накладаються одна на одну. Однак, у конкретних ситуаціях провідним є один з видів відповідальності.

Соціальна відповідальність є невід'ємним елементом системи безпосередніх і опосередкованих внутрішніх зв'язків у певній соціальній системі. У цьому випадку під соціальною системою розуміється система відносин, що утворює певне ціле – мала, середня і велика суспільна група, організація, соціум. Треба наголосити на тому, що явище відповідальності присутнє в контексті будь-яких соціальних відносин. Суб'єкти, що спричиняють дію, вступають у відносини, беруть участь у будь-якому суспільному процесі, обтяжені відповідальністю. Що це за відповідальність, стає зрозумілим лише у разі постановки питання самим суб'єктом до себе або зовнішнім суб'єктом до суб'єкта дії. У самому явищі соціального відношення закладено відповідальність. У соціології відповідальність означає виконання особистістю свого обов'язку перед її агентом суспільних відносин: колективом, організацією, групою, спільнотою, суспільством, державою. Кожен з них висуває перед особистістю набір вимог, які вона повинна виконати. У свою чергу, будь-хто з агентів несе відповідальність перед особистістю.

Соціальна відповідальність розглядається нами як механізм самоуправління особистості, груп і спільностей людей у суспільстві, як засіб, що забезпечує відтворення і підтримку стабільності певного типу суспільних відносин. Якість суспільних відносин залежить від розвиненості соціальної відповідальності суб'єктів. З іншого боку, сама соціальна відповідальність визначається типом суспільних відносин. Рівень розвитку відповідальності соціальних суб'єктів задає характер соціального порядку, забезпечує тип функціонування як суспільства в цілому, так і його окремих підсистем. Йдеться про відповідальність суспільних суб'єктів – особистості, малої і середньої групи, великої соціальної групи перед самими цими групами. Зовнішня форма прояву відповідальності в соціальній сфері розкривається як виконання, дотримання групових норм, вимог, традицій, як те, що суб'єкт поділяє групові цін-

ності. До цього ряду належить відповідальність за суспільство, за батьківщину, за державу, за етнос, за клас, за релігію тощо. Контроль за відповідальністю здійснюється через громадську думку, групові очікування та інші елементи суспільної свідомості.

Серед інших можливих критеріїв типологізації соціальної відповідальності важливо виділити екстеріорну (нав'язану ззовні відповідальність) та інтеріорну (узятую добровільно). Інколи їх називають зовнішньою й внутрішньою відповідальностями. Це принципово різні види відповідальності за своєю сутністю й механізмом розгортання. Внутрішня відповідальність є елементом особистісної свідомості. Вона стимулюється сформованими елементами індивідуальної свідомості: совістю, дисциплінованістю, волею тощо. Зовнішня відповідальність – це вплив зовнішніх чинників у вигляді вимог з боку суспільства і соціальних груп, з боку правової системи держави, а також різноманітних правил, приписів у сфері професійної діяльності та громадської поведінки. Зовнішня відповідальність контролюється крім права ще й груповими традиціями, нормами, цінностями, суспільною мораллю тощо.

Не всяка поведінка особистості, що виглядає ззовні як внутрішньо відповідальна, є такою. Можливо, вона реалізувалася за провідної ролі страху бути покараним за невиконання або за неправильне виконання обов'язків, наказу, групових або моральних норм, через страх втрати авторитету в групі або прихильності начальства. Отже, необхідно розрізняти відповідальну поведінку, що ґрунтується на розвиненому внутрішньому почутті відповідальності і формально відповідальну поведінку. Остання передбачає наявність активно діючих засобів контролю за поведінкою людини.

За критерієм спільності прояву виділяють індивідуальну і групову відповідальність. На особистісному рівні механізм соціальної відповідальності розгортається через усвідомлення своєї ролі особистістю, прийняття цієї ролі і здійснення відповідної поведінки. У цьому контексті відповідальність означає чітке наслідування рольових зобов'язань і групових норм. Крім того, відповідальність означає усвідомлення того, якими будуть наслідки у разі виконання чи невиконання рольових функцій в групі, спільності, соціальному класі, іншій великій соціальній групі чи в суспільстві в цілому. На особистісному рівні існують різні за насиченістю,

гостротою прояви відповідальності особистості за свої дії, вчинки, діяльність – в одних людей вона загострена, в інших – у нормі, а в когось – притуплена. Так, багато вчених фізиків заявляли про свою відповідальність перед людством за свої відкриття, досягнення, наприклад, за створену ними ядерну зброю. Цими проблемами займаються здебільшого психологи, хоча вона мають вихід у соціальну психологію, соціологію, політологію та інші науки.

Відповідальність особистості в групі представляє складне явище, оскільки вона передбачає ідентифікацію й самоідентифікацію суб'єкта з групою. Якщо ідентифікація з групою в особистості є тільки зовнішньою, тоді її відповідальність є також зовнішньою, формальною. З боку оточуючих до неї виставляються вимоги щодо відповідального ставлення до тих груп, з якими її ідентифікують. У процесі тривалого виконання певних соціальних ролей зовнішні вимоги до особистості можуть інтеріоризуватися й стати внутрішньою відповідальністю. Хоча це не веде до відміни дії зовнішньої відповідальності.

Групова відповідальність – це ще один вид соціальної відповідальності. Тут суб'єктом відповідальності виступає група. Особливістю цього виду відповідальності є те, що вона не зводиться тільки до певного рівня відповідальної поведінки членів групи. Адже навіть усвідомлення кожним окремих членом групи відповідальності не завжди приводить до реальної відповідальної поведінки групи як суб'єкта. Нерідко реальна поведінка колективного суб'єкта за певних обставин буває безвідповідальною. Серед причин цього явища необхідно відзначити наявність або відсутність навичок, звичок, досвіду, історично сформованих культурних взірців, традицій відповідальної поведінки групи, сформованої колективної волі до відповідальної поведінки.

Відповідальність є там, де є вільний вибір. Не завжди в людини є реальний вибір. Розглянемо такий приклад. Людина продає морозиво, яке виготовлене не з молока, а з пальмового масла. Воно шкідливе для людей. Яку відповідальність несе продавець, який продає це морозиво? З точки зору права він робить все законно. Про шкоду морозива, виготовленого на пальмовій олії, він може і не знати. Якщо не знає, тоді ніякого внутрішнього конфлікту відповідальності немає. А якщо знає, то тут проявиться внутрішньоосо-

бистісний конфлікт відповідальності. В одній системі відносин – як продавець – проявляючи відповідальність, він повинен відмовитися продавати такий товар. Але за це його звільнять з роботи. А як батько сімейства, він повинен працювати, забезпечувати себе і свою сім'ю засобами для існування. Іншої роботи, крім цієї, він не може знайти. Хоч у більш широкій системі соціальних відносин продавець може проявляти свою відповідальність за стан здоров'я співвітчизників, включитися в екологічний рух за заборону продуктів, виготовлених на пальмовій олії, брати участь у протестах проти генетично модифікованих, шкідливих продуктів.

Отже, явище відповідальності невід'ємне від явища свободи. Тільки там є відповідальність, де є свобода суб'єкта, де останній має можливість і здатність робити вибір, а значить йти на ризик. У сучасному контексті, в першу чергу, треба говорити не про філософську пару «свобода» і «необхідність», а про «свободу» і «відповідальність». Саме цю пару категорій використовує З. Бауман у своїй праці «Свобода» [Бауман, 2006], як найбільш продуктивну для розгляду категорії соціальної відповідальності. Так склалося, що в новітній час значно більша суспільна увага приділялась явищу свободи, ніж відповідальності. За свободу почесно і модно боротися, заради досягнення свободи утворюються громадські рухи, політичні партії. А от виступати за відповідальність менш престижно. До того ж особливо активним поборникам утвердження соціальної відповідальності можуть начепити ярлик держиморди, догматика тощо.

Свобода може проявлятися в двох іпостасях: як незалежність у прийнятті рішення; і як свавілля, тобто прийняття рішення й утілення його в життя без відповідальності. Отже, однією із форм безвідповідальності, причому її крайньою формою, є свавілля. Застерігаючи від крайнощів у прояві свободи, В. Франкл влучно зазначив: «Я порадив би, щоб статуя Свободи на східному узбережжі США була доповнена статуєю Відповідальності на західному» [Франкл, 1990]. Ці відмінності в прояві свободи у процесі прийняття рішень, як ніколи актуальні для українського суспільства. На жаль, низький рівень соціальної відповідальності, що має масовий характер, дуже сильно вплинув на стан соціального порядку в нашому суспільстві.

Феномен відповідальності є складним і багатогранним, проявляє суттєві відмінності в процесі свого розгортання в різних сферах суспільного життя. Тому необхідною методологічною умовою наукового дослідження відповідальності, що упереджує спекулятивність, є розгляд цього феномену через явище соціальної ситуації. Зміст і сенс соціальної відповідальності будь-якого суб'єкта можна зрозуміти тільки в конкретній соціальній ситуації. Якщо розглянути людину в усіх її реальних зв'язках протягом часу, який вона прожила, то мережа відповідальності за всі кроки, дії, вчинки буде такою, що вона буде не здатна осмислити їх, розумово оволодіти ними ніколи. Це стосується як тих, хто прожив два-три десятка років, так і тих, хто має за плечима багато десятиліть.

Актуалізується одна із складних людських проблем: як відокремити ті ситуації, у яких особистість обов'язково повинна бути свідомо відповідальною, від менш значимих з точки зору прояву відповідальності ситуацій? Ця проблема ускладнюється тим, що людина в повсякденному житті вирішує свої поточні проблеми і не може постійно рефлексувати щодо відповідальності. Крім того, більшість людей, перебуваючи в суспільстві, навіть не уявляють мільйони наслідків, які витікають з їх дій або бездіяльності.

Керуючись поняттям «соціальна ситуація» можна підійти до цієї проблеми більш реалістично. Соціальна ситуація окреслює конкретне поле прояву феномену, параметри (масштаб і рівень), події, межі, у яких розглядається ланцюг соціальних відносин, і який здатний охопити її суб'єкт (індивідуальний чи колективний). Ситуація виникає навколо проблеми, яку вирішує суб'єкт. Оцінка ситуації суб'єктом уключає в себе і його здатність охоплювати в своїй свідомості відповідну ситуацію цілісно, приймати компетентні рішення, прогнозувати наслідки, що настають у результаті вирішення ситуації, а, отже, і нести власну відповідальність і бачити її межі.

Треба звернути увагу на те, що дослідники в своїх теоретичних роздумах переважно виходять з тієї позиції, що особистість, яка включена в систему суспільних відносин, здатна усвідомити й усвідомлює на практиці всі види своєї соціальної відповідальності синхронно на всьому суспільному просторі, і у всіх трьох часових вимірах – минулому, теперішньому і майбутньому. Однак, ме-

режа прямих і опосередкованих зв'язків особистості в сучасному суспільстві настільки розгалужена і настільки заплутана, що особистість, по-перше, не уявляє і не спроможна уявити при всьому своєму бажанні всієї сукупності цих зв'язків і масштабів, зони своєї об'єктивної соціальної відповідальності, а, по-друге, вона навіть не підозрює, як багато секторів її об'єктивної відповідальності знаходяться поза межами її свідомості. Ясність, зрозумілість, емоційна насиченість відповідальності соціального суб'єкта залежить від того, наскільки віддалені у соціальному просторі і часі вигоди чи втрати для нього в залежності від вибору того або іншого типу поведінки.

Отже, ситуація, як усвідомлюване суб'єктом суспільне поле, дозволяє фіксувати наявність відповідальності та рівень її ефективності, аж до стану протилежної якості – безвідповідальності. Однак, за допомогою поняття «ситуація» неможливо вирішити всі проблеми, що виникають під час дослідження соціальної відповідальності. Розвиваючи поняття «соціальна ситуація» слід ввести в межах аналізу додаткові поняття – «зона відповідальності» і «горизонт відповідальності» суб'єкта.

Аналіз поняття зони соціальної відповідальності варто розпочати з близького до нього поняття простору відповідальності. Це поняття відображає весь універсум, у якому гіпотетично можлива соціальна відповідальність. Однак для нашого аналізу воно занадто абстрактне, оскільки простір – це безмежжя, а соціальна відповідальність локалізується в певних суспільних координатах. Тому термін «простір» краще тут не використовувати. Більш адекватним у цих обставинах було б використати поняття «зона» або «сектор» відповідальності. Аналіз поняття зони соціальної відповідальності дозволяє виокремити певну сукупність соціально-культурних зв'язків і відносин суб'єкта, у межах яких він несе відповідальність. Це та територія, у рамках якої діють певні традиції, культурні норми, цінності, уявлення, щодо яких він (суб'єкт) має певні зобов'язання. Зону відповідальності легше окреслити в сфері правової відповідальності суб'єкта, де вона означає, з одного боку, об'єм свободи, територію свободи суб'єкта, на якій він може приймати суверенні рішення, а з іншого – межу, вихід за яку загрожує одним з видів покарання – адміністративним, кримінальним, моральним

(репутація, авторитет, остракізм). Це фіксує уявлення особистості або групи про діапазон відповідальної поведінки. Вихід за межі простору відповідальності означає вихід за встановлені прописані або неписані норми і правила. Утрата суб'єктом уявлень про ці межі породжує феномен аномії, а також явища соціокультурних деструкцій.

Горизонт відповідальності. За допомогою цього поняття суб'єкт соціальної відповідальності включається в ланцюг соціальних відносин, які простежуються в часі нескінченно.

Як правило, соціальну відповідальність розглядають у рамках теперішнього часу. Однак особистість, або людська спільність, уключаються також і в соціальні відносини, які мають велику часову дистанцію. Відповідальність із далеким горизонтом (по відношенню до минулого або до майбутнього), з віддаленою часовою ретроспективою або перспективою може бути позначена, як історична відповідальність. Це один із складних для розуміння й переживання особистістю феноменів. У силу різних причин окрема особистість може навіть не підозрювати про свою історичну відповідальність. Сприйняття суб'єктом історичної відповідальності за все скоєне, учинене в минулому певною спільністю, нащадком якої він є, означає його самоідентифікацію із спільністю. Цей процес історичної самоідентифікації, як правило, є складним і суперечливим, оскільки за якісь діяння, учинені в минулому, або навіть за спосіб життя попередників, нинішні покоління далеко не завжди хотіли б брати на себе відповідальність. Питання про спадкоємність поколінь, включаючи і відповідальність, є одним із болючих, нечітких і заплутаних. Цьому питанню після Другої світової війни, та й сьогодні, дуже багато уваги приділялося в Німеччині. Особливо гостро там стояло питання про провину й відповідальність нинішніх поколінь за злочини нацизму. Чи повинні нащадки гітлерівців нести відповідальність за своїх предків? Чи можлива в історичній ретроспективі колективна відповідальність? Як розділити особисту вину злочинців і відповідальність за злочини наступних поколінь? Ці та багато інших питань обговорювалися в цих гострих дискусіях. На відміну від історика Е. Нольте, який закликав зважати на всі обставини, уключаючи міжнародні, у яких міг відбутися нацизм, філософ і соціолог Ю. Габермас, аргументував відповідальність

нащадків за злочини предків тим, що життя теперішніх поколінь пов'язане з таким життєвим контекстом, у якому був можливий Освенцім. Ця обставина накладає відбиток на наступні покоління через мережу сімейних, політичних і інтелектуальних традицій [Habermas, 1989: p.233].

Історична відповідальність набуває характеру моральної відповідальності. У моральній площині відповідальність за вчинок особистості накладається на все її життя. Як ми пересвідчилися на прикладі німецької дискусії з цього питання, моральну відповідальність важко обмежити часом, так само, як і позбутися питань колективної відповідальності.

В інших сферах суспільного життя існує тенденція до обмеження у часі відповідальності суб'єкта, з чітко позначеним горизонтом відповідальності. Наприклад, в юриспруденції використовується поняття «термін давності». В екології горизонт відповідальності простягається на кілька майбутніх поколінь, в біоетиці перед тими, хто втручається в людський геном, відповідальність постає за весь біологічний вид людини.

3.2. Соціальна відповідальність vs соціальна безвідповідальність

Соціальній відповідальності протистоїть соціальна безвідповідальність. Вона є не менш складним явищем, ніж соціальна відповідальність. Найпоширенішою помилкою є те, що безвідповідальність почасти розглядають прямолінійно – як відсутність відповідальності. Насправді, це дуже складний багатоаспектний суспільний феномен. Безвідповідальність має такі ж відмінності і специфічні форми прояву в різних сферах суспільства і в різних соціальних ситуаціях, як і відповідальність. Вона також може бути адекватно теоретично відображена лише за допомогою категорії соціальної ситуації. Завдяки прив'язці прояву цього феномену до конкретної ситуації, вдається зафіксувати його межі, горизонт, відобразити специфіку, зрозуміти ближні й дальні наслідки.

Між відповідальністю і безвідповідальністю не існує різкої межі. Є лінія, за якою починає розмиватися відповідальність, а за цією лінією проявляються різноманітні види безвідповідальності. Значна їх кількість зафіксована в мові. До форм соціальної безвідповідальності

належать авантюризм; популізм; кругова порука; соціальна інфантильність; утопізм; ескапізм; абсентеїзм, «пофігізм», халатність; безтурботність; легковажність; нехлюйство.

Однією з легких форм соціальної безвідповідальності є дефіцит відповідальності, тобто не повна безвідповідальність, а часткова, деформована, ущербна.

Безвідповідальність – це прагнення й способи уникнення від виконання суспільних вимог (норм, традицій), недотримання групових цінностей. Безвідповідальність – це бажання зняти з себе наслідки прийнятого власного рішення або реальне уникнення, відхід від його прийняття, перекладання відповідальності на інших. Вона є неоднорідною і має багато відтінків. Безвідповідальністю можуть об'єктивно виявитися і такі дії, що суб'єктом широко розцінюються, як відповідальні. Крім того, в одних видах безвідповідальності преvalюють моральні характеристики, в інших психологічні або правові, політичні, економічні, соціальні тощо.

Розглянемо різні види соціальної безвідповідальності. Розпочнемо з такого розповсюдженого її виду, як відхід, ухилення від відповідальності.

Часто виникає така ситуація, коли ніхто не хоче брати на себе відповідальність за якісь дії, процеси, учинки. Причому ухилення від відповідальності може бути пов'язане з усіма трьома часовими вимірами. Перший варіант відходу від відповідальності в сьогоденні, коли той, хто в даний момент є суб'єктом відносин, дій, процесів, прямо оголошує, або маніфестує якимось іншим чином, що він за те, що відбувається за його участі, не відповідає. Другий варіант, це – відхід від відповідальності за майбутні дії, коли тільки намічається якийсь процес, тільки належить зробити якийсь учинок. Суб'єкт може ухилитися від участі, вийти з ситуації або зайняти в ній позицію, яка звільняє його від відповідальності. Третій варіант – це коли вже дію скоєно, вже проходить певний час і стали зрозумілими результати, визначилися наслідки вчиненого процесу: позитивні або негативні, творчі або руйнівні, моральні або аморальні. Тоді складається ситуація, про яку сказав Дж.Кеннеді: «У перемогі тисяча батьків, а поразка завжди сирота».

У різних сферах суспільного життя безвідповідальність набуває різноманітних форм. У нашому суспільстві поширеною є соціаль-

на інфантильність, як така форма соціальної безвідповідальності, що ґрунтується на спрощеному розумінні дійсності, на обмеженості практики вузьким колом спілкування, на однобокому, площинно-спрощеному уявленні про соціальний світ з його суперечностями. Воно виявляється в тому, що суб'єкт соціальної дії і поведінки не здатний прогнозувати наслідки своїх учинків, не вміє приймати самостійні рішення, виявляє відверте бажання позбутись своєї відповідальності, зайняти позицію підкорення, підлеглості. Рисами соціального інфантилізму є нерозвиненість громадянської волі, емоцій і соціальних почуттів. У певній мірі соціальний інфантилізм є наслідком соціального патерналізму.

Це складне суспільне явище включає політичну, економічну, етичну та інші види інфантильності. Соціальна інфантильність – це легковажність у політичних, економічних, соціальних стосунках, це наївність і довірливість, що переходять у безглуздя. Наприклад, політична інфантильність проявляється в тому, що люди активно виступають за абстрактні цінності – демократію (яку демократію? В якій формі? Для кого? Які шляхи і механізми її досягнення? І т.д.), свободу, незалежність, суверенітет, і цілком байдужі, не реагують на обмеження своїх конкретних економічних, фінансових, соціальних інтересів. Наприклад, все населення мовчки «ковтнуло» трьохсотвідсоткову інфляцію гривні, підвищення в кілька разів комунальних (на газ і електроенергію) і транспортних тарифів. У цьому виявилися такі риси населення, як байдужість, нерозвинене почуття соціальної солідарності, нерозуміння того, що тільки спільними зусиллями можна досягти чогось у суспільстві та відстояти свої права.

Ще однією формою соціальної відповідальності є громадянський «пофігізм». Він проявляється у формах, які часто на практиці переплітаються – абсентеїзм, як у вузькому смислі (ігнорування виборів), так і в широкому (відмова брати участь у роботі громадських організацій, партій), а також політичний ескапізм.

Ці процеси громадянської безвідповідальності проникли на всі рівні відносин – на загальнонаціональний, регіональний, місцевий, поселенський. У цих умовах багато людей вважає, що їм байдуже, що відбувається в країні, у його місті чи селі, на його підприємстві тощо. Опору своїй позиції вони знаходять у не найкращих наших

соціокультурних традиціях типу «Моя хата з краю», 87% дорослого населення заявляють, що не належать до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів. Цією категорією громадян були стурбовані, як відомо, ще у Давній Греції, де її виокремили в групу під назвою «ідіоти».

Рівень громадянської байдужості населення дуже високий. Люди не здатні брати на себе відповідальність не тільки в масштабних справах, діяльності на рівні великих соціальних груп, великих спільнот, але навіть у безпосередньому соціальному середовищі: виробничому колективі, мікрорайоні, будинку проживання тощо. Так, члени робочого колективу ухиляються від того, щоб приймати будь-які рішення, пов'язані з укладанням колективного договору, з вимогами до адміністрації з приводу техніки безпеки чи розкладу робочого дня. Вони просто не піднімають ці питання, як ніби вони їх не стосуються. Громадяни відмовляються від прийняття рішень, пов'язаних з їх поведінкою, як мешканців будинку, коли треба не тільки вийти на збори мешканців (хоча навіть і цього не роблять), але й прийняти спільне рішення; не беруть особистої участі в діяльності на підтримку порядку навколо будинкової території, у контролі за обслуговуючими організаціями, наприклад, обов'язок контролера за знімання показників представниками тепломереж на загальнобудинковому лічильнику гарячої води. Не бажають брати на себе відповідальність, пов'язану з підготовкою звернень до районної чи міської влади з приводу несправного ліфта, виступати ініціатором створення групи на захист парку, дитячого майданчика, території яких намагаються захопити під незаконне будівництво торгового центру або житлового будинку.

Очевидно, нашої уваги заслуговують більш глибокі порівняльні дослідження політичного ескапізму, громадського абсентеїзму і соціального відчуження, пошук глибинних причин цього явища в історії, у традиціях, у соціокультурній сфері.

Громадянська байдужість створює в суспільстві сприятливі умови для розквіту такої форми соціальної безвідповідальності, як політичний авантюризм. Сьогодні ми є свідками того, чим закінчується політична безвідповідальність попередніх урядів і президентів, міністрів фінансів і голів національного банку тощо. Щоб утриматись при владі і вирішувати свої корисливі приватні,

а не державні справи, вони брали зовнішні і внутрішні кредити без врахування реального стану економіки і її можливостей у майбутньому. Ці кроки були складовими елементами політики популізму, обіцянок швидкого подолання кризових явищ у суспільстві, вирішення гострих соціальних проблем. Хоча політичний авантюризм здійснюють політичні авантюристи, проте він можливий лише завдяки наявності відповідного соціального середовища. Такий тип політики можливий в умовах суспільства з низькою політичною культурою, серед легковірного населення з укоріненими настановами на чудеса, а не на послідовну системну роботу. Туман демагогії розвіявся і тепер нам сповістили, що держава знаходиться на межі дефолтної прірви, а її борг майже дорівнює річному державному бюджету.

Формою безвідповідальності може стати і утопія. Вона з'являється там, де у суб'єкта втрачається здатність реалістично оцінювати ситуацію, у якій він приймає рішення і в якій розгортається його поведінка. Брак реалізму, неадекватність оцінки реалій перетворює дії й поведінку суб'єкта у безвідповідальні. Відрив від дійсності, порожня мрійливість, нереальні ідеї, завищені ідеали, на які спирається утопічна поведінка, наносять шкоду справі, суспільству і суб'єкту поведінки. Подібні «польоти уві сні і наяву», що виявляють колективні суб'єкти (правлячі партії, угруповання, коаліції) на рівні суспільства, підривають основи соціуму, руйнують його базові інститути, заводять соціум у глухий кут. А на особистісному рівні така безвідповідальна поведінка веде до життєвих криз, розчарування в житті, гіркоти й горя близьких.

У чому вада і небезпека утопій? У тому, що в разі презентації певними політичними або громадськими рухами в суспільстві масштабних химерних соціальних проектів і переконання громадськості, усього суспільства в їх обґрунтованості, легкій досяжності, метушні щодо спроб їх реалізації може розтринькати ресурси соціуму, витратити суспільний час, деморалізувати суспільство. Утопії не зводяться тільки до якихось цілісних суспільних проектів, але й до різного роду менших за масштабом утопічних проектів типу безмитної торгівлі, міжнародного хабу, безперешкодних мандрівок тощо. Різновидами утопій можуть бути різного роду романтичні проекти реформування секторів суспільства,

ігнорування соціальних закономірностей щодо темпів змін соціокультурних явищ, геополітичні прожекти. Особливо небезпечними утопії є в кризових суспільствах, коли дезорієнтовані маси готові вірити в найнеймовірніші фантазії, аби вони були привабливими і обіцяли швидкий, успішний результат. Утопія може бути не тільки внутрішнім явищем, але й міжнародним. У зовнішній політиці утопізм проявляється як політична наївність утопістів, що використовується партнерами заради вирішення своїх задач. Безумовно, що це тільки деякі чутливі сьогодні для нас форми соціальної безвідповідальності.

Отже, в узагальненому плані можна сказати, що одним із головних чинників соціальної безвідповідальності є неусвідомлення суб'єктами сутності суспільних відносин, у які вони об'єктивно включені. Особливо це складно уявляти на соцієтальному рівні. Відповідальність у великомасштабному контексті – на рівні сфер суспільства або суспільства в цілому, існує як раціональність, як розсудливість, як позитивне соціогуманітарне знання, здатність суб'єкта рефлектувати, ідентифікувати себе в цих великих координатах суспільства, як розуміння своєї ролі у відносинах на рівні системи. Такі якості особистості можуть сформуватися лише в досконалому засвоєнні навчальних курсів суспільних наук, і, в першу чергу, соціології. Виключення з учбових планів вузів соціології як обов'язкового навчального предмета, своїм наслідком матиме формування безвідповідального фахівця і громадянина.

3.3. Соціальна відповідальність як чинник поведінкової активності

Демократизація суспільства, розширення прав і свобод людини, безпосередня участь особистості в політичних, економічних, соціальних духовно-культурних процесах об'єктивно підвищує її персональну відповідальність за стан справ у суспільстві. Відповідальність особистості перед суспільством у сучасних умовах ще більше посилюється у зв'язку з глобалізацією, зростаючим ускладненням суспільних відносин, збільшенням ситуацій ризиків і невизначеності [див., наприклад: Бек, 2000; Луман, 2013; Яницкий, 2002].

Однією з найважливіших проблем, пов'язаних із проявом відповідальності особистості у різних сферах суспільства, на різних

рівнях його функціонування є проблема сформованості особистої відповідальності. Дуже важливо виховати людину так, щоб вона розуміла свою відповідальність у кожній своїй іпостасі, у кожній своїй соціальній ролі. Проте одного розуміння відповідальності недостатньо для її втілення в суспільній поведінці. Необхідно, щоб у людини були сформовані вольові якості і компетентність щодо реалізації своєї відповідальності. Відсутність першого перетворює розуміння відповідальності у благі побажання, марення, а відсутність другого, у кращому випадку, може скомпрометувати саме явище відповідальності, у гіршому – призвести до негативних наслідків.

Особливо складно сформувати в особистості такий вид соціальної відповідальності, як громадянська відповідальність. Цей вид відповідальності формується разом з такими якостями особистості, як розвинені й чіткі світоглядні позиції, глибокі знання щодо устрою суспільства, його політичної, економічної, соціальної, соціокультурної структури, а також високою політичною культурою. Без цих характеристик людина слабо уявляє своє місце в суспільстві, а також свою роль у функціонуванні державного організму, а, отже, і свою соціальну відповідальність.

На пряме запитання: «Чи несете Ви особисту відповідальність щодо стану справ у країні?» в опитуванні Інституту соціології НАН України 2009 р. 63% респондентів відповіли, що вони не несуть за це жодної відповідальності. Тих, хто вважає, що несе часткову відповідальність за стан справ у країні, налічувалося 21%. І лише 2% опитаних відповіли схвально: «Так, несу». Це досить показово. Адаже переважна більшість членів суспільства не відчуває власної відповідальності за стан справ у суспільстві. Причому, практично, ніякої різниці між віковими групами у відповідях немає. Так, вважають, що вони не несуть відповідальності 63% молодих респондентів (у віці до 30 років), 61% опитаних середнього віку і 67% тих, хто старше 55 років. Тобто сподіватися на те, що молодь буде брати на себе більшу громадянську відповідальність і тим самим відкриє більш сприятливу перспективу на майбутнє, поки що не доводиться. У причинах цього явища ще треба розбиратися.

Про соціальну відповідальність особистості можна судити не тільки завдяки її відповідям на прямі запитання про відповідальність,

але й тим відповідям, які опосередковано відображають ступінь розвиненості відповідальності. Такі відповіді також є дуже корисними й інформативними щодо рівня розвитку цієї риси у громадян.

У 2015 р. відповіді на запитання щодо особистої відповідальності респондентів за стан справ у суспільстві дещо змінилися. Зменшилася до 56% частка тих, хто не вважає себе відповідальним за стан справ у країні, збільшилась до 30% група тих, хто вважає, що несе часткову відповідальність за стан справ у країні. Спостерігається і певна вікова диференціація. Ті, які вважають, що не несуть жодної відповідальності – 53% респондентів з групи 18-29 років та 61% серед тих, кому більше 55 років. Проте, попри певну позитивну динаміку, переважна більшість членів суспільства, як і раніше, не відчуває власної відповідальності за стан справ у суспільстві.

Опосередковано рівень розвитку особистісної відповідальності можна простежити, аналізуючи відповіді на запитання «Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?» Відповіді вказують на більшу або меншу соціальну відповідальність респондентів. Тих, хто здебільшого покладається на зовнішні обставини, умовно в цьому контексті можна назвати «екстерналами», а їх антиподів, тобто тих, хто покладається на самого себе (хоча б у вирішенні власних справ), називати «інтерналами». На нашу думку, у тих респондентів, хто вважає, що їхнє життя залежить від них самих – «більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин» і «здебільшого від мене», тобто у «інтерналів» – можна вважати, з деякою мірою умовності, соціальну відповідальність досить розвинутою. Причини своїх успіхів і невдач вони покладають на себе. А у тих респондентів, хто результати свого життя прив'язує до зовнішніх обставин («екстернали»), відповідальність є недостатньо розвинутою, оскільки вони схильні свої життєві успіхи і невдачі приписувати обставинам.

Виходячи з таких міркувань, ми розглянули відповіді на згадане питання, по-перше, у динаміці, порівнявши відповіді на нього у 1994, 2009 і у 2014 роках по масиву у цілому. А по-друге, ми порівняли відповіді респондентів різних вікових груп кожного року окремо і в динаміці між 1994, 2009 і 2016 роками (див. табл. 22).

Таблиця 22

Динаміка уявлень населення про чинники,
від яких залежить життя людини, (%)

Чинники	1994	2009	2015
Здебільшого від зовнішніх обставин	28	20	15
Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин	31	26	30
Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	21	32	31
Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	10	15	15
Здебільшого від мене	9	7	8

Отже, між 1994 і 2009 рр. помітно зменшилась кількість «екстерналів» – з 59% у 1994 р. до 46% у 2009 р., тобто на 13%. Проте у часовому зазорі між 2009 і 2015 рр. їх число зменшилося лише на 1% – з 46% до 45%. Кількість тих, хто дотримується протилежної думки («інтерналі»), за ці роки поступово зростала: з 19% у 1994 р. до 22% у 2009 р. і до 23% у 2015 р.

Наведені вище дані характеризують усі вікові групи населення.

Таблиця 23

Динаміка уявлень молоді до 30 років про чинники,
від яких залежить життя людини, (%)

Чинники	1994	2009	2015
Здебільшого від зовнішніх обставин	17	15	10
Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин	33	21	29
Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	26	32	37
Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	13	24	17
Здебільшого від мене	10	8	9

Для поглибленого розуміння цієї проблеми важливо розглянути розбіжності відповідей молоді до 30 років на це питання в різні роки (див. табл. 23). Адже молодь, як правило, вловлює раніше за інші вікові групи нові суспільні тенденції. Аналіз даних цієї вікової групи в різні роки доводить, що однозначної тенденції серед молоді не спостерігається. Відбуваються певні коливання: кількість «екстерналів» до 2009 р. зменшується, а потім знову зростає, хоча і не досягає величини 1994 р.: відповідно за роками 50%–36%–39%. Подібні коливання притаманні й групі «інтерналів»: спочатку йде їх збільшення, а потім відбувається зменшення, але показники не опускаються до величини 1994 р.: 23%–32%–26% (табл.23).

Ці дані показують, що у людей дуже повільно змінюються уявлення про чинники, від яких залежить їхнє життя, а, отже, можна припустити, що так же повільно змінюється і рівень їхньої соціальної відповідальності.

Причина такого стану речей може бути не такою очевидною, як виглядає на перший погляд. Справді, після переходу до ринкових відносин все більше людей поділяють думку, що від самої людини залежить, як складається її життя. Але в інституціональних умовах, що склалися у кризових суспільствах, люди при всьому бажанні не можуть брати на себе повну відповідальність за своє становище [Мареева, 2013]. Вони не можуть нести повну відповідальність за своє становище через те, що держава не створила для цього відповідних умов.

Тобто треба розвести готовність нести власну відповідальність за своє становище в соціумі і наявність суспільних умов реалізувати свою відповідальну поведінку, спрямовану на досягнення життєвих цілей. Людина може поділяти думку, що вона відповідальна за своє соціальне становище, але суспільні умови її життя такі, що вона не може себе реалізувати. Якщо інституціональні умови щодо самореалізації особистості у суспільстві не надають їй можливості брати на себе повну відповідальність, то з роками, постійно перебуваючи в таких умовах, адаптуючись до них, особистість стає більш соціально досвідченою, переглядає свої цінності і діє більш реалістично щодо суспільних умов, тобто все більше перекладає відповідальність за свій стан на державу. Інакше кажучи, можна припустити, що потенційні «інтернали» знову стають «екстерналами».

Перевіримо цю гіпотезу на наших даних. Для цього проаналізуємо, яка частка молоді до 30 років у 1994 р. стояла на позиціях «екстерналів», і чи втрималася вона на них протягом двадцяти років. Порівняємо відповіді молодіжної групи у 1994 р. з відповідями осіб середнього віку (від 30 до 55 років) у 2014 р. Як бачимо, йдеться про одну й ту ж вікову когорту. Адаже ті, хто входив у 1994 р. до групи віком до 30 років, за двадцять років перейшли в середню вікову групу. Як показують дані нашого моніторингу (див. табл. 24), не зважаючи на несприятливі інституціональні соціальні умови для самореалізації особистості в ці роки, загальна тенденція, яка виявилась у зменшенні кількості тих людей, які вважають, що їхнє життя залежить від зовнішніх обставин, і збільшенні тих людей, які вважають, що їхнє життя залежить від них самих, збереглася. У цій віковій когорті за двадцять років кількість «екстерналів» зменшилася на 7% (з 50% до 43%), а кількість «інтерналів» збільшилася на 2%. Збільшення є не настільки суттєвим, щоб робити надійні висновки, зважаючи на статистичну похибку дослідження у 2,5%. І взагалі, зростання в одній віковій когорті «інтерналів» за двадцять років лише на 2% не дуже переконливий факт того, що кількість «інтерналів» з часом зростає.

Таблиця 24

Динаміка змін уявлень когорти молоді 90-х років ХХ ст. про чинники, від яких залежить життя людини, (%)

Чинники	1994 до 30 років	2014 від 30 до 55 років
Здебільшого від зовнішніх обставин	17	15
Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин	33	28
Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	27	32
Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	13	15
Здебільшого від мене	10	10
Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	13	15
Здебільшого від мене	10	10

Крім того, необхідно пояснити той факт, що число тих, хто зайняв «золоту середину» і відповів, що життя залежить однаковою мірою і від самої людини, і від зовнішніх обставин, зросло за ці роки на 5%. Можливо, що це пов'язано з деякими сумнівами респондентів щодо можливості покладатися переважно на себе в соціальному середовищі, несприятливому для самореалізації.

Цікаво простежити динаміку зміни відповідей респондентів з цього питання в іншій віковій когорті, а саме у тій групі, яка в 1994 р. була у віці 30–55 років. Зараз ця група перемістилась до старшої вікової групи. Порівняння відповідей цієї когорти з інтервалом в двадцять років (див. табл. 25) показує, що позиції цієї групи майже з усіх питань змінилися мало. Кількість «екстерналів» у 1994 і у 2014 рр. відрізняється на 4% (56% і 51% відповідно по роках). А кількісні показники «інтерналів» в ці роки ще більш наближені. У 1994 р. їх було 20%, а у 2014р. – 21%.

Таблиця 25

Динаміка змін уявлень когорти середнього віку 90-х років ХХ ст.
про чинники, від яких залежить життя людини, (%)

Чинники	1994 від 30 до 55 років	2014 старші 56 років
Здебільшого від зовнішніх обставин	25	23
Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин	31	28
Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	24	28
Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	11	12
Здебільшого від мене	9	9

Незначні зміни кількості «екстерналів» і «інтерналів» у структурі населення за двадцять років свідчить про те, що тема потребує подальшого дослідження. Зокрема, необхідно з'ясувати: 1) чи означає помітне зменшення «екстерналів» автоматичне збільшення «інтерналів»; 2) як на збільшення тих, хто займає «золоту середину», впливають сумніви щодо своєї позиції під тиском життєвого

досвіду. Потребують додаткового вивчення й деякі інші питання. У контексті дослідження соціальної відповідальності необхідно дослідити наскільки тісно корелює «інтернальна» позиція суб'єктів із більш високим рівнем їх соціальної відповідальності в порівнянні з рівнем відповідальності «екстерналів». Подальші глибокі дослідження з цієї проблеми дозволять знайти обґрунтовані відповіді на подібні запитання.

3.4. Ідентичнісна безвідповідальність як перешкода на шляху соціальної інтеграції

Однією з умов зниження ризиків і небезпек у процесі соціальної інтеграції суспільства, яке знаходиться на початковому етапі становлення своєї державності, є утвердження в соціумі, на всіх його рівнях і в усіх сферах, соціальної відповідальності. Зосередимося на аналізі соціальної відповідальності як відносин між особистістю, соціальними групами і суспільством в цілому, заснованими на нормах, цінностях, традиціях, правових, інших приписах та інших регуляторах поведінки. У центрі уваги ми поставили відповідальність особистості як члена соціальної групи, як суб'єкта, який самоідентифікувався з даною групою.

Самоідентифікація особистості з групою передбачає її відповідальність за групу. Але в житті самоідентичність проявляється вкрай суперечливо. Між особистістю і великою групою в сучасному суспільстві немає жорсткого зв'язку. Особистість є членом багатьох соціальних груп і на цій основі володіє багатьма ідентитетами. Володіння особистістю багатьма ідентитетами призводить до суперечностей, конкуренції й протидорства між ними. Можна припустити, що, чим в більшу кількість соціальних груп входить особистість, тим менш жорстко вона пов'язана з кожною з них, тим слабшим є усвідомлення нею своїх обов'язків перед групою. Інакше кажучи, у сучасному суспільстві знижується рівень відповідальності особистості за групу.

Послаблення, а потім і дефіцит соціально-групової відповідальності членів групи, стає умовою розмивання ідентичності. Руйнування механізму відповідальності надає можливість особистості відмовлятися від ряду групових цінностей. Поступово число групових цінностей, від яких відходить, відмовляється особистість,

збільшується. Те ж саме відбувається і з дотриманням групових норм, традицій.

Слабке усвідомлення особистістю своєї приналежності до соціальних спільнот, груп породжує феномен ідентичнісної невідповідальності. Його не можна ототожнювати з безвідповідальністю. Невідповідальність – це явище, яке знаходиться між відповідальністю і безвідповідальністю. Якщо безвідповідальність – це категорія, яка відображає ухиляння особистості від виконання покладених або добровільно взятих на себе зобов'язань, це усвідомлюване порушення норм, приписані членам соціальних груп і організацій, а також невиконання функцій посадовими особами й особами з певним соціальним статусом, то невідповідальність має інші причини прояву, хоч і протистоїть відповідальності.

Як правило, безвідповідальністю називають будь-яку поведінку, яка виходить за рамки встановленого, регламентованого, визначеного. Однак не все в житті людського суспільства строго регламентоване і розписане. Так, важко описати обов'язки членів великих соціальних груп: соціальних класів, етнічних, регіональних та ін. Проте в суспільній свідомості все ж існують уявлення про них, образи типових представників великих соціальних груп. Не пішли в минуле і механізми впливу на представників великих соціальних груп, які фіксують відхилення в їх суспільній поведінці, – внутрішньогрупові (груповий тиск, групові санкції) і зовнішньогрупові (експектації, громадська думка) детермінанти.

Процес розмивання ідентичності займає роки. В українському суспільстві ще триває процес руйнування і розмивання старих ідентичностей і формування нових. За чверть століття відбулися в житті суспільства кардинальні зміни, пішли з життя старші покоління, увійшли в суспільне життя нові когорти. І, звичайно, число тих, хто себе ідентифікує по-старому, істотно скоротилося. Разом з тим, процес формування нових групових ідентичностей відбувається складно. Формування політичної нації зіштовхується з цілою низкою проблем, які гальмують її становлення. Ще більше цей процес загострився в умовах відкритого військового конфлікту на Донбасі. З одного боку, різко зросли у свідомості населення страхи щодо загрози нападу зовнішнього ворога (з 9,5% в 2013 р. до 52% в 2015 р.), що призвело до громадянської консолідації і зростання

числа тих, хто ідентифікував себе як громадянина України. З іншого боку, громадянська самоідентифікація ще далека до наповнення її змістом відповідальності за стан справ у всьому суспільстві.

Кількість тих, хто ідентифікує себе як громадянина України, виросла з 2013 р. по 2015 р. на 6,5% – з 51% до 57,5%. Більш глибокий аналіз показує, що ідентифікація жителів регіонів з українським громадянством неоднорідна. Якщо серед жителів заходу і центру країни ідентифікують себе як громадяни України відповідно 65% і 64%, то таких серед жителів Півдня – 45%, а Донбасу лише 39% (йдеться про підконтрольні українській владі території). У цих умовах ступінь однорідності політичної нації невисока. Це багато в чому пов'язано з тим, що самостійної української політичної нації не існує, вона тільки формується. Наївно вважати, що українську політичну націю можна отримати шляхом механічного відриву від колишнього радянського суспільства його частини і проголошення її нацією.

Наведені вище дані свідчать про задекларовану населенням ідентичність з українським громадянством. Якщо цю проблему розглядати під кутом зору інтеграції суспільства, то важливо було б з'ясувати, наскільки точно відповідають заяви респондентів про свою громадянську ідентичність тим смислам, які прийнято вкладати у це поняття. У запитанні, яке ставилось у нашому дослідженні, контекст був таким, що респондент вибирав свою ідентичність не через альтернативу – громадянин України чи громадянин іншої держави, а через усвідомлення свого зв'язку з усією державою або з поселенням, регіоном проживання, своїм етносом, Європою, або з усім світом. У цьому контексті громадянство, у першу чергу, сприймається, як громадянськість. Тобто, заявляючи про те, що він громадянин України, респондент допускав наявність у нього певних громадянських якостей – відповідальність за країну, стан справ у ній, готовність служити суспільству.

Ми вирішили проаналізувати, як уявляють свою відповідальність ті, хто ідентифікує себе як громадяни України, як мешканці населеного пункту, регіону і т.д. Можна було припустити, що найбільше респондентів, які заявлять про свою відповідальність за стан справ у країні буде серед тих опитаних, що ідентифікують себе як громадяни України. Насправді, найбільше відповідальних

виявилось серед тих, хто вважає себе громадянином Європи. 50% з них заявили, що вони несуть повну або часткову відповідальність за стан справ у країні. На другому місці за цим показником стоять «громадяни світу» – 38%. Однак, обидві групи складають лише 100 респондентів, тобто тільки 5,5 % опитаних. Тому ми беремо їх відповіді лише до відома. А от серед «громадян», справді, виявилось найбільше (37%) респондентів, хто вважає, що він несе повну і часткову відповідальність за стан справ у країні. Взяти на себе відповідальність готові по 25% представників груп « мешканці села, району, міста » та « мешканці регіону ».

Отже, люди, які ототожнюють себе з громадянами України, є найбільш відповідальними у соціетальному плані. Однак, отримані дані викликають велику тривогу. Адже більшість «громадян України», а їх 57%, вважають, що вони не несуть ніякої відповідальності за стан справ у країні. Таким чином, громадянська самоідентифікація членів українського соціуму не підкріплюється соціальною відповідальністю. У переважній більшості осіб, що ідентифікують себе з соціальною групою громадян України, відсутня соціальна відповідальність за приналежність до своєї групи, за ті обов'язки, які покладає на них членство в ній.

Ідентичнісна безвідповідальність – це уникнення виконання групових вимог: норм, традицій, обов'язків, недотримання групових цінностей. Ідентичнісна безвідповідальність – це прагнення зняти з себе наслідки прийнятого рішення, уникнення його реалізації, ухиляння від прийняття рішення, перекидання відповідальності на інших. Це явище є неоднорідним і має багато відтінків. В одних видах безвідповідальності превалюють моральні характеристики, в інших психологічні, а також правові, політичні, економічні, соціальні тощо. Явище уникнення від соціальної відповідальності вишиковується в певний ряд за ступенем ризику: дефіцит відповідальності, невідповідальність і безвідповідальність.

Неактуалізованість для особистості певних групових ідентичностей, яка у сучасних умовах одночасного перебування особистості у десятках соціальних груп, є широко розповсюдженим явищем, формують її невідповідальність. Феномен невідповідальності представляє собою слабке усвідомлення або повне неусвідомлення особистістю своєї приналежності до спільнот, соціальних груп. Його

не можна назвати безвідповідальністю. Безвідповідальність передає більш жорсткий, імперативний феномен ігнорування обов'язків особистості по відношенню до групи.

Невідповідальність – це не уникнення відповідальності, як у випадку безвідповідальності. У випадку безвідповідальності особистість знає чітко свої обов'язки і розуміє, що у разі їх невиконання вона проявить безвідповідальність. Невідповідальність фіксує те, що об'єктивно особистість має певні зобов'язання перед групою спільністю і вона, як правило, або зовсім не усвідомлює своєї приналежності до цієї групи, або уявляє свою приналежність до групи, але не усвідомлює своїх зобов'язань перед групою. Об'єктивно така її позиція проявляється як безвідповідальність, а по відношенню до особистості яка зовсім не усвідомлює такої ситуації – це вже прояв невідповідальності.

Існують різні причини нехтування своєї соціальної відповідальності суб'єктом. Розглянемо лише дві з них. Перша причина, пов'язана з нездатністю особистості усвідомити всю соціальну зону своєї відповідальності. Найскладніше формується відповідальність суб'єкта, як особистості, так і груп, на макрорівні. Це обумовлено, принаймні, двома причинами. Перша, на рівні малої групи, відповідальність є безпосередньо спостережуваною і відчутною, оскільки масштаби і фізичного простору, і й кількості зв'язків відчутні особистістю. А коли мова йде про відповідальність на рівні великих соціальних груп, то тут виникають проблеми, пов'язані з тим, що людина повинна мати уявлення про канали та механізми розгортання її особистої відповідальності. Це передбачає досить високий рівень освіченості, компетентне уявлення про суспільство, його структуру, взаємини між групами, про місце особистості в соціальних процесах, в соціальній структурі, про міру її відповідальності за те, що відбувається в суспільстві. Для цього в особистості має бути сформовано не тільки уявлення про безпосередні відносини людей в її близькому колі, а й знання досить високого рівня абстракції, які розширюють її кругозір, збагачують ерудицію, дисциплінують мислення, формують здатність аналізувати системи соціальних зв'язків на рівні середніх і великих соціальних груп, усього суспільства в цілому й бачити своє місце в них. Такі знання, в першу чергу, дають філософія і соціально-гуманітарні науки.

Другою причиною виникнення явища ідентичнісної невідповідальності в окремих випадках є історичні зміни уявлень про соціальну відповідальність. Ці зміни виявляються в тому, що соціальна відповідальність перероджується у форму соціальної невідповідальності. Як приклад, динаміку цього феномена можна спостерігати в селянській ідентичності. Півтора століття тому в традиційному суспільстві вихід селянина за межі норм селянської поведінки жорстко придушувався громадською думкою. У тих умовах існували дуже сильні групові експектації щодо поведінки, тобто очікували від людини, що належить до певної групи, адекватної груповим нормам поведінки. Сьогодні громадська думка є більш толерантною щодо відхилень у суспільних нормах. До того ж, змінилися і самі норми спільної поведінки, у т. ч. у селян. Треба визнати, що в сучасному суспільстві продовжують ще існувати ці механізми впливу на особистість і на її поведінку. Залишаються діяти й ті механізми, які підштовхують її (особистість) до правильної ідентичнісної поведінки. Однак, вони вже мають більш м'який характер. Такого роду явище можна визначити як невідповідальність.

Отже, у суспільстві є поширеними різні форми відсутності ідентичнісної відповідальності. Кожна з них негативно впливає на інтеграційні процеси в суспільстві, виступає серйозною перешкодою на шляху консолідації соціуму. Тому одним із напрямів теоретичної роботи мають стати дослідження соціальної відповідальності. Змістовні дослідження необхідні не лише як засіб подальшого розвитку соціальної теорії, але і як надійне методологічне і теоретичне підґрунтя для професійного управління суспільними процесами.

3.5. Соціальна відповідальність як чинник регуляції поведінкової активності населення в умовах загострення суспільної кризи

Поміж загроз і ризиків, які виникають у ситуаціях суспільної нестабільності, особливе місце займають ті, що пов'язані з напрямком і характером поведінкової активності різних соціальних груп. Деякі з таких загроз наочні, наприклад, участь в акціях протесту, інші мають латентний характер, але не стають від того менш небезпечними. До останніх належить високий рівень патерналізму, який блокує ініціативу і гальмує суспільні перетворення. До латентних загроз можна віднести і низький рівень особистісної відповідальності за те, що відбувається в країні, у своєму регіоні та власному житті. З іншого боку, підвищення рівня відповідальності людей, сприяє зміцненню громадянського суспільства і виступає важливим ресурсом розвитку країни.

Треба визнати, що за роки незалежності українське суспільство пройшло в цьому напрямі значний шлях. Перші роки незалежності були часом радикальних суспільних трансформацій, які супроводжувалися суттєвим згортанням колективістських орієнтацій. Попри радянську ідеологічну традицію, яка декларувала народ як головного суб'єкта суспільного розвитку, реально люди фактично не впливали на суспільні події. І коли 1994 р. в дослідженні Інституту соціології було поставлене питання про те, які нові можливості, що виникли на той час, найбільш важливі для людей, з'ясувалося, що майже 40% взагалі не бачить жодних цінних для себе можливостей, а можливість впливати на життя країни визнало важливою для себе лише 2% опитаних. Водночас, відповідаючи на запитання «Що, на Вашу думку, краще – терпіти всілякі матеріальні труднощі заради збереження в країні порядку, миру та спокою, чи у випадках значного погіршення умов життя виходити на вулицю з протестом?», готовність активно протестувати проти постійного погіршення умов життя висловлювали тоді лише 22,7% респондентів, натомість улітку 2013 р. напередодні останнього Майдану таку думку поділяло вже 42,5% опитаних. Як бачимо, потенціал протестної активності посилювався, водночас зростала і громадянська активність. В опитуванні 2013 р. 38,5% опитаних оцінювали роль громадських організацій у сучасному українському суспільстві, як важливу, хоч особистісна

участь в їх діяльності лишалася незначною, 87,2% опитаних зазначали, що не належать до жодного громадського об'єднання або руху.

Водночас, для оцінювання готовності населення впливати на життя країни можуть бути застосовані не лише показники протестної або громадянської активності. Побічно її можна оцінити на основі готовності брати на себе відповідальність за те, що відбувається в соціальному житті. Загалом міра відповідальності залежить від того, на якій соціальної дистанції локалізуються події, за які люди готові брати на себе відповідальність. Те, що відбувається в найближчій зоні, наприклад, у власному парадному, уключають до своєї відповідальності значно більше людей, порівняно з тим, що відбувається на середній дистанції (у своєму населеному пункті), або на дальній дистанції (у країні в цілому). На тлі загальної спокійної обстановки в країні у 2013 р. 67,1% респондентів вважали, що вони не несуть ніякої відповідальності за те, що відбувається в державі, 57,9% не готові були нести відповідальність за стан справ у своєму місті/селі. Але події, що розгорнулися в країні згодом, значно розширили для населення зону особистісної відповідальності. У 2015 р. частка тих, хто готовий нести відповідальність за стан справ у власному населеному пункті, зросла з 26% до 41,9%, а тих, хто відчуває повну або часткову відповідальність за те, що відбувається у країні, до 33,1% проти 17,7% у 2013 р. Само по собі це зростання можна розглядати як важливий соціальний ресурс, який можна ефективно використати для впровадження та підтримки суспільних змін.

Констатація змін у ставленні людей до того, що відбувається в країні, не дає відповіді на те, наскільки ця задекларована готовність перетворюється в конкретні дії й які чинники цьому сприяють. Щоб з'ясувати, як саме проявляється це розширення зони власної відповідальності, у моніторингу було поставлено додаткове запитання. Респондентів просили визначити за 11-бальною шкалою своє ставлення до необхідності допомоги людьми країні, що перебуває у кризі. Крайні пункти шкали позначали твердження: «сьогодні кожна людина має робити все від неї залежне, щоб допомогти країні вийти з кризи» (1 бал) та «окрема людина нічого не може зробити, щоб допомогти країні вийти з кризи» (11 балів).

Виявилось, що наразі населення поділяється на три приблизно рівні групи, які графічно можна представити таким чином (рис. 5).

Групу «активної підтримки» утворюють респонденти, які тяжіють до підтримки позиції «сьогодні кожна людина має робити все від неї залежне, щоб допомогти країні вийти з кризи» (від 1 до 3-х балів); групу помірної підтримки утворили респонденти, що позиціонувалися на проміжку 4-6 балів; до пасивної групи було віднесено респондентів, які позиціонувались у діапазоні від 7 до 11 балів, що тяжіє до підтримки твердження «окрема одна людина нічого не може зробити, щоб допомогти країні вийти з кризи».

Рис. 5. Загальний розподіл респондентів за критерієм готовності допомагати країні у виході з кризи, 2015, (%)

Хоча обраний індикатор репрезентує лише готовність до певної моделі поведінки, а не саму поведінку, виявилось, що фактично представники виділених груп реалізують моделі, що в цілому узгоджуються з їхніми орієнтаціями. Так, серед тих, хто задекларував готовність до активної підтримки країни, зазначили, що не долучалися до волонтерської діяльності, бо вважають, що все це має робити держава, 18,4% респондентів; у «групі пасивних» таких виявилось майже удвічі більше – 36,1% опитаних. З іншого боку реальну участь у різних громадянських ініціативах протягом останніх 12 місяців

брали 61,2% у «групи активних» і лише 36,8% серед «групи пасивних». Значно відрізняється і розмір грошової допомоги, яку представники цих груп надавали за той же період волонтерським організаціям, що допомагають українським військовим або переселенцям. У «групі активних» середній розмір допомоги становив 640 гривень, у «групі пасивних» був удвічі меншим – 248 гривень.

Вочевидь, група «активної підтримки» реально є важливим ресурсом, діяльність якої може вплинути на впровадження нагальних суспільних реформ, «пасивна група» навпаки, виступає джерелом ризиків на шляху їх утілення в життя. Зосередимося на виокремленні суттєвих ознак обох груп і спробуємо виокремити як можливий потенціал, так і можливі ризики, пов'язані з їхнім впливом на суспільні перетворення.

Традиційні демографічні показники, зокрема стать і вік, фактично не диференціюють зазначені групи. Відсутня різниця й за територіальною ознакою. Серед активних трохи вища частка людей з вищою освітою (40,8% проти 34,2% серед пасивних), але під впливом цього чинника формується взагалі більш активна життєва позиція, що відбивається і в готовності допомогти вийти з кризи. Зокрема, відповідаючи на запитання «Якою мірою Ви пристосувалися до теперішньої життєвої ситуації?», 24,9% респондентів з неповною та повною вищою освітою зазначили, що «активно включилися в нове життя», серед респондентів з початковою і неповною середньою освітою таких лише 11,8% . У групі тих, хто має вищу готовність допомагати країні у виході з кризи, вища самооцінка матеріального стану своєї сім'ї. Проте цей чинник навряд чи можна вважати вирішальним, зважаючи на те, як матеріальні негаразди впливають на здійснення задекларованих моделей поведінки. Виявилось, що частка тих, хто зазначив, що не мають змоги допомагати, бо самі потребують допомоги, відрізняється у групах не дуже суттєво. Таких серед активних виявилось 15,1%, а серед пасивних – 19,7%. Водночас, одним з найбільш диференціюючих ці групи чинників виявився регіон проживання (рис. 6).

На графіку чітко видно тенденцію до більшого наповнення групи активних у порівнянні з групою пасивних на Заході та в Центрі, зближення їх кількості на Півдні й стрімке падіння наповнення групи активних із одночасним зростанням групи пасивних на Сході, осо-

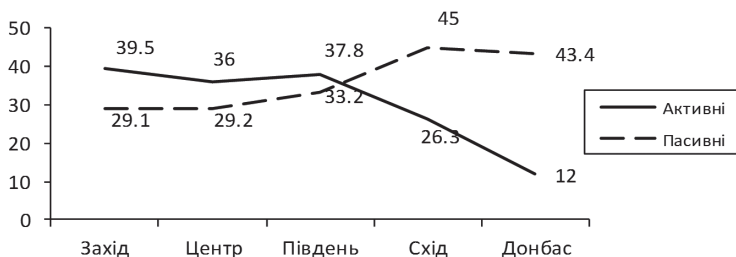

Рис. 6. Регіональний розподіл респондентів по групах з високою та низькою готовністю допомагати країні у виході з кризи, 2015, (%)

бливо на Донбасі. Очевидно, що низький рівень особистісної відповідальності за те, що відбувається в країні є суттєвим чинником, який ускладнює відновлення нормального життя людей на територіях у зоні АТО. Що ж спричиняє таку ситуацію? Які саме чинники найбільшою мірою диференціюють населення країни за рівнем активності у соціальному житті?

Результати дослідження дають змогу говорити про те, що ці різні диспозиції передусім відбивають різне ставлення до напрямку і характеру соціальних змін. Зрештою, чому люди мають вважати, що потрібно допомагати країні в кризі, якщо вони не мають бажання жити за правилами, які їм не подобаються. А те, що група пасивних має особливу думку, підтверджує насамперед той факт, що серед них ідентифікують себе, в першу чергу, як громадяни України близько половини опитаних (49,6%). До того ж 41,1% респондентів цієї групи погоджуються з тим, що сьогодні в Україні люди не можуть вільно висловлювати свої політичні погляди. Натомість, у групі активних громадянами України вважають себе в першу чергу 65% опитаних, а сумніваються у можливості вільно висловлювати свої політичні погляди лише 26,6%. Такий же помітний розрив маємо і щодо оцінки роботи Президента України. Серед пасивних вона становить 3.26 за 10-бальною шкалою, що майже на бал нижче оцінки, яку дають представники групи активних (4.19 бала). Значно вищий у представників цієї групи й рівень недовіри⁸ як до Президента (61,2% проти 48% в групі активних), так і до Уряду (відповідно

⁸ Об'єднано позиції «зовсім не довіряю» та «переважно не довіряю».

74,1% проти 63,9%). При цьому головні відмінності у поглядах торкаються як раз так званого «східного вектору».

Як бачимо, пасивне ставлення до кризи, небажання брати особисту участь у ліквідації її наслідків, простежується серед жителів Сходу і Донбасу. Традиційно саме ці регіони завжди демонстрували високу орієнтацію на співпрацю із східним сусідом. Те, що ці стосунки наразі радикально переглядаються, не може не впливати на загальну оцінку ситуації в країні представниками цих регіонів. Справді, представники групи пасивних все ще налаштовані більшою мірою на зближення з Росією, серед них значна кількість тих, хто вважає, що стосунки між нашими державами мають бути дружніми – без віз та митниць на кордоні (42,5%) і менше тих, хто хоче дистанціюватися від сусідньої держави візами та митницями (33,9%). Натомість, серед групи активних це співвідношення фактично протилежне – ідею збереження добросусідських відносин підтримують тільки 27,5%, а за чітке відмежування виступають 61,2%.

Цю ж тенденцію, хоч і в меншому виразному вигляді, спостерігаємо при порівнянні орієнтацій на східний та західний вектори (рис.7).

Щодо ставлення до ідеї євроінтеграції, то воно є позитивним у більшості представників обох опитаних груп. Водночас, доволі виразним серед представників пасивної групи залишається бажання в той чи інший спосіб наблизитися до Росії і дистанціюватися від ідеї приєднання до НАТО. Фактично ці люди перебувають у стані адаптації до зміни державного курсу. Вони не є активними противниками влади, але зовсім не готові їй сприяти. І якщо в питаннях реалізації зовнішньополітичних кроків їхня позиція не створює сьогодні суттєвих перешкод, то у змінах всередині країни позиція цієї групи є чинником, що створює певні ризики.

Передусім, треба зазначити, що сама оцінка наслідків змін у групі пасивних є стриманою. Ніяких позитивних результатів не очікують від соціально-економічних змін в державі більше третини представників цієї групи (35,6%), приблизно стільки ж (36,6%) згодні з тим, що результати будуть позитивними для країни в цілому. Натомість у групі активних це співвідношення зовсім інше, «скептиків» тут майже утричі менші, ніж «оптимістів» (19,7% проти 53,3%). Оскільки однією з найбільших больових точок су-

часного українського суспільства є події на Донбасі, розглянемо ті ризики, які виникають у зв'язку з тим, що саме тут сконцентрована найбільша частка тих, хто вважає, що окрема людина нічого не може зробити, щоб допомогти країні вийти з кризи.

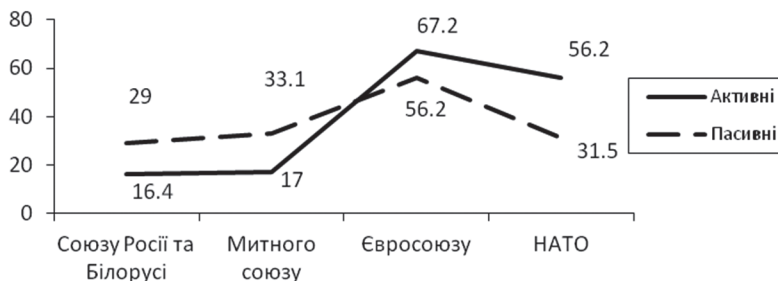

Рис. 7. Позитивне ставлення респондентів у групах з високою та низькою готовністю допомагати країні у виході з кризи до можливого приєднання України до..., 2015, (%)

Якщо розглянути відповіді представників досліджуваних груп на питання «Чи має Уряд продовжувати фінансувати життєдіяльність неконтрольованих територій Донецької та Луганської областей?», бачимо, що більшість групи активних воліють перекласти відповідальність за цей регіон на очільників самопроголошених утворень (35,3%) або Росію (21,4%). Натомість відповідальність української влади перед громадянами України, які проживають на цих територіях, визнають у цій групі лише 31,2%. Група пасивних більшою мірою покладається на підтримку української влади (41,1%). Нехтування цією думкою може підсилити в групі пасивних негативне ставлення до влади країни і спровокувати перехід представників цієї групи з позиції пасивного споглядання до позиції активної конфронтації. Зважаючи, що йдеться про населення регіонів, прилеглих до зони АТО, це є суттєвим ризиком ескалації протистояння.

Так само важливим є врахування позицій представників цих груп щодо державної політики щодо вимушених переселенців з Донбасу. Хоча загалом підтримку держави вважають необхідною представники обох груп, активні є більшою мірою прихильниками підтримки зусиль самих переселених і забезпечення для них можливостей

самостійно інтегруватися на новому місці (52,7%). Натомість пасивні роблять акцент на постійній фінансовій підтримці з бюджету переселенців (38,5%) та на відшкодуванні державою втраченого майна (24,6%). Спроба перекласти всю відповідальність за фінансове забезпечення й підвищення рівня життя на державу є характерною для представників цієї групи. Так, відповідаючи на питання, «Як довго Ви згодні ще терпіти погіршення рівня життя?» майже третина респондентів (31,7%) зазначили, що не готові терпіти взагалі, бо не вірять в успішність реформ.

Отже, підсумовуючи проведений аналіз, можна визначити, що в суспільстві існує значна група активних людей, зусилля якої можуть бути використані для покращення ситуації в країні. Група активних може бути задіяна в цьому процесі значно більшою мірою, аніж зараз. Щодо групи пасивних, то існує суттєвий ризик пов'язаний з можливістю їх трансформації в групу активної протидії перетворенням. Тут насамперед потрібна активна робота по формуванню нових смислів, зміні ментальності цієї частини населення, формуванню толерантного ставлення до нових векторів суспільного розвитку і нової ролі людини в житті країни, характерною ознакою якої є високий рівень соціальної відповідальності.

Розділ 4. Толерантність як чинник інтегративно- дезінтегративних процесів у суспільстві

4.1. Сутність толерантності як суспільного феномену

Конфліктогеність сучасного світу залишається надзвичайно високою. Конфлікти з'являються, розгортаються та підтримуються як між суспільствами (країнами), так і всередині окремо взятих країн. Військові конфлікти між державами, зіткнення різної міри інтенсивності між різними групами всередині держав і надалі створюють відчутні загрози співжиттю людей. І це має місце як у відсталих, так і в розвинених країнах. Ця конфліктність визначається, в першу чергу, протилежними інтересами різних соціальних груп, але суттєвим чинником виникнення таких конфліктів і їх масштабів (який може їх посилювати або, навпаки, пом'якшувати) є готовність або не готовність великих груп населення й окремих індивідів, до уникнення відчуження та насильства у відносинах з тими, хто цим групам з якихось причин не подобається; тобто готовність чи не готовність до толерантності (терпимості). Особливо актуальним це стає в умовах великої міри прозорості кордонів, переміщення великих мас людей з однієї країни в іншу, зростання можливостей для отримання інформації (зокрема, культурних зразків) з інших частин світу. У зв'язку з цим останні роки в соціальних науках помітно зросла увага до проблеми толерантності/нетолерантності. Від дотримання принципів толерантності очікують зменшення конфліктності, сприяння суспільному та індивідуальному розвитку, але водночас критикують її й як потенційну загрозу для ціннісних систем незахідних суспільств.

При цьому відбулися кардинальні зміни в уявленнях про те, в чому має проявлятися толерантність. Адже остання є далеко не новинкою; якщо не як ідея, то як практика, вона існувала протягом всієї історії людства (інакше практично неможливими були б міжетнічні контакти та обміни, та й звичайне проживання в іноетнічному та інокультурному середовищі). Але протягом історії людства така терпимість переважно не розглядалась як необхідність. Це була милість, яку певна спільнота (група) з прагматичних міркувань або поблажливості надавала людям чи групам, і яку могли в будь-який момент відібрати. Сьогодні в теорії та практиці намагаються робити акцент на тому, що вона є не просто необхідністю, але й моральним обов'язком.

При цьому сам термін «толерантність» не є власне соціологічним чи філософським, існує чимало інших значень, які побутують у різних наукових сферах. Говорять про екологічну толерантність, толерантність в математиці, інженерну толерантність, медичну толерантність. У соціальних науках поняття «толерантність» позначає готовність як мінімум не протидіяти, і як максимум приймати позицію інших. Як приклад, у «Декларації принципів толерантності», прийнятій ЮНЕСКО в 1995 р., відмічається, що толерантність означає «повагу, прийняття і правильне розуміння багатоманітності культур нашого світу, наших способів самовираження і способів вияву людської індивідуальності» [Декларація принципів терпимости]. Тобто стверджується, що толерантність – це не поступка, милість, а активне ставлення, яке формується на основі визнання універсальних прав та основних свобод людини. Відповідно, ці права та свободи виступають й обмежувачем толерантності; тобто не можуть толеруватися спроби ці права та свободи обмежувати.

Ю.Хабермас зазначає, що толерантність «вимагається від сторін, які суперничають, лише в тому випадку, якщо вони, не бажаючи дискутувати стосовно власної претензії на істину, яка вступає в конфлікт з аналогічною претензією з боку інших, готові відсторонитися від відмінності у поглядах, які зберігаються, аби на рівні політичного співіснування підтримувати спільну основу у взаємовідносинах» [Хабермас, 2006: с. 47–48]. В.Куренний визначає толерантність як «терпимість до осіб, соціальних груп, інститутів,

думок або практик, які вважаються неприпустимими, такими, що відхиляються від норми» [Куренной, 2009: С. 190].

За цими визначеннями можна побачити, що саме уявлення про те, коли можна говорити про толерантність, не є одностайним. При тому, що є загальна згода, що цей феномен реалізується в практичній непротидії соціальним суб'єктам (групам чи окремим людям), чиї думки та спосіб життя суттєво відрізняються, категорично не сприймаються, або викликають відчутну напругу в носіїв толерантності, є відмінності в уявленнях про те, як саме, в яких масштабах має реалізовуватися такий принцип відносин. Адже він може реалізовуватися в формі повного прийняття права іншого на «інакшість», яке закріплюється як особистісна ціннісна орієнтація та правило поведінки, обумовлене внутрішнім самоконтролем (на чому акцентується визначення, сформульоване в «Декларації принципів терпимості»; це можна назвати «розширеним» підходом). Але можливий і варіант ситуативної, прагматичної позиції, з готовністю дозволяти іншим жити і вчиняти так, як вони бажають, але зі збереженням принципового несприйняття та внутрішнього негативного ставлення до таких «інших» (це можна назвати «звуженим» підходом).

Суперечність між «розширеним» та «звуженим» розумінням толерантності відбивається й в згадуваній «Декларації принципів терпимості», оскільки там наголошується, що «прояв толерантності, не означає терпимого ставлення до соціальної несправедливості, відмови від своїх або поступки чужим переконанням» [Декларація принципів терпимості]. Тобто визнається, що є певні межі толерантності, оскільки важко водночас мати погляди, які кардинально не співпадають з поглядами інших, не відмовлятися від цих власних поглядів, і не просто терпіти, а й внутрішньо приймати ці кардинально протилежні погляди інших.

На нашу думку, більш коректним є саме «звужений» підхід. По-перше, він є більш реалістичним, таким, який відображає ситуацію такою, як вона є, тоді як «розширений» підхід вказує більше на те, якою ситуація мала б бути (якою ми б хотіли її бачити). Адже вимога, аби толерантність була не лише, так би мовити, зовнішньою (пов'язаною з тим, щоб терпіти інших, придушуючи свою волю), але й внутрішньою (пов'язаною з внутрішнім прийняттям

«інших» такими, як вони є), занадто імперативна. Ураховуючи проблематичність підтримки стану, коли б різні соціальні групи хоча б не доходили до насильницького протистояння, вимагати внутрішнього прийняття є доволі утопічним. До того ж, такий підхід по суті стає формою тоталітарного придушення людської особистості, оскільки вимагає не просто не конфліктувати, але й внутрішньо змінюватися, підлаштовуватись під інших (не зважаючи на те, хоче цього людина чи ні). Вказуючи на толерантність як на спосіб захисту розмаїтості людського світу, фактично він цю розмаїтість заперечує та розмиває.

Так само доволі утопічним та навіть абсурдним видається переконання, сформульоване в згаданій «Декларації», що толерантність має означати «відмову від догматизму, від абсолютизації істини». Адже істина (якщо вона є дійсною істиною) не може не абсолютизуватися, оскільки в ній речі відображаються такими, якими вони є насправді.⁹ Тому заперечувати істину це те ж саме, що заперечувати земну смертність людини. Причому ставлячи таку вимогу автори «Декларації» знову суперечать самим собі, оскільки з такої точки зору і необхідність самої толерантності можна ставити під сумнів та відкидати (внаслідок можливості різних підходів до трактування будь-чого та відсутності абсолютної істини). Проголошуючи лозунг «Мир неможливий без толерантності» автори водночас визнають, що цей лозунг не є абсолютною істиною, і відповідно, усі їх твердження і заклики щодо толерантності є не більше, ніж одна з можливих точок зору, яка має не більше значення, ніж, скажімо, точка зору, що толерантність є загрозою для миру, оскільки міцний мир може забезпечити лише протистояння рівних за силою ворогів, які внаслідок цієї рівності сил будуть побоюватися здійснювати ворожі дії одне стосовно одного.

Безумовно, сама постановка питання про толерантність стала наслідком вияву сумнівів у можливості пізнання абсолютної істини. Саме тоді, коли постало питання про можливість власної неправоти, можливості незнання чогось, тоді логічно виникла згода з тим, що правим може бути хтось інший. Відповідно ця потенційно правильна позиція іншого має толеруватися. Тобто толерантність є

⁹ Звичайно, тут йдеться не про конкретні істини (щодо формулювання та «істинності» яких завжди можна сперечатися), а про поняття істини як таке.

тісно пов'язаною із кризою уявлень про істину, з сумнівами в тому, що конкретні переконання є істиною, з відмовою від нав'язування своєї істини, яка істиною може не бути. Але твердження, що невідомо, чи знаємо ми істину, та твердження, що істини немає, є не одним і тим самим. І толерантність пов'язана саме з першим, а не з другим твердженням.

По-друге, «розширений» підхід фактично знищує саме питання толерантності, оскільки неможливо толерувати те, що суб'єкт не вважає неприйнятним чи небажаним з точки зору свого ціннісного світу. У цьому полягає один з парадоксів толерантності: для її існування необхідне базове відторгнення об'єкту толерації. Проблема існування толерантності виникає власне тоді, коли є щось, що потрібно толерувати.

Ставлення до чогось може бути позитивним, негативним, та нейтральним (байдужим). При позитивному та байдужому ставленні проблем взаємодії не виникає; ми або із задоволенням приймаємо знаходження поряд інших, або просто не звертаємо на них уваги. Наслідком же негативного ставлення може бути або відсторонення (самоізоляція) від джерела негативу, або спроба цього джерела позбутися (мирним чи насильницьким шляхом). Обидва шляхи пов'язані зі шкодою для обох сторін взаємодії (не лише для тієї сторони, яка виступає об'єктом негативу, але й для тієї сторони, яка цей негатив продукує, про що скажемо далі). Відповідно, виникає необхідність дотримання толерантності. І така необхідність залишається лише доти, доки залишається це негативне ставлення. Як тільки воно зникає, як тільки людина перестає сприймати «інших» як ворогів та загрозу, зникає й необхідність толерантності. Тож толерантність принципово не може бути пов'язаною з прийняттям та повагою до позицій інших. Можна поважати лише право інших на власну думку, але не саму цю думку.

Отже, більш коректним є «звужене» розуміння, коли толерантність прив'язується до будь-якої готовності (та практичної реалізації цієї готовності) до непротидії тим особам та групам, чий вигляд, переконання та спосіб життя суттєво відрізняються від відповідних переконань та способу життя суб'єкту толерантної поведінки, та створюють для суб'єкта напругу внаслідок того, що вони значною мірою (або навіть кардинально) суперечать базовим цінностям та

нормам суб'єкта. І не важливо, з яких міркувань здійснюється така непротидія – внаслідок простого бажання уникати руйнівних конфліктів, або внаслідок принципового бажання визнавати за іншими такі саме права, як і за собою. Тому, по-перше, толерантність може бути, так би мовити, і вимушеною, і добровільною, а по-друге, міра толерантності може бути різною. Зокрема, є не лише толерантність та нетолерантність, але й слабка, середня, сильна та повна толерантності. Те ж саме стосується нетолерантності. Відповідно в розвиненому демократичному суспільстві завдання має полягати не лише у формуванні мінімальної толерантності, але й у збільшенні її масштабів.

Крім цього, толерантність далеко не завжди є всеосяжною; можна бути готовим терпимо ставитися до одних індивідів та груп (скажімо, носіїв інших політичних поглядів), і водночас бути нетерпимим до інших (наприклад, носіїв інших сексуальних практик). Тобто така ситуація є цілком нормальною, і хоч є бажання максимально розширювати коло суб'єктів, щодо яких толерантність дотримується, але в реальності це коло зазвичай є обмеженим.

Може виникати питання, чи є якісь відмінності між змістом понять «толерантність» та «терпимість», чи вони є синонімами, а використання першого з них є даниною моді, або результатом свідомого чи несвідомого намагання наблизитися до західних стандартів слововживання. Перше поняття є калькою з англійської мови, і в україномовних та російськомовних текстах використовується саме в такому вигляді, або перекладається як «терпимість». Але можна зустріти твердження, що це все ж не одне і те ж. Наприклад, Т. Марголіна терпимість пов'язує з пасивністю суб'єкта (оскільки терпіти – це наступати на себе, поступатися комусь), тоді як толерантність – з суб'єктною активністю, активною соціальною поведінкою, з тим, що людина приймає добровільно та свідомо¹⁰. Також можна зустріти модифікацію цього підходу, коли стверджується, що про терпимість можна говорити як про обмежене прийняття чогось (когось) неприємного, небажаного, пов'язаного з певним насиллям щодо себе, при збереженні негативного ставлення до самого об'єкту терпимості (фактично те, що вище названо «звуженим» розу-

¹⁰ «Толерантность – это не попустительство пороку. Толерантность – это великодушие!» / Известия <http://izvestia.ru/news/345801#ixzz42PFmfxCp>.

мінням толерантності), тоді як толерантність пов'язана не просто з мовчазним неспротивом, але й з наявністю поваги та цілковитого визнання права на окремішність для інших. По суті ми знову бачимо, що, намагаючись обґрунтувати нетотожність толерантності та терпимості, наголошують не на якісних відмінностях між тими феноменами, які ці поняття намагаються описати, а на кількісних (толерантність – це повне, свідоме прийняття інших, а терпимість – це неповне, вимушене прийняття). Обґрунтування некоректності такого підходу викладалося раніше, тому більш логічним виглядає оцінка «толерантності» та «терпимості» як синонімів.

З іншого боку ці поняття таки можна розводити, якщо розглядати толерантність як по-суті суспільний феномен. Адже якщо толерантність є не особистою, а суспільною проблемою, вона виникатиме лише на мезо- та макрорівнях суспільства. Неприйняття конкретною людиною того, як одягається, чи як говорить інша конкретна людина, не є проблемою для суспільства, а може бути лише проблемою цих конкретних окремих людей чи малих соціальних груп. Тільки тоді, коли неприйняття подібних речей поширюється на великі групи населення і починає проявлятися через масову дискримінацію та насильство, подібний стан стає суспільною проблемою, яку необхідно вирішувати не на індивідуальному, а на загальносуспільному рівні. Тому про терпимість варто говорити як про індивідуальну схильність, яка обумовлена соціально-психологічними чинниками, та наслідки наявності чи відсутності якої є цілком локальними. Про толерантність треба говорити як про феномен як мінімум групового рівня, наслідки прояву якого відчуваються великими сегментами суспільства або суспільством загалом. Тож будь-яка толерантність в своїй основі містить терпимість, але не всяка терпимість є толерантністю. Тобто терпимість є значно ширшим поняттям, і терпимим можна бути до будь-чого, тоді як сфера прояву толерантності є обмеженою.

Термін «толерантність» можна використовувати далеко не до всіх об'єктів, які створюють подразнення для індивіда чи групи. Адже таких подразників є надзвичайно багато. Нас може дратувати в людині її одяг, що вона їсть, як вона ходить, як вона говорить тощо. Але щодо всіх перерахованих тут речей ми зазвичай не ставимо питання про толерантність, оскільки кожному зрозуміло,

що масштабний конфлікт з таких приводів є абсурдним (на зразок відомих свіфтівських війн між прибічниками розбивання яйця з різних сторін). Про толерантність варто говорити тоді, коли має місце зіткнення з чимось, що викликає категоричне неприйняття та потужне відторгнення, яке є наслідком кардинального порушення соціальних очікувань (норм), відчуття індивідом та спільнотою загрози для нормального існування. Тому і перелік об'єктів, щодо взаємодії з якими виникає проблема толерантності, є обмеженим. Відповідно, при конкретносоціологічному дослідженні проблем толерантності необхідно аналізувати її стан саме з точки зору ставлення до цих об'єктів.

Зокрема, такими об'єктами є:

- представники інших етносів та рас (чий зовнішній вигляд та культура часто суттєво відрізняються від тих, які підсвідомо очікуються представниками «корінного» населення);
- особи та групи з протилежними політичними поглядами (які по іншому уявляють собі принципи функціонування суспільства та управління ним);
- особи та групи, які поділяють інші релігійні вірування;
- особи, які належать до субкультур (оскільки будь-яка субкультура на підсвідомому рівні оцінюється представниками домінуючої культури як порушення базових норм співіснування та загроза для спільноти);
- особи нетрадиційної сексуальної орієнтації;
- маргіналізовані особи (жебраки, бомжі);
- особи з інвалідністю (які, з одного боку, викликають підсвідоме відторгнення з боку здорових людей, а з іншого, сприймаються ними як певний особистий чи груповий тягар).

Крім цього, толерантність пов'язана лише з тими чинниками, які порушують неписані для певної спільноти норми. Очевидно, що не постає питання толерантності до крадіїв чи вбивць; щодо них можна говорити лише про певну поблажливість, пов'язану з тими обставинами, що пом'якшують вину. Тобто про толерантність не йдеться у випадках, коли діяння індивіда чи групи підпадають під конкретні статті кримінального кодексу, коли вони є визнаними злочинами. Про неї можна говорити лише тоді, коли діяння (чи сам факт іс-

нування) людей та груп не містять в собі злочину чи провини, але на які інші можуть реагувати як на неприпустимі, оскільки така оцінка впливає з невідповідності їх очікуванням та неписаним нормам. Тому при аналізі проблем толерантності в певному суспільстві та формуванні конкретних способів дій, спрямованих на їх вирішення, необхідно ретельно аналізувати саме ці неписані норми, які тісно пов'язані з ціннісним світом представників цього суспільства.

Також необхідно відмітити, що проблему толерантності треба розглядати не лише з точки зору певного стану індивідуальної чи колективної свідомості, не лише як певне індивідуальне чи колективне ставлення до різноманітних проявів «інакшості». Вона також може використовуватись як інструмент політики. Причому в останнє століття з'явилися нові суб'єкти цієї політики. Раніше такими суб'єктами виступали власне різноманітні меншини (головним чином релігійні, етнічні та політичні), для яких толерантність була інструментом (іноді навіть життєво важливим) захисту своїх інтересів та прав. Сьогодні ж такими суб'єктами стали глобальні політичні та економічні гравці, які всіляко підтримують пропаганду толерантності, розглядаючи її як інструмент забезпечення свого домінування. Адже головними гравцями в сучасному глобалізованому світі є країни Західної Європи та США, та транснаціональні корпорації, які намагаються переформувати всі країни за своєю подобою, просувають ту базову ціннісно-нормативну систему, яка характерна саме для них. Таке переформатування забезпечить їм беззаперечне домінування, внаслідок наявності величезної стартової переваги порівняно з будь-якими іншими конкуруючими суб'єктами. Але зіткнення з незвичними, чужорідними цінностями завжди викликає відторгнення більшої чи меншої сили. Відповідно пропаганда толерантності спрямована на те, аби пом'якшити супротив населення іноземній експансії.

Відголоски цієї сторони толерантності ми можемо побачити навіть у вже згадуваній «Декларації принципів толерантності» ЮНЕСКО, в якій, зокрема, говориться, що толерантність пов'язана із «правильним розумінням» багатоманітності культур. Яке розуміння є «правильним», хто визначатиме, яке розуміння є правильним чи ні? На ці запитання по суті немає відповіді, і таке твердження суперечить тому, що толерантність має сприяти збереженню багатоманітності культур,

оскільки орієнтує на поділ культур на правильні (ті, в яких забезпечується «правильне» розуміння інших культур) та неправильні (там, де таке розуміння не забезпечується). Надалі з'ясовується, що толерантність має не просто забезпечувати мирне співжиття, але й «сприяти утвердженню прав людини, плюралізму ..., демократії та правопорядку». Такі формулювання дуже нагадують політичні гасла США, і не ставиться під питання якою має бути демократія (оскільки немає еталону цієї форми правління), наскільки універсальними є пропаговані західним світом права людини.

Аналізуючи проблему толерантності необхідно враховувати і цей момент, в кожній конкретній ситуації розрізнити, де толерантність є дійсно необхідною, де вона є внутрішньою реакцією певного суспільства на існуючі чи потенційні конфлікти, а де вона нав'язується певними політичними гравцями без урахування інтересів конкретного суспільства.

Суб'єкти, які виступають носіями толерантності, так само як суб'єкти, щодо яких толерантність може проявлятися, можуть бути різнорівневими. Адже толерантність може формуватися та проявлятися на трьох рівнях: 1) індивідуальному; 2) груповому; 3) загальносуспільному (державному).

На державному рівні толерантність справедливо пов'язується авторами «Декларації принципів толерантності» з функціонуванням справедливого та неупередженого законодавства, дотриманням правопорядку, судово-процесуальних та адміністративних норм, наданням кожній людині можливостей для економічного та соціального розвитку без будь-якої дискримінації. Тобто переважно йдеться про відносини між державою та її громадянами. Але сюди варто додати й толерантність у міждержавних відносинах, яка реалізується через відхід від цілковито позаморальної «realpolitik», та спробу вибудовувати діалог з іншими державами на базі визнання їх інтересів, пошуку таких форм взаємовідносин, в яких реалізовуватимуться інтереси всіх сторін міждержавних відносин.

На груповому рівні толерантність/нетолерантність реалізується через:

- ставлення певної групи до індивідів, які до цієї групи не належать; умови такого роду ставлення можуть бути різними,

в залежності від того, наскільки дразливою для групи є сам контакт та поведінка цих людей;

- ставлення групи до своїх власних членів; адже вимоги до поведінки своїх членів можуть бути різної міри жорсткості. Група може намагатися цілковито контролювати своїх членів, може контролювати лише принципіві для свого існування елементи поведінки (визнання та підтримку базових цінностей), а може бути достатньо ліберальною до практично всього, що індивід, який належить до цієї групи, робить чи думає;
- ставлення групи до інших груп; у цьому випадку чималу роль відіграють різноманітні групові стереотипи та забобони, які необхідно враховувати при реалізації конкретної політики.

Нарешті, на індивідуальному рівні йдеться про толерантність кожної окремої людини до інших людей та до інших груп. Проте, зважаючи на те, що було вище сказано про розбіжність толерантності та терпимості, йдеться лише про те ставлення, яке є проявом групового ставлення, реалізується в груповій діяльності та є достатньо масовим, аби створювати проблему на рівні суспільства або якомось великому сегменту останнього.

У реальному житті всі ці толерантності взаємодіють та переплітаються, даючи на виході загальний рівень та характер толерантності. Адже намагання реалізувати толерантність на державному рівні може стикатися з неготовністю до неї з боку мас населення, і в результаті вона ставатиме лише мертвою формою. І, навпаки, поширення орієнтацій на толерантність серед більшості (або основних) груп населення буде врешті-решт відбиватися в толерантній політиці та законодавстві. Своєю чергою, з одного боку, толерантність групи визначатиметься рівнем толерантності основної маси її членів, а з іншого боку, певна частина індивідів буде підлаштовуватися під той рівень толерантності, який існує в групі, до якої вони належать.

Якщо спробувати визначити, що є головними чинниками соціальної нетерпимості, то до таких чинників треба віднести, в першу чергу, страх перед чужинцями, перед тими, хто є «не такими як усі». Поведінка та уявлення цих «чужаків» можуть оцінюватися в діапазоні від незвичних, цікавих, до ворожих та смертельно

небезпечних. У залежності від традицій та типу культур (закриті чи відкриті), впливи інших цінностей та норм можуть ігноруватися, вибірково сприйматися, або категорично відторгатися. Відповідно рівень толерантності чи нетолерантності визначатиметься рівнем страху та напруги в певному суспільстві. Як показує історія, толерантність мала високий рівень там, де або мало місце однозначне і незаперечне домінування більшості (якій, внаслідок цього, нічого не загрозувало), або в умовах співіснування кількох потужних груп, коли жодна з них не мала можливості підкорити іншу (або ціна такого підкорення оцінювалася як занадто висока). Тобто толерантність ставала наслідком або поблажливості внаслідок сили та впевненості, або нездатності реалізовувати нетолерантну політику. Отже, толерантність є значною мірою похідною від упевненості та самодостатності певного суспільства. Тож і сподівання на можливість забезпечення високого рівня толерантності в суспільствах, які перебувають в стані кризи (яка є величезною загрозою для цього суспільства та джерелом потужної напруги), є марними. Спочатку необхідно прибрати джерело напруги, і лише потім можливо буде підвищувати рівень толерантності.

До того ж оцінка «чужаків» як потенційної загрози має як усвідомлене, так і неусвідомлене походження, що суттєво ускладнює боротьбу за збільшення рівня толерантності. Адже, якщо на усвідомлене сприйняття можна впливати навчанням та переконанням, то неусвідомлені складові такого сприйняття переборюються дуже важко.

У зв'язку зі страхом, як джерелом нетолерантності, можна відмітити ще один парадокс. Як було сказано, нетолерантність є реакцією на відчуття страху, і зокрема спрямована на те, аби це відчуття зменшити, перетворюючи ситуацію на більш передбачувану (адже зіткнення з тими, хто «не такий як всі» цю передбачуваність руйнує, ми не знаємо, чого від них очікувати). Але зазвичай створення та збереження нетолерантного середовища жодним чином не вирішує цю проблему, оскільки не дозволяє позбутися джерела страху та напруги. Ці джерела (особи та групи), зазвичай нікуди не дівають (якщо б вони зникли, зникло б і питання толерантності/нетолерантності); від них лише відгороджуються. Відповідно нето-

лерантність лише консервує ситуацію, не дозволяючи інтегрувати «чужинців» в своє суспільство, і в результаті страх не зникає, а зберігається чи навіть відтворюється. Тобто спроба через нетолерантність позбутися страху є приреченою на провал, і страх зменшується як раз навпаки завдяки толерантності.

Проте страх є не єдиним чинником, який визначає готовність чи не готовність до толерантності. Іншим чинником є суворість, сила та глибина неформальних норм, які існують в певному суспільстві. Нетолерантність може бути наслідком простого обурення фактом невідповідності когось тим моральним нормам, які визнаються в певній спільноті базовими та такими, що не ставляться під сумнів. У процесі соціалізації люди засвоюють ці норми, підтримка яких розцінюється ними як самоочевидність. І зіткнення з ситуацією порушення цих норм (а в якості їх порушення може оцінюватися проста присутність тих, саме існування кого ставить ці норми під сумнів), викликає моральний конфлікт та внутрішньоособистісну напругу, результатом чого можуть стати дії, спрямовані на зняття цієї напруги. А таке зняття напруги може здійснюватися або через зменшення вимог до «чужих», або через відгородження від них (ізоляцію), або через намагання фізично їх позбутися. І яка стратегія буде реалізовуватися, залежатиме як раз від міри інкорпорації базових норм в свідомість представників певної спільноти, та від жорсткості цих норм. Вбачається, що той високий рівень толерантності, який є в розвинених західних суспільствах (і який нерідко розглядається як певний ідеал, до якого необхідно прагнути всім), є наслідком високої міри індивідуалізації та тривалого розкладання системи традиційних цінностей та норм. Відповідно й спроби підвищення рівня толерантності в суспільствах, які не пройшли шляху розкладу цих норм (особливо коли ці норми мають релігійне підґрунтя), матимуть доволі обмежені наслідки, чи навіть викликать негативну войовничу реакцію.

Наостанок наголосимо на необхідності відмови від певної фетишизації толерантності. Адже зазвичай вона розглядається майже виключно в позитивному ключі, як певний стан, до якого треба однозначно прагнути. Проте як і будь-яке соціальне явище, толерантність має не лише позитивні, але й негативні сторони. Звичайно перших більше, що і привертає таку увагу і науковців,

і практиків-управлінців. У першу чергу це, звичайно, підтримка мирного співіснування та зменшення рівня конфліктності в суспільстві. Але позитивні наслідки не обмежуються лише цим. Додатково толерантність робить суспільство більш відкритим, сприяє забезпеченню свободи та рівності (тоді як відсутність толерантності веде до відчуження та маргіналізації певних прошарків населення, наслідком чого стають ворожість та фанатизм, здійснення насильства стосовно певних груп та їх дискримінація).

Крім цього, толерантність є значимою не лише з «зовнішніх» причин (забезпечення певного прийняттого рівня міжособистісних, міжгрупових та міждержавних відносин), але й з точки зору її наслідків для особистості людини, її характеру та психічного здоров'я. Толерантність за своєю суттю є тісно пов'язаною не просто з особистісною відкритістю, готовністю до діалогу з найрізноманітніших питань, але й зі здатністю до власних змін, без якої немає саморозвитку. Визнання права інших на власну думку (яке тісно пов'язане з припущенням про можливість правоти цих інших), виступає стимулом для розвитку критичного мислення, осмислення власної позиції, та модифікації останньої під тиском фактів її невідповідності реальності. Тобто, прийняття толерантності як норми виступає чинником вдосконалення як окремої людини, так і малих та великих соціальних груп далеко за межами тих безпосередніх сфер, щодо яких виникає потреба толерантності. У звичайній ситуації в процесі соціалізації людина набуває комплекс уявлень про норми соціальної взаємодії, які, своєю чергою, задають межі і для власного «Я». В умовах відсутності якихось «викликів» для цього комплексу (або твердої орієнтації на цілковите відкидання, відгодоження від усього, що з цими нормами не співпадає), особистість та група мають мало стимулів для розвитку. А от готовність до визнання інших норм, та визнання можливості неправильності чи застарілості норм власної спільноти, може стимулювати активність щодо пошуку варіантів трансформації засвоєних норм та практик.

При цьому наголосимо, що терпимість є не панацеєю, а лише інструментом забезпечення прийнятних форм співжиття людей та груп. Тому вона може сприяти створенню таких форм, а може просто розводити в різні боки потенційно (чи реально) конфліктуючі сторони, або навіть створювати нові проблеми. Адже загроза з

боку інших соціальних груп (реакцією на яку і є нетолерантність), може бути не лише удаваною (що зазвичай мається на увазі, коли пропагують толерантність), але й цілком реальною. Очевидно, що не можна толерувати якісь ідеології та дії спрямовані на нанесення прямої фізичної шкоди якимось людям. Але відсутність такої прямої загрози зовсім не означає відсутності загрози взагалі. Проникнення в ареал певної культури якоїсь іншої культури може мати наслідком не лише взаємозбагачення, але й поглинання однією культурою іншої. Саме таким чином відбувається асиміляція одних народів іншими.

Варто згадати, як толерантність розуміється в медицині, де вона вважається таким імунологічним станом організму, за якого він втрачає здатність синтезувати антитіла при введенні певного антигену, при збереженні реакції на інші антигени. Крім цього, терміном «толерантність» позначають зниження реакції організму на повторне введення ліків, наркотиків або психоактивних речовин, звикання організму до цих речовин. Тобто в медичному розумінні «толерантність» має цілковито негативний відтінок, оскільки вказує на втрату організмом здатності до спротиву негативним впливам, що веде до хвороби або навіть руйнації.

Такі саме наслідки для певної групи, або для всієї культури, може мати і контакт з іншими групами (культурами). Адже, толерантність не буде мати відкладених на майбутнє негативних наслідків лише у випадку відповідного відгуку з боку тієї сторони, до якої вона проявляється. Максимальна толерантність до чужинців у західноєвропейських країнах, від якої очікувалося повноцінне влиття цих чужинців у приймаючі суспільства, призвела до формування потужних чужорідних етнічно-культурних анклавів, представники яких, вимагаючи толерантності до себе, самі зовсім не налаштовані на толерантність до інших. І тут вже парадоксально сама толерантність стає проблемою, оскільки, у ситуації зіткнення толерантного та не толерантного суб'єкта, перший опиняється у вочевидь програшній позиції (так само, як у явно програшній позиції виявляється той, хто не готовий до бійки, коли стикається з тим, хто на бійку налаштований). Тому необхідно не просто обґрунтовувати та поширювати толерантність, але й аналізувати її кордони, шукати ту її міру, при якій максимізуватимуться позитивні наслідки, та мінімізуватимуться негативні.

Толерантність базується на визнанні прав меншості, але захист прав меншості не має реалізовуватися через порушення прав більшості.

4.2. Показники толерантності населення України: поточний стан та прогнози

Вище було визначено, в яких саме сферах, щодо яких соціальних суб'єктів та об'єктів, може виникати проблема толерантності. Тепер спробуємо оцінити наскільки толерантними є наші співвітчизники щодо деяких з цих суб'єктів, спираючись на дані, отримані в репрезентативних опитуваннях населення України, здійснених останніми роками. Для цього скористаємося даними багаторічного моніторингу Інституту соціології НАН України, омнібусами Інституту соціології НАН України та даними Європейського соціального дослідження.

В омнібусовському опитуванні Інституту соціології НАН України 2015 р., ставилася низка запитань, що стосувалися толерантного ставлення до осіб, які мають іншу політичну позицію, до представників інших релігій, до представників сексуальних меншин, а також уявлення щодо можливості відкритого поширення різноманітних думок та уявлень через засоби масової інформації.

Спочатку розглянемо, яким є рівень толерантності до співгромадян, які мають відмінні політичні погляди та оцінки (будемо надалі умовно позначати це як політичну толерантність). Для вимірювання цієї складової толерантності можна використати запитання щодо тих змін, які мали місце у відносинах між близькими людьми (родичами, друзями, гарними знайомими) внаслідок виникнення розбіжностей у поглядах на останні події в політичному житті країни. Щодо цього індикатора одразу необхідно зробити кілька зауважень.

З одного боку, таке запитання вимірює більш глибокі пласти толерантності, ніж це ми б отримали у випадку простого запитання на кшталт необхідності поваги до відмінних від власних політичних поглядів, або права різних політичних течій на існування. Адже представлене запитання стосується значно більш дражливої та безпосередньої тематики, ніж абстрактне принципове визнання чи не визнання права на існування інших політичних поглядів, з огляду на те, що оцінка останніх трагічних подій в нашій державі

(насильство та розстріли під час протестів проти режиму В. Януковича, неоднозначна з юридичної точки зору процедура зміни політичного режиму, насильницьке відторгнення частини нашої території Росією, війна на території Донецької та Луганської областей) суттєво різняться у різних українських громадян. І тема ця є настільки дражливою, що нерідко призводить до руйнації тривалих дружніх відносин, чи, навіть, розпаду родин. Тож готовність до вислуховування близьких навіть з такої тематики має свідчити про достатньо високий рівень толерантності.

З іншого боку, акцент саме на близьких і друзях ймовірно даватиме дещо зміщену картину, оскільки толерантність до близьких є зазвичай більшою, ніж до решти людей, і за одні і ті ж самі дії незнайомих людей ми жорстко засуджуватимемо, а близьких будемо м'якше поправляти, або взагалі промовчимо. Пам'ятаючи про можливі проблеми при інтерпретації, погляньмо на отримані дані.

Безсумнівно позитивним є те, що для переважної більшості наших співгромадян відмінності у політичних поглядах та оцінках, принаймні щодо близьких людей, не ставали причиною для розриву стосунків. Адже при тому, що переважна більшість опитаних (близько 81%) стикалися з ситуаціями необхідності визначати свою позицію щодо близьких, які мають принципово протилежні оцінки недавньої та поточної політичної ситуації, переважна більшість цих людей (майже 80%) або продовжували спілкування як і раніше, будучи готовими вислуховувати думку інших, навіть якщо вона їм не подобається, або, принаймні, продовжували звичне спілкування, уникаючи розмов щодо тих тем, які можуть стати джерелом конфлікту. І лише 7% опитаних відмітили, що внаслідок наявних розбіжностей уявлень та оцінок вони припинили спілкування з раніше близькими людьми. Ще близько 14% опитаних зменшили обсяги та інтенсивність спілкування (табл. 26).

Розбіжності між регіонами (якщо не враховувати Донбас) полягають переважно в мірі збереження попереднього рівня відносин. Адже частка тих, для кого відмінність поглядів стала причиною категоричного неприйняття колись близьких людей з повним розривом стосунків, є приблизно однаковою в усіх виділених нами регіонах, причому ця частка є доволі незначною.

Таблиця 26

Розподіл відповідей на запитання «Якщо Ваша думка щодо останніх подій у політичному житті принципово відрізнялася від думок вашого найближчого оточення, як це найчастіше впливало на Ваше спілкування?» серед тих, хто стикався із зазначеною ситуацією, 2015 р., n=1468 (%)

Варіанти відповіді	%
Ми продовжували спілкуватися так само, як і раніше, не уникаючи гострих тем	37,7
Ми продовжували спілкуватися, як і раніше, але почали уникати тем, пов'язаних з відмінностями наших позицій	41,8
Ми стали менше спілкуватися	13,6
Спілкування було практично припинено	6,9

Невеликі відмінності є за часткою тих, для кого розбіжності у поглядах на політичну ситуацію стали причиною зменшення інтенсивності спілкування. Найбільш толерантними в цьому питанні виявилися мешканці південних областей; тут більше половини тих, хто стикався з модельованою ситуацією, відмітили, що це ніяк не вплинуло на їх стосунки з близькими та друзями, тоді як в інших регіонах відповідна частка була значно меншою. Природно, що нездатність до терпимості в цьому ключі частіше проявляли жителі Донбасу, зважаючи на те, що на проросійські настрої, які історично переважали в цьому регіоні, нашарувався досвід життя в умовах війни (табл. 27).

Досить незначні відмінності ступеня політичної толерантності виявилися між чоловіками та жінками; а саме, серед жінок дещо більшою є частка тих, хто так би мовити знизив рівень спілкування, уникаючи «гострих» тем. Проте за сильними проявами нетолерантності (зменшенні спілкування чи його припиненням) відмінностей між чоловіками та жінками немає. Значимих відмінностей за віковими групами, а також відмінностей між жителями міст та сіл взагалі не спостерігається.

Крім розглянутого вище, в аналізованому опитуванні містилося ще одне запитання, яке дотично вимірює різні складові толерантності. Респондентам було запропоновано низку тверджень, в яких відбивалася толерантність/нетолерантність до іншої думки, інших релігій, інших націй/народів та сексуальних меншин, і пропону-

Таблиця 27

Регіональний розподіл відповідей на запитання «Якщо Ваша думка щодо останніх подій в політичному житті принципово відрізнялась від думок вашого найближчого оточення, як це найчастіше впливало на Ваше спілкування?», 2015 рік, n=1468 (%)

	Ми продовжували спілкуватися так само, як і раніше, не уникаючи гострих тем	Ми продовжували спілкуватися, як і раніше, але почали уникати тем, пов'язаних з відмінностями наших	Ми стали менше спілкуватися	Спілкування було практично припинено
Захід	40.4	40.8	11.7	7.2
Центр	36.2	44.1	13.6	6.2
Південь	53.6	33.9	7.7	4.8
Схід	34.8	44.9	14.6	5.6
Донбас	27.0	37.2	20.9	14.9

валося відмітити ті, з якими респондент згоден. До переліку було включено наступні твердження:

- у засобах масової інформації має право бути представлена будь-яка думка;
- будь-які релігійні течії мають право на існування в нашій країні;
- у суперечці може бути правильною лише одна точка зору;
- до деяких націй і народів важко добре ставитися;
- приїжджі повинні мати ті ж права, що і місцеві жителі;
- люди нетрадиційної сексуальної орієнтації не повинні публічно виявляти свої уподобання.

Шкала запитання була побудована таким чином, що половина тверджень, з якими можна було погодитися, або проігнорувати їх, стосувалися толерантних позицій, а половина – нетолерантних (погодитися можна було водночас з будь-якою кількістю тверджень).

До індикаторів політичної толерантності тут можна віднести згоду з представленням в ЗМІ різних точок зору (оскільки в основному різні

точки зору виникають саме стосовно питань політики), та твердження, що у суперечці може бути правильною лише одна точка зору (оскільки в такому трактуванні знову таки йдеться переважно про точку зору щодо питань, які відносяться до сфери зовнішньої соціальної регуляції та управління).

Уявлення про право ЗМІ на представлення різних точок зору виявилось доволі широко поширеним серед нашого населення; а саме, більше 70% опитаних погодилися з таким правом. Це, з одного боку, підтверджує відмічену вище високу міру «політичної» толерантності, проте щодо такого трактування можна висловити і певні сумніви. Адже, можна припустити, що даний індикатор не обов'язково відбиває власне толерантність, а може бути й реакцією меншин на те, що їхня позиція є маргіальною, недостатньо представленою в інформаційному просторі. Адже невідомо, яка частина з тих, хто погодився з подібною точкою зору, дійсно підтримує максимальну свободу слова, а для кого це лише прояв невдоволення тим, що саме їхня позиція мало відбивається ЗМІ, тоді як у випадку переважання трансляції в ЗМІ їхніх уявлень вони б були зовсім не проти того, аби уявлення та думки їх опонентів замовчувалися і не допускалися до вільного оприлюднення.

Таке тлумачення, справедливе для якоїсь частини населення, не дає підстав сумніватися в політичній толерантності більшості, зважаючи на те, що, у підтримці/непідтримці права існування в інформаційному просторі різних точок зору, відсутні відмінності між росіянами та українцями і є лише незначні регіональні відмінності (частка тих, хто згоден із найширшою свободою представлення будь-яких позицій у ЗМІ є приблизно однаковою в усіх регіонах, і вирізняється, причому в позитивну сторону, тут лише Південь, в якому з такою свободою погодилися близько 84% опитаних). Адже, якщо б була вірною висловлена вище гіпотеза, то варто було б очікувати помітних відмінностей у Східному регіоні та на Донбасі (жителі яких в наявних політичних умовах можуть відчувати себе дискримінованими) та в позиціях росіян (які також можуть розглядати себе як меншина, яка стикається із загрозою). Оскільки ж таких відмінностей не спостерігається, логічно припустити, що ми фіксуємо саме принципову позицію більшості, яка (у певних межах, які нам невідомі, і які визначаються самими соціальними

суб'єктами ситуативно) готова до визнання права інших політичних поглядів на масове поширення.

Також відмітимо, що перевага підтримки максимальної свободи слова знаходиться приблизно на одному рівні в усіх основних соціально-демографічних групах населення (немає відмінностей ані між представниками різної статі, ані між представниками різних вікових груп, ані між жителями міст та сіл, ані між представниками груп з різним рівнем освіти).

Високий рівень політичної толерантності підтверджується і тим, що рівень згоди з твердженням, що у суперечці може бути правильною тільки одна точка зору (яке, вочевидь, відноситься до індикаторів нетолерантності), є дуже низьким; а саме, серед всіх опитаних подібну точку зору підтримали лише близько 15% опитаних в усіх основних соціодемографічних групах (статевих, вікових, освітніх, поселенських). Також немає відмінностей за відповідною позицією між мешканцями більшості регіонів, за виключенням Півдня; серед останніх частка тих, хто погодився з даним твердженням, є дещо вищою (близько 22%), але все одно ця частка є відносно невеликою.

Так само, якщо звернутися до даних репрезентативного опитування населення України 2013 р., здійсненого в межах міжнародного порівняльного дослідження «Європейське соціальне дослідження» (ESS), то ми побачимо доволі високий рівень політичної толерантності. У цьому опитуванні ставилося запитання, в якому респондентам пропонувалося висловити свою думку стосовно того, чи необхідно дозволяти відкриті висловлювання будь-яких політичних поглядів, навіть екстремістських, чи висловлювань радикальних поглядів допускати не можна. У результаті перший варіант (відсутність придушення будь-яких поглядів) підтримали близько 71% опитаних (тобто переважна більшість), тоді як протилежну позицію (заборону на висловлення радикальних, екстремістських поглядів) підтримали лише близько 11%. При цьому мали місце схожі з проаналізованими вище даними за 2015 р. регіональні відмінності, а саме найбільшу толерантність у цьому питанні продемонстрували жителі Південних областей; тут толерантну позицію підтримали близько 74% опитаних, тоді як в інших областях підтримка такої позиції знаходилася приблизно на одному рівні (близько 70%).

Також найбільшу підтримку толерантна позиція в цьому запитанні отримала від молоді (серед осіб 18–29 років її підтримка сягнула 76%), і дещо меншою (близько 69%) ця підтримка була серед найстаршої вікової групи. А от між статевими групами, особами, які проживають у великих або невеликих містах та селах, відмінностей не спостерігалось.

Отже, усі проаналізовані індикатори свідчать, що такий потенційно значимий для громадянського миру, стабільності та інтегрованості показник, як толерантність у політичній сфері, знаходиться в нашому суспільстві на достатньо високому рівні. Причому такі високі показники фіксуються після двох років збройного конфлікту, в умовах потужної інформаційної війни, яка спрямована як раз на формування образу ворога та підтримку протистояння. Звідси можна зробити висновок, що нестача толерантності не є чинником загострення й збереження існуючого конфлікту, який провокують інші системні чинники або групові інтереси.

Далі поглянемо на рівень національно-етнічної толерантності. Для цього спочатку скористаємося даними багаторічного моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України, а саме результатами вимірювання так званої «соціальної дистанції» з використанням модифікованої шкали Богардуса. В основу цієї шкали покладена ідея, що чим краще є ставлення до певної соціальної групи (у нашому випадку, до інших національностей), тим на ближчу дистанцію в повсякденних відносинах людина готова допустити представників цієї групи. В якості відповідних «відстаней» використовуються: 1) шлюбно-сімейні відносини; 2) відносини на рівні близьких друзів; 3) сусідські відносини; 4) відносини з колегами по роботі; 5) відносини взагалі з жителями України; 6) відносини з гостями України; 7) відсутність відносин (відмова в допуску в країну). Відповідно, цю шкалу можна цілком інтерпретувати і як шкалу соціальної терпимості/нетерпимості.

Ця шкала має порядковий рівень вимірювання, тому для аналізу результатів і порівнянь може використовуватися середній показник. Це середнє може варіювати від 1 до 7, чим результат ближче до 7 – тим більший рівень дистанційованості (а отже, нижчою є міра терпимості до цих груп), чим ближче до 1 – тим цей рівень є меншим (відповідно, більшою є терпимість).

Таблиця 28

Рівень соціальної дистанції до різних національних та расових груп
(середні бали)

	Роки							
	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014
Чеченці	6,3	6,4	6,4	6,3	6,3	6,3	6,2	6,3
Афганці	6,2	6,2	6,1	6,1	6,1	6,1	6,1	6
Цигани	6	6,1	6	6,1	6	6,1	6,1	6
Араби	6,1	6,1	6	6,1	6,1	6	6,1	5,9
Негри	6	5,9	5,9	5,9	6	5,9	6	5,9
Китайці	5,9	5,9	5,8	5,9	5,9	5,9	5,9	5,7
Турки	5,9	5,9	5,7	5,8	5,8	5,7	5,7	5,4
Азербайджанці	5,8	5,8	5,7	5,8	5,7	5,7	5,7	5,6
Кримські татари	5,6	5,5	5,4	5,5	5,4	5,3	5,3	4,8
Грузини	5,4	5,5	5,4	5,5	5,4	5,5	5,3	4,9
Американці	5,4	5,5	5,4	5,7	5,6	5,5	5,6	5,3
Румуни	5,4	5,4	5,1	5,3	5,2	5,4	5,3	5,2
Угорці	5,4	5,4	5,1	5,3	5,1	5,2	5,2	5
Чехи	5,3	5,3	5,1	5,3	5,2	5,2	5,2	5
Молдавани	5,3	5,2	5,1	5,4	5,2	5,2	5,3	5
Німці	5,2	5,2	5,1	5,3	5,2	5,3	5,2	5
Євреї	5,1	5,1	5	5,2	5	5,1	5	4,8
Словаки	5,1	5,1	4,9	5,1	4,9	5,1	5	4,9
Поляки	5	5	4,8	5	4,8	5	4,9	4,7
Білоруси	4,2	4,1	3,9	4,1	3,9	4	4,1	4
Українці, які мешкають в інших країнах	3,5	3,4	3,1	3,2	3	3,1	3,1	3,2
Росіяни	3,3	3,1	3,1	3,2	3	3,3	3,3	4,3
Українці	2,4	2,2	2,2	2,1	2,1	2,2	2,2	2,4

Якщо обрати для аналізу дані за період 2002–2014 рр., то, по-перше, виявиться, що наші співгромадяни демонструють скоріше негативну толерантність до інших націй. В аналізованих опитуваннях респондентам пропонувалося оцінити своє ставлення крім найближчих етнічних груп – українців, росіян та білорусів, до 18 націй та однієї расової групи (негрів). І щодо всіх цих націй та раси середній бал є більшим за 5, що говорить про велику або дуже велику соціальну дистанцію (відповідні середні бали представлені в табл. 28; сірим кольором виділено «зону нетолерантності»).

Як бачимо, рівень національної ксенофобії, принаймні на рівні загальної налаштованості, серед нашого населення є доволі відчутним і «масовим» з точки зору охоплення різних націй. Найгіршим є ставлення до чеченців, афганців, циган, арабів та негрів. І якщо гостро негативне ставлення до чеченців ще можна пояснити тією інформацією, яку наші респонденти отримували зі ЗМІ в ході боротьби Росії з бунтівною Чечнею, а таке саме ставлення до циган – негативним (або просто неприємним) досвідом безпосередніх контактів, то з афганцями, арабами та неграми таких масштабних контактів бути не могло, тож і ставлення до них є переважно стереотипізованим, пов'язаним із помітними зовнішніми відмінностями, і негативне їх сприйняття є переважно нераціональним.

Крім самого факту високого рівня нетолерантності необхідно відмітити загальну стабільність такого ставлення. До абсолютної більшості національностей, щодо яких в анкеті ставилися запитання, середня дистанція залишається практично незмінною протягом всього періоду спостереження (коливання протягом обраних 12 років відбувалися в межах десятих часток середнього балу). Виключенням тут є лише кримські татари (середній бал соціальної дистанції для яких коливався в 2002–2012 рр. у межах 5,3–5,6 балів і зменшився в 2014 р. до 4,8 балів), грузини (середній бал з 5,3–5,6 в 2002–2012 рр. зменшився в 2014 р. до 4,9) та росіяни (середній бал з 3,1–3,3 в 2002–2012 рр. збільшився до 4,3 в 2014 р.). Усі ці зміни є результатом останніх трагічних подій у нашій державі (російської агресії, бойових дій на Донбасі), тому, по-перше, обумовлені конкретними причинами, внаслідок яких відбувається погіршення сприйняття росіян, та покращення сприйняття кримських татар і грузин (які розглядаються, як такі саме постраждалі від дій Росії і,

відповідно, як наші союзники та помічники у боротьбі проти неї), а по-друге, можуть бути ситуативними, нестійкими, і тому цілком можливе повернення до попереднього стану.

Існування доволі високого рівня расово-етнічної нетолерантності підтверджується також даними репрезентативного опитування населення України 2013 р., здійсненого в межах міжнародного порівняльного проекту «Європейське соціальне дослідження» (ESS). У цьому опитуванні ставилося запитання щодо готовності прийняття різних категорій мігрантів, зокрема тих, які належать: 1) до тієї ж расової чи етнічної групи, як і більшість населення; 2) до расової чи етнічної групи іншої, ніж більшість населення країни; 3) є вихідцями з бідних неєвропейських країн. І якщо майже 70% опитаних були згодні на приїзд великої або чималої кількості мігрантів тієї ж раси чи національності, то ситуація щодо представників інших рас/національностей є кардинально іншою. Близько 18% опитаних висловилися за те, аби взагалі не допускати таких мігрантів у країну, ще близько 23% готові допустити лише невелику кількість таких мігрантів, близько 22% припускають приїзд чималої кількості, і лише близько 20% готові прийняти велику кількість таких мігрантів (близько 10% не змогли визначитися). Отже, близько 41% висловили однозначно чи переважно не толерантне ставлення до мігрантів-чужинців, а, урахувуючи невизначених (чию позицію в даному випадку можна інтерпретувати як відсутність або слабкість загальної толерантності), нетолерантність продемонструвало більше половини населення. Приблизно такий саме розподіл має місце щодо згоди на приїзд мігрантів з бідних країн з-за меж Європи. І в цих питаннях різні групи населення є доволі однотайними, а саме не фіксується ані регіональних, ані статевих, ані вікових, ані поселенських, ані освітніх відмінностей.

Слабка толерантність до іонаціональних чужинців відбивається й в іншому індикаторі, а саме в готовності до інтеграції цих чужинців у наше суспільство. В омнібусовському опитуванні Інституту соціології 2015 р., як вже відмічалось, респонденти могли підтримати (або проігнорувати) твердження, що приїжджі повинні мати ті ж права, що і місцеві жителі. До такого рівноправ'я виявилися готовими трохи більше чверті опитаних (близько 27%). Тобто

для переважної більшості респондентів подібне рівноправ'я або неприйнятне, або знаходиться під сумнівом.

Щодо цього індикатора мають місце певні регіональні відмінності, а саме серед жителів південних областей частка тих, хто погодився з рівноправ'ям приїжджих та постійних жителів виявилася найбільшою (близько 39%), тоді як найменшими відповідні частки були в Центрі (23%) та на Сході (24%). Між іншими основними соціально-демографічними групами значимих відмінностей за даною позицією не зафіксовано.

Висновок про високий рівень національно-етнічної нетолерантності ставиться під сумнів рівнем підтримки твердження, що до деяких націй і народів важко добре ставитися (в опитуванні 2015 р. респондентам пропонувалося або погодитися з цим твердженням, або проігнорувати його). Адже серед усіх опитаних згода з такою позицією висловили лише близько 17%. Щодо цього протиріччя можна висловити гіпотезу, що справа тут у певній раціоналізації, яку наші співгромадяни прагнуть вибудовувати щодо своєї позиції у відносинах з чужинцями. Оскільки запитання щодо ставлення до інших націй і народів є доволі абстрактним, стосується не конкретного народу, а якихось, невідомих народів, респонденти легко відкидають відкрито нетолерантну позицію. Натомість, коли йдеться про конкретних чужинців (як то у проаналізованих вище відповідях за шкалою соціальної дистанції, чи щодо ставлення до мігрантів, які належать до інших рас), завжди можна раціоналізувати своє ставлення, визначивши, з яких причин (доволі часто надуманих), ставлення до цих конкретних чужинців є негативним. Відповідно, слабка підтримка твердження про складність гарного ставлення до деяких націй та народів не спростовує висновку про недостатню національно-расову толерантність наших співгромадян.

Тепер поглянемо на таку складову толерантності, як толерантність в релігійній сфері. Одним з можливих індикаторів у цьому питанні є згода чи не згода з тим, що будь-які релігійні течії мають право на існування в нашій країні. За результатами опитування Інституту соціології 2015 р. переконання в існуванні такого права поділяють менше третини наших співгромадян (близько 31% опитаних). З такого результату можна припустити, що релігійна толерантність є частиною свідомості доволі обмеже-

ної частини населення. Водночас, поширення толерантної позиції в цій сфері є не однаковим по всій країні, а має деякі регіональні відмінності. Зокрема, рівень згоди з правом будь-яких релігійних течій на існування є найбільшим на Заході та Півдні (близько 40%), а найменшим – на Сході та Донбасі (близько 21%). А от між іншими соціальними групами значущих розбіжностей не спостерігається (зокрема немає відмінностей й між основними релігійними течіями нашої країни – православними та греко-католиками).

Виходячи з наведених даних, можна було б припустити, що рівень релігійної толерантності в нашій країні є низьким. Але це суперечить тим висновкам, які зроблено на основі аналізу даних репрезентативного опитування населення України, здійсненого в 2008 р. у межах міжнародного порівняльного проекту ISSP [Паращевін, 2009: с. 58–61]. В опитуванні 2008 р. ставилися два запитання, пов'язані з фіксацією рівня релігійної толерантності, а саме «Наскільки Ви погоджуєтесь чи не погоджуєтесь із твердженням, що ми маємо поважати всі релігії?» та «Наскільки Ви погоджуєтесь чи не погоджуєтесь із твердженням, що всі релігійні групи в Україні мають мати рівні права?». Відповіді на обидва запитання демонстрували доволі високий рівень толерантності, а саме з першим твердженням повністю або переважно погодилися близько 75% опитаних, а з другим – близько 61%. З огляду на загальну динаміку зв'язку між релігійністю та існуючими в нашому суспільстві нормами та цінностями, важко припустити, що з 2008 р. могли відбутися такі кардинальні зміни.

Можна висловити гіпотезу, що така суперечність є наслідком особливості способу подачі індикатора в 2015 р. та в його формулюванні. Нагадаємо, що вказане твердження не пропонувалося для оцінки як незалежне питання, а знаходилося серед інших толерантних та нетолерантних тверджень, тож не вимагалось висловлювати свою думку щодо нього. Можливо, якщо б ми попросили респондентів оцінити своє сприйняття саме цього твердження, з варіантами відповідей, в яких би відображалася міра згоди/незгоди саме з ним, то результати були б дещо іншими.

Щодо формулювання, треба згадати про проблему відмінностей сприйняття людьми різних релігій, а саме наявність суттєвих

відмінностей у сприйнятті традиційних і нетрадиційних для конкретної країни релігій. Під традиційними маються на увазі ті релігії, які тривалий час (протягом кількох поколінь) функціонують у певній країні, які є добре знайомими для населення країни, і які, відповідно, сприймаються як звична складова «релігійного ландшафту» (незалежно від того, чи поділяють люди те вчення, яке ці релігії поширюють). Для України такими традиційними релігіями є християнство в його православному та католицькому (греко-католицькому) різновидах, іслам та юдаїзм. Нетрадиційними ж є ті релігії, які з'явилися в країні нещодавно, є малознайомими, і, у зв'язку з цим, сприймаються як чужі та неприйнятні (для України такими релігіями є різноманітні новітні протестантські течії та різноманітні східні релігії). Причому поділ «традиційні-нетрадиційні» не обов'язково співпадає з поділом «гарні-погані», чи «прийнятні-неприйнятні». Традиційні релігії так само можуть сприйматися негативно, проте за ними, навіть при негативній оцінці, переважно визнається право на існування; до нетрадиційних релігій ставлення значно негативніше, головним чином внаслідок не якоїсь їхньої особливої неприйнятності, а внаслідок власне їх новизни та пов'язаної з нею чужорідності.

У твердженні щодо права релігій на існування, яке було застосовано в опитування у 2015 р., не було конкретизації, про які саме релігійні течії йдеться, тобто в змішаному вигляді фіксувалося ставлення і до традиційних, і до нетрадиційних релігій. При цьому можна припустити, що семантика цього запитання більше спрямовує думку респондентів саме до нетрадиційних релігій. Адже тут говориться про «будь-які» релігії, тоді як в запитаннях 2008 р. говориться про «усі» релігії. Слово «будь-які» є трохи жорсткішим ніж «усі», і тому може впливати на готовність респондента давати позитивну відповідь.

Гіпотезу про висловлення респондентами в аналізованому запитанні 2015 р. свого ставлення скоріше до нетрадиційних релігій можна підкріпити розподілом відповідей на інше запитання в опитуванні 2015 р., в якому йшлося про ставлення вже безпосередньо до нетрадиційних релігій, а саме до неправославних релігійних течій (зважаючи на абсолютну перевагу в українському релігійному полі православного віросповідання), і пропонувалися різні

варіанти такого ставлення¹¹. У цьому випадку варто розглянути лише відповіді тих респондентів, які ідентифікують себе як православних (вони складають переважну більшість нашої вибірки). Серед них за надання повної свободи іншим релігіям висловилися лише близько 26%, тоді як 44% обрали варіанти з більшою чи меншою мірою обмежень для «чужаків», 10% підтримали варіант однозначної заборони, і 20% не змогли визначитися. Якщо провести порівняння з попереднім запитанням (там де пропонувалося погодитися з твердженням про право на існування в нашій країні будь-яких релігійних течій), то побачимо, що серед православних з таким твердженням погодилися 31%, що не сильно відрізняється від 26% тих, хто в конкретизованому запитанні обрали цілковито толерантну відповідь.

Зважаючи на ці міркування, оцінка рівня релігійної толерантності за аналізованими даними опитування 2015 р. стає дещо неоднозначною, оскільки виникає проблема критерію оцінювання релігійної толерантності з урахуванням відмінностей у ставленні до традиційних та нетрадиційних релігій. Низька оцінка толерантності буде справедливою, якщо виходити з тієї точки зору, що толерантність передбачає прийняття (або терпіння) всіх релігійних течій та напрямів без виключення. Але можна виходити з того, що для оцінки суспільства, як релігійно толерантного, достатньо, аби існувала толерантність принаймні до традиційних релігійних течій та організацій, або до тих течій, послідовниками яких є велика частка населення. Такий підхід є можливим з двох причин. По-перше, вимога толерантності до всіх є швидше ідеалом або навіть утопією; до толерантності необхідно підходити з реалістичних позицій, намагаючись забезпечити певний прийнятний для зменшення конфліктності рівень. З цим пов'язана

¹¹ Запитання формулювалося таким чином: «Сьогодні в Україні вільно діє велика кількість релігійних організацій і груп, які не є православними. Як Ви вважаєте, прихильникам цих релігій можна і далі давати можливість вільно і відкрито сповідувати свою віру, чи ні?». Було запропоновано наступні варіанти відповідей: 1 – «Можна надати всім повну свободу віросповідання, здійснення ритуалів, проповідування, побудови своїх храмів»; 2 – «усі можуть і надалі сповідувати свою віру, але не публічно (не допускати побудови їх храмів, заборонити місіонерство)»; 3 – «одним з цих організацій можна продовжувати діяти відкрито, а інші необхідно заборонити»; 4 – «усі ці організації слід заборонити»; 5 – «важко сказати».

й друга причина – для збереження прийнятної міри стабільності та інтеграції достатнім є забезпечення відсутності конфліктів між основними соціальними «гравцями». Тому, з практичної точки зору достатньо високого рівня толерантності прихильників найчисельніших релігійних конфесій одне до одного, тоді як нетолерантність до невеликих конфесій є, звичайно, небажаною, але швидше за все неминучою, і може спричиняти конфлікти на мікросоціальному рівні, не зачіпаючи макрорівень. За таких позицій низька толерантність до нетрадиційних релігій ще не є підставою для визначення її як низької загальної толерантності в релігійній сфері. І тут можна орієнтуватися на дані опитування 2008 р., які зафіксували досить високий рівень релігійної толерантності. Тобто, можна зробити загальний висновок, якщо робити оцінку за жорсткими критеріями (вимагаючи толерантності до будь-яких релігій), то рівень релігійної толерантності є недостатнім, а якщо оцінювати за «м'якшим» критерієм (зважаючи на толерантність до основних релігійних течій), то ця толерантність є достатньо високою.

Далі поглянемо на рівень толерантності до такої категорії «інакших», як сексуальні меншини. Оцінку цього різновиду толерантності здійснимо, використовуючи один з індикаторів з омнібусівського опитування Інституту соціології 2015 р., а саме запитання, в якому респондентам пропонувалося висловити згоду з твердженням, що люди нетрадиційної сексуальної орієнтації не повинні публічно виявляти свої уподобання. Підтримку такої позиції висловили близько 37% опитаних, причому тут не спостерігається значимих розбіжностей ані між мешканцями різних регіонів України, ані між чоловіками та жінками, ані між особами різних вікових категорій, ані між городянами та селянами. Тобто більше третини опитаних мають чітко не толерантне ставлення до сексуальних менших.

Обмеженням цього індикатора є те, що ним «схоплюється» лише однозначно негативне ставлення, тоді як чимала частка з тих, хто має помірно негативне ставлення, могла просто проігнорувати таку жорстку позицію (оскільки це твердження, як вказувалося раніше, було лише одним з елементів шкали, яка складалася з кількох толерантних і нетолерантних тверджень, і не вимагала обов'язково визначати свою позицію саме з цього твердження). Можливо, якщо

б оцінити свою згоду з цим твердженням пропонувалося окремо, зі шкалою, що складалася з різної міри згоди/незгоди, то частка нетолерантних відповідей була б більшою.

Таку гіпотезу можна висловити, зважаючи на дані опитування населення України 2013 р., здійсненого в межах міжнародного порівняльного проекту «Європейське соціальне дослідження» (ESS). В одному із запитань цього опитування респондентам пропонувалося визначити міру своєї згоди/незгоди з твердженням, що геям та лесбійкам треба дозволити жити своїм життям, як вони хочуть (згода/незгода оцінювалася за 5-ти бальною шкалою, від 1 – повна згода, до 5 – повна незгода). Однозначну перевагу отримали негативні варіанти, а саме, майже 46% опитаних не погодилися (повністю, або переважно) з таким твердженням, тоді як повністю чи переважно погодилися близько 19%.

Як можна було очікувати, у цьому питанні спостерігаються вікові відмінності, більша толерантність серед молодих людей і менша – серед старших. Зокрема повну або переважну згоду з правом гомосексуалістів та лесбійнок бути такими, як вони є, висловили близько 27% серед осіб віком 18–29 років та близько 22% серед 30–54-річних, тоді як серед старшого покоління ця частка склала лише близько 10%. Натомість серед найстарших респондентів заперечили таке право більше половини (близько 54%), тоді як серед наймолодших респондентів частка незгодних склала близько 36% (рис. 8).

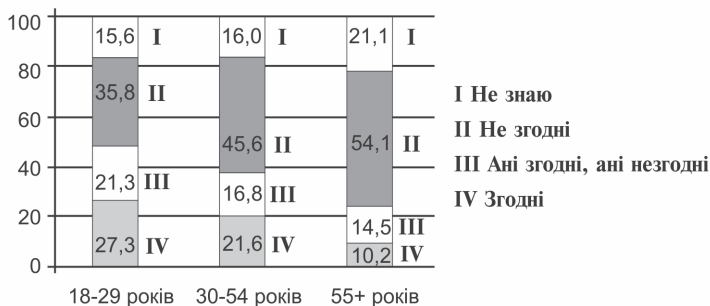

Рисунок 8. Розподіл думок щодо можливості дозволу геям та лесбійкам жити так, як вони хочуть, у різних вікових категоріях, 2013 р., n=2095 (%)

Відмітимо, що показник толерантності в цій сфері серед молоді, від якої в умовах домінування західного типу культури, де превалює вимога визнання за будь-якими меншинами рівних прав з більшістю, можна було очікувати більшого рівня толерантності з цього питання, є невисоким, і рівень толерантності молоді щодо сфери сексуальних відносин не можна назвати задовільним.

Також у цьому питанні є невеликі статеві відмінності, а саме дещо більшим є показник нетолерантності серед чоловіків (48% проти 44% серед жінок). Крім цього є й незначні регіональні відмінності, зокрема більш високий рівень згоди (тобто прийняття сексуальних меншин такими, як вони є) на Півдні (близько 24%) та менший рівень на Заході (близько 15%). Але в усіх регіонах найбільша частка опитаних не згодна з такою постановкою питання.

Як вже зазначалося вище, толерантність може бути цілісною життєвою позицією, а може бути фрагментарним утворенням, пов'язаним з вищим рівнем толерантності до одних суб'єктів та низькою толерантністю (або навіть нетолерантністю) – до інших. До сих пір аналізувалися показники таких окремих толерантностей. Тепер спробуємо оцінити, якою мірою серед населення України поширена, так би мовити, комбінована толерантність. Для цього скористаємося запитанням з моніторингу Інституту соціології НАН України 2015 р., до якого ми вже кілька разів зверталися при оцінці політичної, релігійної толерантності та толерантності в сексуальній сфері, в якому містився набір толерантних та нетолерантних тверджень, з яких можна було обрати ті, що відповідають позиції респондента. Відповіді на це запитання можна спробувати проаналізувати в комплексі, об'єднавши в групи всі «позитивні» й «негативні» відповіді. До «позитивних» віднесемо згоду з припустимістю представлення різних позицій в ЗМІ, припустимістю діяльності будь-яких релігійних течій, та з необхідністю забезпечення рівноправ'я для приїжджих, а до «негативних» – згоду з наявністю лише однієї правильної думки, з припустимістю неоднакового ставлення до різних народів та з обмеженням прав людей нетрадиційної сексуальної орієнтації (табл. 29).

У цьому випадку з'ясувалося, що хоч толерантні уявлення суттєво переважають (зокрема з тих, хто відповів, 86,1% обрали якусь із толерантних тверджень), але й хоча б одне з нетолерантних тверджень обрали більше половини тих, хто відповів (54%).

Таблиця 29

Класифікація тверджень

Тип тверджень	Твердження
Толерантні позиції	У засобах масової інформації має право бути представлена будь-яка думка
	Будь-які релігійні течії мають право на існування в нашій країні
	Приїжджі повинні мати ті ж права, що і місцеві жителі
Нетолерантні позиції	Люди нетрадиційної сексуальної орієнтації не повинні публічно виявляти свої уподобання
	До деяких націй і народів важко добре ставитися
	У суперечці може бути правильною тільки одна точка зору

Щодо регіональних відмінностей за цим інтегрованим показником, то вони не дуже значні. Більш високі показники толерантності (більше 90% опитаних обрали якесь із «позитивних» тверджень) виявилися в жителів Півдня; але водночас серед них є й порівняно більша (60%) частка тих, хто обрав якись з «негативних» тверджень. У решті ж регіонів частки як «позитивних», так і «негативних» виборів різняться мало (рис. 9).

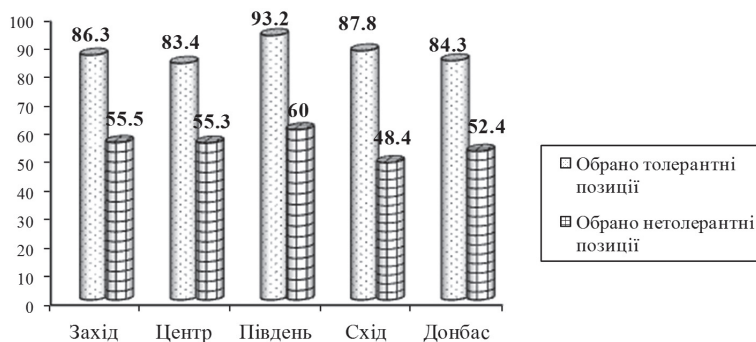

Рисунок 9. Співвідношення толерантних та нетолерантних позицій у різних регіонах, 2015 р. (%)

Далі можна спробувати висунути жорсткіші вимоги й виділити серед респондентів тих, хто обирає лише деякі з «позитивних» тверджень (не обравши водночас жодного «негативного»), і тих, хто обирає лише деякі з «негативних» тверджень (не обравши жодного «позитивного»). За такого підходу виявилось, що лише позитивні відповіді обрали 49% з тих, хто дав відповідь на представлене запитання, а тільки негативні – 14%. Тобто, маємо доволі суттєву перевагу «позитиву» над «негативом». Якщо поглянути на те, з чого власне складаються ці «позитивні» та «негативні» групи виборів (адже людина могла обрати лише одне з «позитивних» чи «негативних» тверджень або два, чи три водночас, тож і «вага» різних позицій у цьому комбінованому показнику буде різною), то побачимо, що серед «позитивних», зрозуміло, абсолютно переважає прийняття свободи вираження різних думок в ЗМІ, тоді як лише третина з цієї групи відповідей припадає на визнання права на існування різних релігійних течій, і лише близько чверті відповідей – на згоду з рівноправ'ям приїжджих. Якщо ж розглядати групу «негативних» тверджень, то в ній основну масу (54%) складає неприйняття свободи вияву нетрадиційних сексуальних орієнтацій, тоді як решту «негативних» тверджень відмітили близько третини даної групи.

Цікаво, що у випадку аналізу за інтегральними «толерантними» та «нетолерантними» групами, жителі Півдня втрачають відмічені вище лідируючі позиції, оскільки частіше тільки «позитивні» твердження обирали жителі Східних областей (52%) та Донбасу (48%), тоді як на Півдні ця частка виявилася найменшою (40%). Натомість, серед мешканців Півдня є найбільшою (53%) частка тих, хто погоджується як з «позитивними», так і з «негативними» твердженнями.

Щодо групи «негативних» тверджень, то її вибір був невисоким в усіх регіонах (не більше 17%), з найбільшими значеннями в Центрі та на Донбасі.

Якщо спробувати висунути ще більш жорсткі умови оцінки, зокрема виділити тих, хто погодився з усіма «позитивними» позиціями (тобто має цілісно толерантну життєву позицію), і тих, хто обрав усі «негативні» позиції (тобто має цілісно нетолерантну життєву позицію), то виявиться, що перших буде лише 9,5%, а других 2,1%. Причому найбільшим цей показник є серед респонден-

тів з Південних областей (19%), трохи меншим – на Заході (14%), а найменшим – на Сході та на Донбасі (близько 5%).

Отже, проаналізовані дані дають підстави як для оптимізму, так і для занепокоєння. З одного боку, має місце доволі високий рівень толерантності до інших думок у політичній сфері та доволі низький рівень нетолерантності як цілісної життєвої позиції. Також позитивним моментом є те, що за показниками толерантності немає якоїсь прірви між різними регіонами, що могло б стати додатковим чинником, який би працював на територіально-просторову дезінтеграцію нашого суспільства. Проте з іншого боку, має місце дуже низький рівень національно-етнічної толерантності, низький рівень толерантності до нетрадиційних релігій. Нижче середнього рівня і толерантність щодо сексуальних меншин. Тобто, орієнтації на толерантність серед нашого населення є не цілісними, а фрагментарними, що зменшує їх цінність та збільшує ймовірність того, що в кризових умовах від таких орієнтацій відмовлятимуться на користь ворожості до «чужих» позицій.

Як бачимо, перед суспільством та державними органами постає завдання працювати на зростання толерантності в тих сферах, в яких її не вистачає. У першу чергу, це стосується сфери міжрелігійних відносин, яка є надзвичайно дражливою і потенційно вибухонебезпечною. Будь-які різкі дії тут є дуже небезпечними; варто максимально дотримуватися європейських принципів відділення релігії від держави, однакового ставлення до всіх релігійних організацій. В першу чергу це стосується православних церков Київського та Московського патріархатів, оскільки вони охоплюють більшу частину віруючих нашої країни, і при цьому знаходяться в стані тривалого конфлікту. Тому спроби використання для згуртування населення навколо національно-державницьких позицій однієї з цих двох Церков, намагання задля цього перетворити одну з них на напівдержавну, а до другої ставитися як до ворожої, є доволі небезпечними. Такі дії здатні призвести лише до зростання напруги в суспільстві, до втрати довіри з боку прихильників другої православної церкви. У звичайній, спокійній ситуації православні церкви мають доволі слабкий вплив на нецерковну повсякденну поведінку своїх вірян, проте в умовах появи загрози для цих організацій, релігійні почуття будуть актуалізуватися й ставати додатковим каталізатором для суспільного протистояння.

Тому треба шукати шляхи порозуміння та компромісу навіть з тими Церквами, які займають, загалом, антинаціональну, антидержавницьку позицію, оскільки додавання до існуючих ліній напруги ще й напруги в церковно-релігійній сфері є цілковито безвідповідальним та загрожує додатковими потрясіннями й розхитуванням і так нестабільної ситуації. Особливо актуальним це стає в умовах конфлікту на Донбасі. Чимала частина населення з різних історичних, економічних, політичних, об'єктивних та суб'єктивних причин, має антиукраїнські переконання, і додавати до наявного протистояння ще й релігійний вимір (зважаючи на те, що на Донбасі міцні позиції посідає саме Українська православна церква Московського патріархату) означає ще більше загнати ситуацію в глухий кут. Адже переконаність у наявності мовної, національної, політичної та економічної дискримінації ввійде в резонанс з переконаністю в релігійній дискримінації.

Що стосується терпимості до сексуальних меншин, то зважаючи на доволі низький її поточний рівень та використання цієї тематики антиукраїнськими пропагандистами, варто утримуватися від спроб швидкого вирішення цього питання. Краще максимально зменшувати акцент на ньому, враховуючи, що це є далеко не найважливішим у сучасних кризових умовах. Звичайно, терпимість у цій сфері є тісно пов'язаною з терпимістю в інших сферах, але необхідно виходити з наявних соціальних реалій, які є зовсім не сприятливими для пошуків забезпечення прав такого роду меншин.

Зменшення рівня національно-расової нетерпимості також є справою тривалої, багаторічної роботи з населенням, справою виховання, пропаганди терпимості в цій сфері; при цьому не варто очікувати на швидкий результат, суттєві зміни тут можливі навіть не в середньостроковій, а в довгостроковій перспективі. Нам залишається лише прийняти існуючий стан як факт, та враховувати ці особливості сприйняття українцями чужинців під час прийняття тих або тих політичних рішень, зокрема рішень пов'язаних з міграційною політикою.

Наостанок необхідно відмітити, що визнаючи важливість формування толерантного соціального середовища, не варто абсолютизувати його важливість. Йдеться про те, що толерантність, як спосіб сприйняття людьми інших людей, не пов'язана напряму з конкретними діями. Якщо подивитися, які безпосередні наслідки мають від-

мічені факти низької толерантності до інших націй, релігій та сексуальних меншин, то побачимо, що такі наслідки якщо й є, то мають місце більше на мікрорівні, на рівні міжособистісних відносин, і в масштабах країни є одиничними. Слабка толерантність у вказаних сферах не спричиняє автоматично високий рівень конфліктності в цих же сферах. Такий висновок дозволяють зробити дані моніторингових опитувань Інституту соціології НАН України, в яких містилися запитання, що фіксували різні страхи населення (зокрема страхи, пов'язані з різного роду конфліктами), та рівень існуючої в суспільстві дискримінації різних груп населення. Відповідні показники не викликають сильного занепокоєння. Зважаючи на низький рівень національно-расової толерантності, можна було б очікувати значної кількості відповідей щодо національної чи расової дискримінації, а також високо рівня страхів, пов'язаних з міжнаціональними конфліктами. Проте ані першого, ані другого (принаймні пов'язаного саме з толерантністю) немає. Зокрема, одними із запитань моніторингу є запитання щодо зіткнення з випадками дискримінації щодо росіян, українців, євреїв, інших національностей. Останні дані з моніторингу 2014 р. показали, що близько 15% зустрічалися з випадками дискримінації росіян, близько 10% – дискримінації українців, близько 4% – дискримінації євреїв, близько 2% – дискримінації інших національностей. Достатньо високий показник зіткнення із дискримінацією росіян вочевидь є наслідком останніх подій, пов'язаних з російською агресією проти нашої країни, оскільки в попередні роки, за відсутності такого досвіду, цей показник був значно меншим (8% у 2010 – 2012 рр., 7% у 2008 р., і приблизно таким же у попередні роки). Як видно з таблиці 28, толерантність до росіян знаходиться на досить високому рівні. Щодо тих національностей, від яких є бажання дистанціюватися, дискримінація не є масштабною. Так само, до подій 2013–2014 рр. побоювання міжнаціональних конфліктів знаходилося в ієрархії страхів далеко не на першому місці. Зокрема в опитуванні 2010 р. близько 13% опитаних відмітили, що на їхню думку люди в Україні найбільше побоюються міжнаціональних конфліктів; в опитуванні 2012 р. таких було близько 11%, в опитуванні 2013 р. відповідна частка зросла до 14%. В опитуванні 2014 р. відбувся різкий стрибок, коли 35% опитаних відмітили наявність в суспільстві страху конфліктів, заснованих на національному

чиннику, але в опитуванні 2015 р. знову відбулося зниження цього показника до 20%. Тобто, ці коливання цілком знаходяться в руслі поточних політичних подій і не пов'язані з власне толерантністю.

Схожа ситуація має місце і щодо сфери релігійних відносин. Адже якщо б релігійна нетолерантність перетворювалася на масові та масштабні реальні дії, спрямовані проти тієї чи тієї релігійної конфесії, то це б мало відбитися у страхах населення. Проте протягом 2002–2013 рр., та у 2015 р. частка тих, хто відмічав, що побоювання міжрелігійних конфліктів є одним з найбільших страхів українців, коливалася в межах 6-9%, і лише в 2014 році ця частка зросла до 12%.

Також можна згадати результати опитування 2013 р. в межах проекту ESS. У цьому опитуванні ставилося запитання, чи стикалися респонденти з випадками дискримінації щодо групи, до якої вони належать, за ознаками національності/етносу, релігії, кольору шкіри/раси. Позитивні відповіді дали буквально одиниці респондентів. Отже можна стверджувати, що прямого зв'язку між нетолерантністю та безпосередньою конфліктною, агресивною поведінкою немає. Толерантність чи нетолерантність є лише одним з чинників, який діє в сукупності інших, і може підсилювати або послаблювати дію всього комплексу чинників, але сам по собі не здатний вирішальним чином визначати дію великих мас людей. Відповідно очікування покращення ситуації у відносинах між групами населення, зменшення конфліктності, внаслідок збільшення лише однієї толерантності, виявляться невиправданими.

Розділ 5. Довіра як чинник суспільної інтеграції

5.1. Формування довіри як передумова інтеграції сучасного українського суспільства

Будь-яка людина, починаючи з ранніх стадій життя, свідомо чи мимохіть, але неодмінно включається в довірчі відносини, як із безпосереднім соціальним мікросередовищем, так і з іншими суб'єктами соціальної взаємодії – групами, колективами, установами, соціальними інститутами, державою, зрештою – суспільством у цілому. З'ясування ролі, функцій, різновидів довіри в суспільних відносинах різного рівня виступає передумовою системного пошуку шляхів до консолідації суспільства. Останнім часом соціологія, як і ряд інших дотичних наукових дисциплін, активно розробляє проблематику довіри, бо є всі підстави вважати останню наріжним компонентом соціальної взаємодії акторів різного рівня (починаючи від окремих особистостей і завершуючи соціальними інститутами та державами), необхідною умовою взаємодії, комунікації, а у підсумку – інтеграції суспільства. Високий рівень узагальненої міжособистісної довіри, довіри до «людей взагалі» (а саме цей вид довіри визначає ментальну складову в характеристиці соціального капіталу тієї чи іншої нації), знижує транзакційні витрати в процесі взаємодії і розширює коло потенційних учасників формальних і неформальних угод, а відтак слугує потужним ресурсом солідаризації й згуртованості співдіючих акторів.

Розгалуженість та різноманітність існуючих сьогодні форм довірчих стосунків є результатом тривалого історичного розвитку суспільства, оскільки довіра не належить до іманентних властивостей людини. Становлення довірчих стосунків почалося за певних історичних умов – як соціальний наслідок обміну (насамперед – економічного) ще на ранніх стадіях розвитку суспільства. Однак, за первіснообщинного ладу довірчі відносини мали локальний

характер, зводячись до стосунків, що виникали при натуральному обміні. З часом соціальна функція довіри виходить за межі «обслуговування» взаємовигідного економічного обміну. Зокрема К. Леві-Строс, досліджуючи «примітивні» суспільства, встановив, що предметом соціального обміну між родами поряд з матеріальними предметами і жінками виступали також знання, котрі, з поправкою на звичаї, традиції та світоглядні обмеження, ставали спільним здобутком, започаткувавши інформаційний обмін.

Не ставлячи за мету простежити еволюцію довіри за різних історичних умов та формацій, зауважимо лише, що вона від початку ввійшла до предмету класичної соціології, виникнення якої стало відповіддю на подальше ускладнення суспільних відносин і нагальну потребу їх теоретичного осмислення. Так, у працях Е. Дюркгейма, а згодом і Ф. Тьоніса, довіра розглядалась як передумова соціального порядку. Е. Дюркгейм уважав довіру зв'язком, що не є безпосереднім проявом утилітарно-егоїстичного інтересу, а являє форму взаємодії, яка багато в чому не може бути пояснена раціонально. При цьому легітимність будь-якого договору має базуватися на солідарності та взаємній довірі.

У концепції соціальної дії М. Вебера довіра фігурує як виявлення ціннісно-раціонального типу дії. Соціальна дія, соціальна взаємодія є тим простором, в якому явище довіри генерується, відтворюється та функціонує. Г. Зіммель наголошував на ролі довіри як передумови становлення домінуючих у модерному суспільстві відносин обміну. Пізніше проблеми довіри досліджував Р. Мертон, котрий розглядав довіру як «індикатор доконтрактової солідарності». У руслі інтеракціоністської традиції Б. Барбер прослідкував зв'язок між довірою та рольовими приписами й очікуваннями, з'ясувавши взаємозв'язок між довірою, соціальним порядком та соціальними змінами, що відбуваються в американському суспільстві. А. Зелінгман ґрунтує свій підхід на тому, що актуальність та необхідність довіри пов'язана зі складною диференціацією соціальних ролей.

Для А. Зелінгмана соціологічний зміст довіри виступає похідною від релігійної віри чи переконання, або у соціальному плані від впевненості у виконанні рольових очікувань. Різні аспекти проблеми довіри у суспільстві предметно розглядались у працях Н. Лу-

мана (обґрунтував, що довіра/недовіра виникає за тих обставин, де присутній суттєвий ризик; на його думку, утворення соціальних систем завжди пов'язано з подоланням існуючих страхів перед можливими та непередбачуваними ризиками.), Р. Патнема (довіра як складова соціального капіталу і відтак чинник економічного зростання), Дж. Коулмана (як форма віри у передбачуваність дій, що ґрунтується на сумлінному, а не під загрозою санкцій виконанні зобов'язань перед іншими учасниками взаємодії), П. Штомпки (довіра як ставка щодо майбутніх непередбачуваних дій інших: якщо майбутнє неможливо контролювати та передбачати, виникає проблема довіри).

Цей далеко не повний перелік знаних дослідників, що за різних часів долучилися до вивчення проблематики довіри, покликаний продемонструвати численність можливих площин розгляду цього складного феномену суспільного буття, надто у сьогоdnішньому суспільстві, в якому явище довіри не лише характеризується складною архітектонікою і є багатоплановим, багаторівневим і багатаспектним з погляду предмету досліджень, а й вирізняється зростанням значущості довіри у різних сферах життєдіяльності – від міжособистісного спілкування до міждержавної кооперації й взаємодії.

Так, роль довіри у соціальній сфері цілком очевидна, бо у явному чи прихованому вигляді елемент довіри присутній у кожному акті спілкування: починаючи від народження, коли спілкується з батьками, й по мірі соціалізації вступаючи у все більше коло взаємодій, особистість орієнтується на взаємність, відповідність власної міри довіри ступеню довіри Іншого. Е. Еріксон, створивши концепцію базисної довіри як фундаментальну психологічну передумову життєдіяльності, інтерпретував почуття довіри до себе, до людей і до світу як запоруку формування здорової особистості [Еріксон, 1996].

Розглядаючи проблему довіри на соціетальному рівні, Ф. Фукуяма характеризує довіру як феномен, який сприяє впорядкуванню соціального життя, легітимації соціальних відносин [Фукуяма, 2004]. На додаток варто підкреслити ще один момент: масштабність, інтенсивність й динамічність взаємодії соціальних суб'єктів, можливості для здобуття і використання соціального капіталу в

постмодерному суспільстві не на один порядок вищі у порівнянні з традиційними суспільствами. Тож суб'єкт за цих умов просто не в змозі верифікувати усі ці інтеракції на підставі особистого досвіду, і тому змушений або апріорі довіряти співдіючим з ним акторам, або «бути витиснутим на узбіччя життя», ескапуючись з інтеграційного процесу.

Не менш рельєфно виступає довіра в політичній сфері. Принцип народовладдя, задекларований у законодавстві орієнтованих на демократичний тип правління країн, передбачає делегування владних повноважень, як і цілого ряду інших функцій соціального управління окремим інститутам, організаціям, персоналіям. Ефективність їх потенційних дій оцінюється населенням за різними підставами та параметрами, але у підсумку загальна прогнозна оцінка щодо їх спроможності виконувати відповідні функції акумулюється у вигляді почуття довіри чи недовіри. Найяскравіше це демонструють електоральні перегони, коли політик отримує кредит довіри під свою програму та імідж у вигляді відданих за нього голосів. (Інша річ, що при цьому можливі маніпуляції свідомістю за допомогою різних політтехнологій, або згодом виявлена довіра може й не знайти практичного підтвердження у діяльності політичних інститутів.) На разі важливо те, що значущість наявності/відсутності довіри у політичній сфері є беззаперечною, оскільки без довіри неможлива легітимація жодного політичного рішення.

Так само не потребує особливих доказів й роль довіри в фінансово-економічній сфері – первинній з погляду історичної генези довірчих відносин. Уся сучасна кредитно-фінансова система, як власне, й самі гроші як універсальний засіб обміну, ґрунтуються на довірі учасників економічних відносин до системи регулюючих ринок норм. Показовим є поширення (хоча й з сумнівними наслідками на пострадянських теренах) такої форми економічної взаємодії як довірчі товариства (трасти), де принцип довіри винесений у назву. Взаємодія кредитора і позичальника, яка (принаймні в ідеалі) веде до отримання у процесі кредитних відносин взаємної вигоди, водночас слугує механізмом поширення довіри як загальної суспільно-визнаної цінності й ініціює зміну вектора прагматично орієнтованої довіри в суспільстві на соціально орієнтовану. Детальний розгляд різних аспектів і форм прояву довіри в економіч-

них відносинах та їх відображення у науковому доробку вітчизняної науки, здійснений Г. Андрущенко [Андрущенко, 2015: с. 53].

У культурній сфері довіра також широко представлена, передусім як феномен, властивий певному типу культури. Людський капітал являє собою нематеріальну складову багатства і, крім сукупності професійних знань, умінь і навичок, відображає культурне надбання, володіння яким додає успіхів у комунікації з іншими людьми та допомагає створювати успішні з ними відносини (цей останній компонент і є соціальний капітал). Ця своєрідна сума накопиченої частки (результат освіти, виховання, трудових навичок) та інвестицій, спрямованих на підвищення культурно-освітнього рівня та кваліфікації, які в майбутньому будуть приносити реальну віддачу, виступає як дієвий ресурс суспільного поступу [Мартинюк, 2012: с. 83–84]. Тож специфіка культурного середовища, особливості процесу соціалізації в різних типах суспільств, національні особливості менталітету виступають істотними чинниками впливу на стан довіри і поширення довірчих відносин у суспільстві.

Неабияку роль відіграє довіра і як складова духовної сфери життєдіяльності сучасного суспільства, як абсолютна духовна цінність. Йдеться про те, що виток сучасних форм довіри, що беруть початок у відповідному світоглядному ставленні до людей, яке передбачає взаємність не як еквівалентну відплату за виявлену довіру, а з погляду ідентифікації об'єкта довірчих відносин як такого, що апріорі гідний такої довіри. Довіра, зведена до ролі духовного принципу, слугує джерелом набуття її суб'єктами внутрішньої свободи, а відтак є запорукою поширення ненасильницької, свідомої соціальної взаємодії.

Неосяжним простором для прояву довіри виступає ціннісно-нормативна сфера – без єдності чи, принаймні, зіставлення моральних пріоритетів і норм, формування довіри неможливе, як і навпаки – легітимація будь-яких суспільних інновацій нездійсненна без підтримки зацікавлених акторів, що кредитують своєю довірою їх здійснення. Омана довіри приносить не лише матеріальні, а й моральні збитки; відповідно виправдання довіри слугує потужним моральним стимулом як для суб'єкта довіри, так і для того, хто її виправдав. Не випадково для сучасних економічно розвинених держав типовим є стан високої взаємної людської довіри, що ґрунтується на етичності

поведінки членів суспільства. За умов взаємної недовіри й підозри, характерної для тоталітарних суспільств, суспільна інтеграція й кооперація можливі за рахунок дії жорстких формальних правил і регламентацій, тоді як орієнтація на моральні засади дозволяє завдяки довірі значною мірою скоротити витрати на соціальний контроль. Та навіть за атмосфери недовіри часів «загострення класової боротьби» ефективність довіри як принципу побудови міжособистісних відносин, попри існування цілком реальних ризиків знехтування чи маніпулювання нею, доводилася радянською педагогічною практикою (зокрема, виховною системою А.Макаренка). Тож щільний взаємозв'язок між превалюванням довіри як світоглядного принципу й моральними чеснотами суб'єкта довіри не підлягає сумніву за будь-якої системи суспільних відносин.

Релігійна сфера з властивою їй вірою у вищі сили так само є областю функціонування довіри, котра, виступаючи в якості атрибуту вірності, своєю чергою, отримує потужний імпульс, оскільки вірність доводить довірчу до повноти. Любов як провідний принцип християнства стимулює довіру як принцип організації життя.

Поняття довіри активно використовує й інша світова релігія – іслам – де вона визначається як властивість, що притаманна праведним й богобоязливим людям. Особливо докладно розкриття сутності довіри висвітлено у священній книзі мусульман Корані, де основну увагу приділено особливостям формування грошових, зокрема боргових, відносин на основі довіри між людьми. У релігії мусульман довіра виступає ознакою покірності Аллаху, вірності його закликам і настановам [Доверие, 2007]. Тому незважаючи на непоодинокі випадки (як у історичній перспективі, так і в сьогоденних практиках) зловживання довірою з боку представників різних культів і конфесій, довіра до одновірців, тим паче – до клерикальних лідерів, є вельми поширеним явищем.

Нарешті, не можна не згадати про цілий комплекс питань, пов'язаних з функціонуванням довіри в сфері інформації. Якщо в порівняно недалекому минулому йшлося про довіру в рамках опосередкованої ЗМІ схеми спілкування «комунікатор-реципієнт», де довіра залежала від авторитетності й популярності комунікатора, надійності джерела, об'єктивності подачі інформації, переконливості й аргументованості повідомлення тощо, то в останні десяти-

ліття стрімко актуалізувалася проблема довіри/недовіри в сфері електронних комунікацій. Віртуалізація соціального світу зумовила появу нових форм довіри, котрі виникають під час придбання товарів і послуг в інтернет-крамницях, при відкритті та використанні електронних рахунків у банках, голосуванні на виборах. Численні форуми, де відбувається вільний обмін думками, сайти, де розміщена найрізноманітніша інформація «на всі смаки», блоги дописувачів, мережі на кшталт «фейсбук», «однокласники», які здатні забезпечити лавиноподібне зростання соціальних зв'язків, зміна меж публічного і приватного – усі ці явища спричиняють появу якісно нових стилів життя й гостру потребу в адаптації механізмів формування довіри до нових реалій.

У залежності від критеріїв і масштабу поділу суспільної життєдіяльності на окремі сфери можна було б говорити про істотне значення довіри ще в цілому ряді сфер – наприклад, юриспруденції або освіти (особливо за спроби впровадження в останній норм Болонського процесу). Вважаємо, однак, що і вищенаведених міркувань достатньо, щоб доказово стверджувати, по-перше, про необхідність утворення довірчих відносин у найрізноманітніших сферах суспільного буття як істотну ознаку сучасної епохи, по-друге, про інтенсифікацію процесу поширення цих відносин, по-третє, про принципову важливість механізмів довіри для інтеграції постмодерних суспільств, насамперед з огляду на те, що вони перетворилися на «суспільства ризику», по-четверте, про багатозначність феномену «довіра», що об'єднує цілий клас явищ, які суттєво різняться за соціальною значущістю, масштабами, формами і механізмами утворення і функціонування.

Тож можна погодитися з думкою Т. Стеценко, що «не може бути єдиної загальноприйнятної інтерпретації довіри, оскільки її природа, структура і сутність є досить складною і багатоманітною, тому визначення та інтерпретація довіри будуть поліваріантними. Довіру доцільно інтерпретувати відповідно до різних форм її вираження, як: 1) феномен; 2) поняття; 3) почуття; 4) позиція стосовно того чи іншого об'єкта; 5) орієнтація на дію» [Стеценко, 2013: с. 37]. Тому не викликає подиву різноманітність типологізацій, що мають місце в науковій літературі. Наприклад, Е. Гіденс виділяє лише два типи довіри: довіру людям (базисну, елементарну довіру) та довіру

абстрактним (технічним, експертним) системам. Для першого з них властивою є взаємна відповідальність: упевненість у чесності іншого стимулює прагнення до чесності себе самого. Довіра другого типу спрямована на забезпечення надійності повсякденного життя. Схожої типології дотримується й Н. Луман, розрізняючи особистісну довіру й системну (інтерпретуючи останню як впевненість).

Більш деталізовану типологію пропонує П. Штомпка, котрий виокремлює наступні різновиди довіри:

- особиста (довіра індивідам, з якими встановлено прямі контакти, включаючи «віртуальну» особистісну довіру);
- категоріальна (довіра певній категорії населення в залежності від статі, раси, віку, віросповідання, добробуту);
- позиційна (довіра/недовіра певним соціальним ролям – мати, лікар, друг тощо);
- групова (довіра певним соціальним групам – довіра фанатів улюбленої футбольної команди, довіра професора студентській групі тощо);
- інституціональна, що в свою чергу поділяється на довіру певним соціальним інститутам – таким як школа, університет, церква, банк тощо та «процедурну» – довіру інституційним практикам і процедурам як переконаність в тому, що дотримання їх принесе оптимальні результати (довіра науці, демократії, вільному ринку тощо);
- комерційна (довіра певному виду продукції, країні-виробнику, фірмі, автору тощо);
- системна (довіра соціальним системам, порядкам і режимам) [Sztompka, 1999].

Деякі дослідники йдуть шляхом ще більшого подрібнення типів довіри. Зокрема, О.Дворянов наголошує на значущості для побудови типології довіри такої ознаки як суб'єкт-об'єктний взаємозв'язок, що підкреслює органічну єдність окремих особистостей, соціальних груп, організацій та інститутів, спроможних виступати водночас суб'єктами і об'єктами довіри. Якщо класифікацію суб'єктів довіри він зводить до індивідуального та колективного (структурованого і неструктурованого) різновидів, то з погляду систематизації об'єктів довіри вибудовує аж 23 типа довіри за різ-

ними критеріями як то масштаб, рівень, радіус, ситуація, обсяг, інтенсивність, спрямованість, конфігурація та ін. [Дворянов, 2006]. Можливі й більш деталізовані типології видів довірчих відносин.

На нашу думку, така класифікація, звичайно, має право на існування, але мало придатна для інтерпретації процесів формування та функціонування довіри. З погляду потенційних можливостей впливу на інтегративні процеси в сучасному українському суспільстві автори вважають найістотнішими три ключових аспекти, що дозволяють характеризувати «атмосферу довіри» в суспільстві з різних сторін: 1) довіра до людей взагалі – як принцип життєсприйняття і життєставлення, іманентно властивий особистості (особистісна довіра), 2) довіра до «ближнього кола» – друзів, знайомих, сусідів, жителів свого району, міста (цей тип довіри, заснований на досвіді безпосереднього спілкування та самоідентифікації з різними «ми» соціального мікросередовища позначено як персоніфіковану довіру), 3) довіра до органів влади, офіційних осіб, установ, політичних партій і рухів, громадських об'єднань, соціальних програм, заходів тощо (інституційна довіра) [Мартинюк, 2012: с. 86]. Те, якою мірою спрацьовують дані типи довіри, де шукати соціально-психологічні резерви для консолідації українського соціуму за умов загострення системної кризи, зумовлене особливостями сучасної суспільної ситуації в Україні, що відповідним чином відбивається на стані довірчих стосунків у суспільстві.

Трансформації українського суспільства природним чином вписуються в логіку сучасних цивілізаційних процесів – глобальних змін загальнолюдських цінностей у напрямі розширення самодостатності і свободи особистості, визнання пріоритетності та поваги індивідуальних преференцій. Відповідно, мова йде про те, що політичні еліти, з яких рекрутується чинна влада, повинні інтелектуально і конструктивно відповідати зростаючій складності суспільних відносин та існуючому в суспільстві попиту на перетворення.

При цьому, визнаючи стратегію соціального розвитку, необхідно спиратися передусім на осмислення крос-культурних тенденцій, що дозволять вести мову про цивілізаційну цілісність людства. Одним з пріоритетних напрямків такого кількісного крос-культурного аналізу є вивчення довіри – одного з найважливіших елементів національного соціального капіталу. З соціологічної точки зору

проблему довіри можна розглядати як процес формування різних соціальних груп з властивим їм груповим сприйняттям чесності, сумлінності, відповідальності, розумінням справедливості, адекватності процесів і явищ сформованим уявленням про правильність того, що відбувається, відповідності устремлінь і уявлень результатам прикладених зусиль.

Довіра як інституційна норма передбачає, що поведінка учасників обміну регламентується не лише формальним чином умовами контракту, що укладається, але імпліцитно регулюється суспільними нормами. В умовах глибоких інституційних змін цей інститут не може в повній мірі виконувати свою регулюючу функцію, і його функціонування вимагає спеціально організованих зусиль, оскільки негативний досвід може закріплюватись у свідомості, викликаючи заперечення і стійку недовіру. Тому для успіху реформ надзвичайно важливо, щоб нові явища, які надають позитивний вплив на соціально-економічний розвиток, і сприймалися позитивно, причому, як окремими індивідами, так і соціальними групами.

В умовах освоєння нової соціально-економічної концепції розвитку країни і подолання світової кризи врахування рівня довіри до сформованих інституційних норм і правил, представлених громадськими та економічними інститутами, що задає зразки колективної та індивідуальної діяльності, має принципове значення як при виробленні державної політики, так і для проектування стратегії розвитку українського соціуму. Адже суспільні зміни, до деякої міри обумовлюють ризикогенні суспільні стани та ситуації. Структурні і функціональні зміни в життєдіяльності суспільства, розпад окремих сфер, постійна заміна елементів у їх життєдіяльності, перехід до якісно іншого стану – все це є ризиком. Тому ризик стає одним із аспектів процесу прийняття рішень у межах соціуму. Він все частіше сприймається як домінуючий фактор функціонування та розвитку сучасного суспільства, як невід'ємна складова соціальної дійсності. Тож ризик і трансформація є взаємопов'язаними явищами, первинність чи вторинність настання яких залежить від конкретних суспільних умов.

Ризики проти бажання людини породжують необхідність діяти поза національними і системними кордонами. Але ж категорія ризику є зворотною стороною довіри, тому довіра перетворюється на

універсальний принцип, здатний забезпечити адекватне протистояння викликам епохи. Зміна природи довіри в сучасному суспільстві відбувається у вигляді настання її кризового стану, що, у свою чергу, зумовлює зміну специфіки соціального ризику з ознаками глобалізації, універсалізації, інституціоналізації та непередбачуваності.

Для явища довіри в багатстві й різноманітті сучасних форм її прояву характерним видається парадоксальне суміщення протилежних функцій. Сучасна довіра, з одного боку, ґрунтується на толерантності, поміркованому ставленні до незвичних, часом – екстравагантних практик, до яких вдаються ті чи ті актори. З іншого, довіра, спричинена приміром харизматичністю модних «володарів думок», сприяє несамостійності й некритичності ставлення до виголошуваних ними ідей, надто у частини наймолодшого покоління (готи, аніме, глазур, скінхеди, стрейт-ейдж тощо).

Довіра є необхідним елементом інтеграції соціуму за рахунок механізмів солідаризації, оскільки в будь-який момент формування та функціонування солідаритетів учасникам цього процесу з необхідністю не вистачає раціональних підстав для обґрунтування обраного типу самовизначення й позиціонування (чи внаслідок нестачі інформації, знань або ж впливу ірраціональних чинників – сугестії, соціально-психологічного наслідування й зараження тощо). Довіра стає вирішальною передумовою консолідації тоді, коли немає можливості для цілковитого контролю над ходом майбутніх подій, що залежать від результатів людської взаємодії. Разом з тим долучення до певних солідаритетів й апріорна довіра «нашим», тобто тим, хто ідентифікується як такі, що їх поділяють, диференціює акторів, розводячи їх «по різні сторони барикад» з тими, хто дотримується інших поглядів.

Поза сумнівом, довіра в сучасному суспільстві, з одного боку, неодмінна складова інноваційних процесів, бо виступає як генералізований спосіб адаптації до ризиків. Останні перетворилися на невід'ємну частину постмодерного способу життя, що вирізняється принциповою некерованістю значного ряду ситуацій і процесів, як соціогенних, так і техногенних, які за відповідних обставин здатні швидко перетворитися на реальну загрозу не тільки для окремих індивідів, верств, груп, а й для існування цивілізації загалом (по

суті, категорія ризику є діалектичною протилежністю, зворотною стороною довіри, що вимагає розглядати їх у єдності).

З другого боку, довірі властива роль стабілізатора з огляду на її певну інерційність, що спричиняє запізнення оцінок у високодинамічних ситуаціях. Адже за рахунок певного кредиту довіри, надто якщо вона вже сформувалася і деякий час отримувала підтвердження – байдуже, реальне чи уявне, вона набуває усталеності, стає звичною (габітуалізується, за термінологією Бурдє). Така установка на довіру здатна за інерцією працювати певний час навіть попри фактам, що їй суперечать.

Отже, слід брати до уваги, що внаслідок системної диференціації, статусно-рольової калейдоскопічності, поліфункціональності соціальних акторів механізм довіри в сучасному суспільстві неабияк ускладнився, його дія коригується цілою низкою різноманітних чинників. Зокрема, своєрідна їхня конфігурація характерна для сучасного українського суспільства.

Характерною рисою сучасного українського суспільства є перехідний тип суспільних відносин. З одного боку, перехід глобальної спільноти на новий рівень передбачає високу розвиненість, стабільність і збереження певних можливостей прогресу, зумовлених діючою системою та необхідних для забезпечення переходу. З іншого боку, перехід означає виникнення принципово нових структур з новими функціями, з появою нових тенденцій і закономірностей, які руйнують функціонування актуальної системи і умови її відтворення, забезпечують становлення нової системи як провідної у соціальній еволюції поміж інших форм і структур організації соціального руху. Формування такої структури елементів національного багатства, в якій ключова роль належить нематеріальним складовим, є відображенням нових глобальних тенденцій у процесі економічного розвитку, а саме – змін типу відтворення, форм накопичення, критеріїв ефективності розвитку економіки, що в цілому характеризує «нову якість економічного зростання». Це означає, що сучасні розвинені країни вже не ставлять за мету зростання матеріально-речових елементів багатства, а орієнтуються на збільшення величини і якості людського капіталу, який сьогодні стає головним фактором сталого розвитку суспільства та економіки. Тому зміна природи і функцій довіри в сучасному су-

спільстві, набуття нею ролі провідного інтегруючого соціального чинника, здатного створити стратегічні передумови подолання соціальних, екологічних технологічних ризиків, актуалізує практики щодо її зміцнення і поширення. «Оскільки роль довіри у зв'язку із зростаючими тенденціями глобалізації підвищується, то довіра може стати структурним механізмом у забезпеченні соціальної комунікації та економічної взаємозалежності. Поява у зв'язку з цим глобального ризику вимагає нової довіри як способу управління ризиком і зниження невизначеності» [Столяр, 2008: с. 330].

На жаль доводиться констатувати, що в сучасному українському суспільстві має місце дефіцит довіри у різних формах соціальних відносин, що негативним чином впливає на темпи та ефективність соціально-політичних, соціально-економічних і культурних перетворень. В умовах трансформації українського суспільства, невизначеності та ризику проблема дослідження довіри набуває особливої значущості в соціокультурному контексті, коли довіра виступає основою соціальних взаємодій, проте на базі нестійких цінностей, норм, традицій. Проблема існування людської довіри загострюється саме в умовах надзвичайно динамічного сучасного світу, де спостерігається посилення соціальна фрагментація, руйнація усталених соціальних норм, ускладнення етнічних та релігійних процесів, розпад традиційних ідентичностей [Андрущенко, 2013: с. 26].

Сьогоднішня криза довіри рельєфно виступає насамперед у ставленні населення України до основних соціальних інститутів суспільства, а дефіцит довіри є однією з найбільш значущих причин соціальної напруженості. «Акцентуючи увагу на недовірі як системній характеристиці українського суспільства, ми хотіли показати, що недовіра громадян України до основних політичних і економічних інститутів, до влади, роботодавців, громадських організацій – це не тільки оцінка діяльності держави й громадянського суспільства в Україні, це і зворотній бік відчуття рядовими громадянами своєї превентивної безпорадності перед державою, своєї повної залежності від роботодавців, свого небажання організовано захищати законні права та інтереси в добровільних асоціаціях», – пише у вступі до колективної монографії Інституту соціології НАН України з символічною назвою «Суспільство без довіри» Є. Головаха. [Головаха, 2014: с. 8].

Ф. Фукуяма, який багато наукових праць присвятив вивченню поняття довіри, побудував класифікацію суспільств за ступенем розповсюдженості довіри у них. Так, до групи з високим рівнем довіри він відносить ліберальні демократії (США, Німеччина, Японія), тоді як традиціоналістські держави (Китай, Мексика), деякі європейські (Франція, Італія), держави Східної Європи і колишнього СРСР він зараховує до суспільств з низьким рівнем довіри [Фукуяма, 2004: с. 7]. Наведені міркування справедливі, коли йдеться про такий тип довіри як інституційна. Найбільш важливою характеристикою довіри як соціального капіталу виступає узагальнена міжособистісна довіра до людей взагалі – не родичів, не друзів, не знайомих – тобто довіра до людей, щодо яких актор не володіє попередньою інформацією. Якщо довіряють тільки добре знайомим людям (персоніфікована довіра), то це різко звужує коло потенційних учасників соціальних взаємодій. На відміну від багатьох розвинутих країн, де люди майже рівною мірою готові довіряти сусідам, незнайомцям і людям взагалі, в Україні в процесі реформ виникли великі перепади довіри такого типу. Однак, не слід випускати з уваги, що показники персоніфікованої довіри в Україні практично протягом усього періоду її новітньої історії є стабільно високими. Довірчі стосунки в колі традиційного безпосереднього спілкування слугували й слугують для більшості населення тим «рятівним кругом», що дозволяє протистояти розбурханим хвилям аномії, спричиненої радикальними суспільними перетвореннями останніх двох з половиною десятиліть. З погляду модернізаційних процесів, що апріорі пов'язані з інноваціями, цей різновид довіри не є надто значущим, однак він залишає шанс на відтворення інституційної довіри – за рахунок того феномену, який Е. Гідденс позначає як довіру інституціоналізованим особистим зв'язкам [Гідденс, 2005: с. 174].

Методичний арсенал світової соціології накопичив певний досвід емпіричного вимірювання довіри (згадаємо міжнародний проєкт «Всесвітній огляд цінностей» (World Values Survey – WVS), у рамках якого в 1990–2000 рр. проводиться моніторинг показників міжособистісної довіри в кількох десятках країн або, розпочаті трохи пізніше, міжнародним американським PR-агентством «Edelman PR Worldwide» широкомасштабні міжнародні дослідження проблем інституційної довіри за програмою «Trust

Barometer», основною метою якого є визначення рівня довіри до різних суспільних інститутів і організацій: держави, бізнесу, ЗМІ, недержавних організацій, релігійних установ і т.п. у представників елітних соціальних груп у різних країнах світу). Спираючись на накопичену базу даних, можна зробити висновок щодо стану довіри в українському суспільстві. Порівняльний аналіз показує, що рівень міжособистісної довіри в Україні набагато нижчий, ніж у скандинавських країнах «соціалізованого капіталізму», але цілком порівнянний з показниками міжособової довіри в англо-саксонських країнах «конкурентного капіталізму», й помітно вищий, ніж в Росії і в багатьох інших країнах наздоганяючого розвитку – Індії, країнах Латинської Америки і Західної Азії.

Тобто, за рівнем узагальненої міжособистісної довіри сучасна Україна може порівнюватися з Японією і Німеччиною (якщо орієнтуватися на розвинені країни) і з Південною Кореєю (якщо орієнтуватися на країни, що розвиваються). За цим показником Україна знаходиться десь на межі між країнами, що розвиваються і розвиненими країнами, що не дає підстав говорити про якісно низький соціальний капітал України. Досить коректним буде висновок, що за показником особистісної довіри Україна є середньою за загальносвітовими стандартами країна, маючи певні перспективи використання потенціалу цього типу соціального капіталу [Мартинюк, 2012: с. 89].

Підсумовуючи, можна стверджувати, що рівень особистісної довіри (меншою мірою – інституціональної) як найважливішого елемента соціального капіталу в Україні, є скоріше середнім, ніж низьким. Оскільки довіра – провідний, але далеко не єдиний елемент соціального капіталу, то цілком вірогідно, що причиною труднощів модернізації України є й якісь інші елементи соціального капіталу, не пов'язані з конструктом довіри. Але можливо й інше пояснення: соціальний капітал України досить великий, однак це потенційний капітал, а не реально використовуваний. У цьому випадку практичною проблемою стає не стільки створення соціального капіталу, скільки активізація вже наявного ресурсу [Соболева, 2014: с. 133].

З огляду на складність й поліваріантність причинно-наслідкових закономірностей, що визначають процес соціальної інтеграції, необхідно розглядати довіру, а разом з нею решту соціологічних і соціально-психологічних чинників – відповідальність, толерантність,

солідарність, соціальні почуття (справедливості, національної гордості тощо) не як набір дискретних утворень, а як цілісність, своєрідний гештальт, що виникає у результаті «спрацьовування» певної ситуативної конфігурації, опосередкованої за допомогою специфічних ціннісних символів-медіаторів в складних ритуальних взаємодіях індивідів і груп. Ці взаємодії відбуваються в формальних і неформальних інституційних структурах, реалізують колишні і виробляють нові установки свідомості і поведінки, які і керують людською активністю. Але якщо солідаритети структурують соціальну спільноту, указуючи навколо кого або чого об'єднуються і (або) проти кого або чого солідаризуються актори, то довіра є якісним «наскрізним» параметром реалізації цієї взаємодії, від якої залежить її кінцева успішність та ефективність.

5.2. Довірчі відносини в сучасному українському соціумі: емпіричні розвідки

Довіра є одним з найважливіших елементів національного соціального капіталу. Термін «соціальний капітал» акцентує увагу на можливості отримання ефективної віддачі від високої якості соціальних відносин, що досягається в суспільствах, об'єднаних національною ідеєю, орієнтованих на розширення можливостей розвитку, пом'якшення соціальної несправедливості та інтеграцію вразливих і маргінальних верств у суспільне життя. За оцінками зарубіжних і вітчизняних експертів Україні гостро не вистачає саме такого виду соціального капіталу, який є найважливішим для сучасних національних моделей модернізації суспільства. Зараз стан речей дещо змінився. По-перше, відбулася переоцінка значущості людського чинника як найістотнішого ресурсу модернізації. По-друге, з'явилися засоби кількісної оцінки такої соціально-психологічної готовності.

Під впливом переосмислення теорії капіталу відбувається якісне переосмислення методики розрахунку національного багатства як накопиченого капіталу. Раніше його розраховували як суму чисто матеріальних капіталів. Коли в нього стали включати й утілений в людях «нематеріальний капітал» (intangible capital), то виявилось, що майже у всіх країнах світу саме він складає переважну частку національного багатства. Згідно з оцінками економістів Світового банку на початку XXI ст. в розвинених країнах частка природно-

го капіталу в національному багатстві становить лише 2%, частка фізичного капіталу – менше 20%, проте питома вага ресурсів, втілених в людях, досягає 80%. У Росії виявилось все навпаки: основу національного багатства становив природний капітал (44%), в той час як на «нематеріальний капітал» – людські ресурси припадала дуже невелика частка (16%). В Україні з людським потенціалом справа була набагато кращою, але експлуатація природного капіталу була вище середнього показника серед бідних країн, а рівень розвитку фізичного капіталу – украй низький [Where Is the Wealth of Nations; Шумская, 2006; Шумська, 2006, ; Капіталізація економіки України, 2007].

Таблиця 30

Структура національного багатства різних груп країн світу, 2000 р. (%)
[Where Is the]

Група країн, або окрема країна	Природний капітал	Фізичний капітал	Людський капітал
Бідні	26	16	58
Середні	13	19	68
Багаті	2	18	80
Російська федерація	44	40	16
Україна	32	12	56

Результати сучасних досліджень фахівців Світового банку дають можливість зробити висновок, що для середньо розвинених країн частка людського капіталу в структурі НБ перевищує 60%; частка виробленого людиною капіталу розташовується в межах 15–30%; природний капітал, який багато в чому залежить від забезпеченості ресурсами, коливається в діапазоні 2–39%. Найбільш забезпеченими національним багатством є країни США, Швейцарія, Канада, Японія і Норвегія, що займають у світовому рейтингу перші п'ять місць з розрахунку НБ на душу населення.

Динаміка національного багатства України та його структура свідчить про те, що частка людського капіталу від початку нульових років постійно скорочувалася. У 2000 р. в структурі національного багатства найбільшу частку складав людський капітал (близько 56%). Протягом наступних п'яти років ця частка скоротилася

приблизно на 8% і знизилася до 47%. У той же час частка людського капіталу в структурі світового НБ становила понад 66%, а в країнах «сімки» і ЄС понад 75% [Бобух, 2011].

Отже, структура національного багатства України відповідає структурі національного багатства країн перехідної економіки. Від початку періоду незалежності вона була вельми неблагополучною і, на жаль, продовжує залишатися такою ж незбалансованою на сьогоднішній день. Для України, у структурі національного багатства якої частка людського капіталу постійно знижувалася, актуальною є проблема нарощування людського потенціалу, зокрема і через накопичення соціального капіталу, а отже, підвищення рівня довіри в суспільстві.

Якщо звернутися до результатів досліджень «Всесвітнього огляду цінностей», то дані, зібрані під час п'яти хвиль опитувань 1990–2000 рр. за проектом WVS, показують вражаючу диференціацію країн за цим показником. Найбільш високий рівень довіри був зафіксований у Скандинавії, де відповідь «більшості людей можна довіряти» стійко обстоюють близько 60% опитаних. Але в англосаксонських країнах (США, Великобританія, Канада, Австралія) цю відповідь обирають вже майже вдвічі рідше, у межах 30–40% респондентів. У латиноамериканських країнах рівень довіри коливається зазвичай в діапазоні 15–25%. «Найнедовірливішими» виявилися такі країни, як Туреччина (менше 5%) і Бразилія, де позитивно відповідають на це запитання не більше 10% громадян. Загалом помітна тенденція: рівень міжособистісної довіри вище в розвинутих країнах і нижче в країнах наздоганяючого розвитку. Однак, пряма інтерпретація показників міжособистісної довіри в тій чи іншій країні виключно в руслі цієї тенденції не завжди виправдана. Наприклад, у високотехнологічній Японії рівень цього типу довіри коливається в межах 37–43%, а в такій високорозвиненій країні, як Франція, він сягає не більш, як 20–22% (в 2005–2008 рр. цей показник складав менше 19%).

Таким чином, порівняльний аналіз показує, що рівень міжособистісної довіри в Україні тяжіє до показників міжособової довіри, характерних для умов конкурентного капіталізму. Для підтвердження цього висновку зазначимо, що загальносвітовий середній показник генералізованої міжособистісної довіри, розрахова-

ний за даними опитувань WVS по 83-х країнах, становить 29,5% [Paldam, 2007].

До того ж необхідно враховувати складність феномена міжособистісної довіри і неоднозначність його зв'язку з іншими соціальними характеристиками, зокрема з економічними успіхами країни. Хоча у середньому найбільш розвинені країни демонструють більш високий рівень довіри, ніж країни з перехідною економікою, однак широта коливань серед них величезна. Протягом багатьох років в аутсайдерах значиться Франція, чого ніяк не можна сказати про позиції цієї країни в світовому економічному співтоваристві. У той же час декілька країн, що розвиваються, перш за все Китай, за рівнем міжособистісної довіри підбираються до вершини світового рейтингу. Коливання показників довіри слабко корелюють з економічною динамікою: важкозрозумілі спади її рівня часто-густо припадають на періоди стабільного економічного зростання.

Для того, щоб з'ясувати, яким є насправді потенціал соціального капіталу в українському соціумі, необхідно порівняти рівень довіри в Україні з ситуацією в інших країнах світу, скориставшись методами компаративістики. Порівняльний аналіз довіри заснований на вивченні двох її основних аспектів. Перший – узагальнена міжособистісна довіра, довіра до «людей взагалі». Високий рівень міжособистісної довіри (до «людей взагалі»), а саме цей вид довіри визначає ментальну складову в характеристиці соціального капіталу тієї чи іншої нації, знижує транзакційні витрати в процесі взаємодії і розширює коло потенційних учасників формальних і неформальних угод. Другий аспект – інституційна довіра, тобто довіра до тих організацій (уряду, бізнесу, ЗМІ, профспілок і т.д.), які відіграють ключову роль у генеруванні та виконанні громадських «правил гри». Чим вище інституційна довіра, тим більш стійкою є суспільна система. Співвідношення рівнів інституційної та міжособистісної довіри можна вважати своєрідним «термометром» здоров'я суспільства.

Сьогодні в соціології розроблені різні методик, що дозволяють здійснювати кількісне порівняння соціокультурних і ментальних характеристик населення різних країн. За допомогою цих методик можливо емпірично дослідити і зіставити різні країни за такими складними параметрами, як рівень індивідуалізму, прагнення уникати

невизначеності, схильність до інновацій і т.д. Одним з пріоритетних напрямів такого кількісного крос-культурного аналізу є вивчення довіри.

У 2009 р. ВЦВГД (Росія) провів загальноросійське опитування за репрезентативною вибіркою (за віком, статтю, освітою). Рівень особистісної довіри в дослідженні фіксувався за допомогою запитання: «Чи вважаєте Ви, що можна довіряти більшості людей, чи маючи справу з ними, треба бути вкрай обережним?». Це майже збігається з формулюванням, використаним в проєкті WVS. Згідно даних проведеного російськими соціологами дослідження, думку, що «більшості людей можна довіряти», поділяли 28% опитаних росіян. Переважна частина респондентів (67%) вважали, що, маючи справу з людьми, «треба бути вкрай обережними». Дані моніторингових досліджень Інституту соціології НАНУ дозволяють зробити деякі зіставлення щодо рівня особистісної довіри в Україні та Росії за той період. Треба мати на увазі, що запитання про довіру «людям взагалі» в українському опитувальнику формулювалася дещо інакше. Респондентам пропонувалося відповісти, чи згодні вони з думкою, що «нікому не довіряти – найбезпечніше». Відповіді українських респондентів на це запитання в різні роки розподілилися таким чином (див. табл. 31).

Таблиця 31

«Нікому не довіряти – найбезпечніше» (%)

	1992	2005	2006	2008	2010	2012
Згоден	47	50	48	52	50	57
Не згоден	41	35	37	35	36	29
Не знаю	12	15	16	13	14	14

Якщо вважати, що позиція незгоди з даною думкою корелює з альтернативою «більшості людей можна довіряти» у російському опитуванні, то можна констатувати, що рівень особистісної довіри в означений період в українців був вищий ніж у росіян (41–35% проти 28%), Відповідно, твердо погоджувалися з думкою, що «нікому не довіряти – найбезпечніше» 52–47% українців проти 67% росіян, які, зокрема, в 2009 р. вважали, що «маючи справу з людьми, треба бути вкрай обережними». Але, як бачимо, з плином часу недовіра в українців зростає, а рівень генералізованої довіри, навпаки, знижується.

Найбільш важливою характеристикою довіри як соціального капіталу виступає узагальнена міжособистісна довіра до людей взагалі – не родичів, не друзів, не знайомих – тобто довіра до людей, про яких немає конкретної інформації. Якщо довіряють тільки добре знайомим людям, то це різко звужує коло потенційних учасників соціальних взаємодій і, отже, підвищує трансакційні витрати.

На відміну від багатьох розвинених країн, де люди майже однаково готові довіряти сусідам, незнайомцям і людям взагалі, в Україні в процесі реформ виникли великі перепади довіри такого типу. А от показники довіри «до ближнього кола» залишаються перманентно високими. Близько 90–95% респондентів, які беруть участь в опитуванні, з року в рік схильні найбільше довіряти своїй сім'ї та найближчим родичам. На запитання про ті спільноти, по відношенню до яких респондент міг би сказати «це – Ми», більшість опитаних у 2015 р. очікувано відповіла, що Ми – це насамперед родичі та друзі – близько 54% (відповідно у 2013 р. цей показник був такий самий). Почуття «Ми» й ідентифікація себе з відповідною спільнотою є певним підґрунтям довіри. «Ми – це громадяни України» – ця спільнота об'єднала в 2015 р. майже 52% респондентів, а в 2013 р. таких було тільки 36%, і цей тип громадянської ідентичності був єдиний, який продемонстрував таке різке зростання цінності приналежності до відповідної спільноти. Цікаво, що на запитання про рівень довіри співвітчизникам, думку про те, що вони варті довіри, розділили також 52% опитаних. Патріотичні почуття громадянина України як потужний об'єднавчий фактор відмітили 41% респондентів у 2015 р., а в 2013 р. таких було тільки трохи більше 8%. Третій за важливістю фактор, який об'єднує окремих людей у спільноту – це приналежність до одного покоління (питома вага якого в 2015 р. складала 31%, у 2013 р. – 32%).

Звернемо увагу на довіру громадян України до інститутів влади, яка відіграє дуже важливу роль у формуванні соціального капіталу нації. Щоб оцінити, якою мірою сучасні українці довіряють різним соціальним інститутам, при обробці бази даних моніторингових опитувань Інституту соціології НАНУ були обчислені середні значення, що характеризують рівень довіри до ключових соціальних інститутів та інших суб'єктів довіри.

Зведена таблиця 32

Індекс довіри (Середній бал: шкала 1–5 балів)

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015
Сім'ї та родичам	4,5	4,6	4,5	4,6	4,5	4,4	4,5	4,5	4,6	4,6	4,5	4,5	4,6	4,5
Співвітчизникам	3,1	3,2	3,2	3,1	–	3,2	3,4	3,4	3,4	3,4	3,3	3,4	3,4	3,4
Сусідам	3,3	3,3	3,2	3,2	–	–	3,3	3,3	3,4	3,4	3,3	3,4	3,4	3,3
Колегам	3,3	3,3	3,3	3,2	3,5	3,3	3,5	3,4	3,5	3,5	3,4	3,4	3,4	3,4
Церкві та духовенству	3,1	3,0	3,0	3,1	3,3	3,3	3,5	3,4	3,5	3,5	3,3	3,2	3,3	3,3
Засобам масової інформації (телебачення, радіо, газети)	2,7	2,7	2,9	2,9	2,9	2,9	3,0	2,9	2,9	2,9	2,9	3,0	2,6	2,5
Податковій інспекції	–	–	–	–	–	2,3	2,4	2,5	2,5	2,4	2,3	2,2	2,2	2,0
Міліції	2,3	2,2	2,2	2,3	2,3	2,3	2,4	2,4	2,4	2,3	2,1	2,1	–	1,9
Прокуратурі	–	–	–	–	2,3	2,4	2,4	2,4	2,4	2,3	2,1	2,0	2,0	1,9
Судам	–	–	–	–	2,3	2,4	2,4	2,4	2,4	2,3	2,1	1,9	2,0	1,9
Президенту	Кравчук	Кучма			Ющенко			Янукович			Порошенко			
		2,3	2,6	2,1	2,7	2,2	2,3	3,4	2,7	2,5	2,9	2,1	2,8	2,3
Верховній Раді	2,3	2,1	2,1	2,1	2,1	2,2	2,9	2,5	2,3	2,4	2,0	1,8	2,1	2,0
		2,3	2,3	2,1	2,4	2,2	2,3	3,1	2,5	2,4	2,6	2,1	1,9	2,4
Місцевим органам влади	–	–	–	–	2,3	2,5	2,7	2,5	2,5	2,5	2,4	2,2	2,5	2,3

Армії	3,2	3,1	3,0	3,1	3,1	3,1	3,1	3,0	3,0	3,0	2,8	2,6	3,1	3,0
Профспілкам	-	-	-	-	2,5	2,6	2,7	2,6	2,6	2,5	2,5	2,5	2,4	2,4
Політичним партіям	-	2,0	2,1	2,1	2,2	2,2	2,5	2,4	2,2	2,2	2,0	2,0	1,9	1,9
Керівникам державних підприємств	2,5	2,3	2,3	2,4	-	-	2,6	2,7	2,6	2,6	2,5	2,4	2,4	2,4
Приватним підприємцям	2,4	2,4	2,4	2,5	-	-	2,6	2,6	2,7	2,6	2,5	2,5	2,6	2,7
Банкам	-	-	-	-	2,1	2,3	2,5	2,6	2,6	2,1	2,2	2,2	2,2	2,1
Страховим компаніям	-	-	-	-	1,9	2,1	2,2	2,2	2,3	2,0	2,1	2,1	2,1	2,1
Благодійним фондам, громадським асоціаціям і об'єднанням	-	-	-	-	-	2,4	2,4	2,4	2,6	2,5	2,5	2,6	2,5	2,9
Ученим України (2015 р.) Ученим НАН України (2014 р.)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3,1	3,4
Волонтерам	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3,5

* Середній бал розраховувався для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховувався для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання.

За останні п'ять років відбулося відчутне подальше погіршення й без того традиційно невисоких середніх оцінок довіри майже до всіх інститутів. Суттєво знизився рівень довіри до ЗМІ. Серед державних та суспільних інститутів, рівень довіри до яких зберігся таким самим, або навіть підвищився, відзначимо церкву і духовенство, армію, благодійні фонди, громадські асоціації і об'єднання, приватних підприємців. Їхній рейтинг залишається досить високим і практично незмінним протягом останніх десяти років. З усіх інших інститутів лише профспілки (і це дуже дивно, бо дві третини опитаних ніколи не були членами будь-якої профспілки), керівники державних підприємств та місцеві органи влади мають рівень довіри, близький до середнього.

Якщо брати до уваги ставлення до інститутів державної влади, то Президент трохи випереджає Уряд та Верховну Раду за рівнем довіри, його індекс довіри в порівнянні з іншими інститутами влади залишався найвищим. Але динаміка змін ступеня довіри до чинного Президента має стійку тенденцію до зниження, причому досить різкого (2015 р. – 18% довіри й 57% недовіри, 2014 р. – 34% довіри й 35% недовіри), щоправда індекси довіри до Кабінету Міністрів, місцевих органів влади та Верховної Ради – ще нижче.

Але найнижчі індекси довіри – у податкової інспекції, міліції, прокуратури та судів. (Принаймні так було до останніх часів, коли почалися деякі зміни в цих структурах, що викликали в населення певні сподівання на краще). Корупція – «болюча тема» для українського суспільства, і за результатами різноманітних опитувань громадської думки абсолютно очевидно, що люди мало вірять у те, що можлива об'єктивна боротьба з нею. Саме ці чотири інститути найбільш схильні до корупції. І перш за все, українські респонденти зазначають, що в цьому винна саме влада, яка по суті нічого не робить, щоб боротися з корупцією. Динаміка змін у цій сфері характеризується тільки посиленням цих моментів.

Ще менше українці схильні довіряти провідним політикам. В опитуванні 2015 р. майже 44% респондентів оцінили людей, які знаходяться зараз при владі як таких, що турбуються лише про своє благополуччя і кар'єру, і тільки 3,3% опитаних вважають їх гарною командою, яка веде країну правильним курсом. З огляду на переважно негативні настрої населення щодо чинних політиків і,

загалом, щодо функціонування усіх основних державних інститутів, стає зрозумілим чому більшість населення не вірить у ефективну боротьбу нової влади із корупцією – на думку переважної більшості респондентів (69%) до позитивних наслідків це не призведе. Корупцію, як основний чинник, що заважає владі реалізовувати реформи, відмітили 68,9% респондентів. Друге місце респонденти відвели «небажанню олігархів відмовлятися від надприбутків», третє – «небажанню політичних еліт змінювати систему». Емоційне ставлення пересічних громадян до гучних судових справ щодо опозиційних політиків можна в цілому визначити як помірковано-нейтральне. Звертає на себе увагу той факт, що відчутна частина респондентів дистанціювалася від цих подій, виявили байдужість. Це доволі тривожний сигнал, який указує на відсторонення пересічних громадян від соціально-політичних подій у нашому суспільстві, замкнення в своєму найближчому соціальному оточенні. Критично низький рівень довіри більшості наших громадян до різних державних інституцій, включно до судів, дається взнаки у ставленні респондентів щодо справедливості винесення вироку зазначеним політикам. Як свідчать отримані дані, громадська думка в цілому доволі песимістично описує майбутні наслідки даного судового процесу. Респонденти очікують насамперед погіршення міжнародного іміджу України, подальшого падіння довіри населення до вітчизняної судової системи та можливих громадських протестів.

Доводиться констатувати, що сьогодні накопичений у рамках ізольованих верств і груп соціальний капітал не працює на інтеграцію українського суспільства, а тому швидше гальмує й спотворює відтворювальні процеси, ніж є їх каталізатором. Соціальний капітал нації не зростає, як це відбувається у найбільш розвинених країнах з налагодженою системою двосторонніх зв'язків, не зміцнює соціально-економічні позиції членів суспільства і не дає їм важелів впливу на суспільне життя.

Тому найважливішим і найактуальнішим питанням для України сьогодні є питання про те, якою мірою і яким чином можна регулювати і направляти процеси формування цього вкрай необхідного ресурсу. Але однозначної відповіді на це питання не існує. Накопичення соціального капіталу, як правило, відбувається не в результаті цілеспрямованих «вкладень в довіру», а являє собою сукупний

ефект різноманітних соціальних взаємодій. У значній частині він є соціокультурною спадщиною попередніх поколінь.

Проте досвід реформ у колишніх соціалістичних країнах переконливо показав, що у формуванні об'єднуючого соціального капіталу, дефіцит якого відчувається в Україні, важлива роль належить саме державі, її здатності проводити ефективну соціально-економічну політику, яка враховує інтереси різних верств і груп задля пом'якшення соціальних конфліктів.

Активна роль держави не означає повернення до радянських практик патерналізму. Нетривкість соціального капіталу, «вигодуваного» на традиціях патерналізму, повною мірою проявилася під час низки економічних криз, які обрушили довіру населення до інститутів влади. Питання про те, яким чином відбувається становлення ефективної системи інститутів, що підтримують соціальний капітал суспільства і чи можна сприяти цьому процесу сьогодні, залишається одним із найактуальніших завдань, що стоять перед українським суспільством. Якщо влада стане сприймати інтереси людей і виходити з них при формуванні державної політики, соціальний капітал буде зміцнюватися, накопичуватися і служити суспільству.

Висновки

Реалізація програмних засад дослідження дала змогу теоретично обґрунтувати та емпірично підтвердити складність і суперечливість дії соціально-психологічних чинників інтеграції українського соціуму. Проблема виявлення зв'язку між соціальною інтеграцією, з одного боку, та довірою, солідарністю, толерантністю та відповідальністю, з іншого, полягає передусім у тому, що попри позитивне навантаження всіх зазначених феноменів, позитивний ефект від їхньої взаємодії можливий лише за умови, коли вони сприяють підтриманню оптимального рівня соціальної інтегрованості.

Водночас, визначення міри інтегрованості, що виявляється через ступінь скорельованості, скоординованості практик, як системи сталих звичних, лише частково відрефлексованих дій, дотепер не має усталеного алгоритму. Теоретичні міркування щодо цього процесу доволі ґрунтовні, проте емпірична підтримка залишається слабкою. Дослідники спираються переважно на аналіз динамічних рядів низки показників, коливання яких тлумачиться як ознака зростання чи зменшення рівня інтегрованості. Особливість і, певною мірою, цінність нашого дослідження полягає в тому, що воно припало на період соціального загострення. Водночас, саме це створило для дослідників досить великі складнощі. Від аналізу більш-менш повільної динаміки, який передбачався на початку роботи над проблемою, автори мимоволі перейшли до аналізу пікових суспільних змін. Як наслідок, маємо досить поліфонічну картину. Кожен з сюжетів, як правило, супроводжується коментарями на кшталт «це може призвести як до інтеграції, так і до дезінтеграції». Тому наше дослідження не має підсумків у «класичному» вигляді, а лише певні проміжні висновки. Коротко їх можна підсумувати таким чином.

Для побудови теоретичної моделі зв'язків запропоновано застосувати поняття зон високої інтегрованості і низької інтегрованості. При високій загальній інтегрованості існує єдина платформа, яка

поєднує все суспільство. Суспільство в нестабільному стані характеризується співіснуванням і зіткненням різних платформ для інтеграції. У межах єдиної інтеграційної платформи довіра, солідарність, толерантність працюють на підсилення рівня інтеграції групи, сприяють зміцненню соціальної тканини. За умов співіснування різних інтегративних платформ ці чинники справляють взаємопротилежні ефекти. Збільшення довіри до членів іншого інтегрованого кола може супроводжуватися зменшенням довіри всередині групи. Водночас нетолерантність до представників іншої інтегрованої групи може, навпаки, зміцнювати інтегрованість у своїй групі. Якщо суспільство складається з різних інтегрованих спільнот, оптимальний рівень його інтегрованості передбачає наявність деякої довіри до членів чужих спільнот і, водночас, відсутність повної терпимості (толерантності) до так званих своїх.

Зв'язок інтеграції та відповідальності також має неоднозначний характер і передбачає розрізнення двох типів відповідальності – просто відповідальності і подвійної відповідальності – за власні дії і за їхній вплив на інтегрованість своєї групи. Відповідальність першого типу може бути нейтральною до інтегрованості, а може її навіть руйнувати. У цьому парадокс бюрократичної відповідальності. Відповідальність другого типу пов'язана з відповідальністю в командній роботі і передбачає зміцнення міри інтегрованості.

Інтеграція українського суспільства є наслідком суперечливого поєднання впливів «згори» та «знизу». Суб'єкти влади, правлячі елітні групи в умовах зламу старої інституційної системи та недоформлення нової, фактично монополізували визначення векторів інтеграції українського суспільства. Чинниками, які сприяли формуванню такої системи соціальних взаємовідносин, стало загальне збідніння населення України, атомізація українського суспільства, що обумовлювало ситуативність, сплесковий характер інтеграції «знизу». В умовах кризового стану, на тлі активізації солідаритаристських практик, роль інтеграції «знизу» швидко зростає. «Помаранчева революція» та «Революція Гідності» виконали роль потужного інтегратора для громадян України і сприяли змінам соціально-психологічного тла українського суспільства, зокрема в контексті ціннісних зрушень. Це радикально змінило принципи взаємодії системи та життєвого світу. В умовах відсутності у су-

часної системи ефективних важелів впливу на життєвий світ, народжується гібридна система, в якій елементи соціального захисту зберігаються нормативно, але не можуть бути забезпечені системою фактично. Як наслідок, система неспроможна ефективно контролювати життєвий світ і фактично заохочує його вивільнення з-під власного диктату, а, отже, інтеграція «знизу» витісняє в значній частині соціального простору інтеграцію «згори».

Перехід від суто теоретичних міркувань до реальної оцінки міри інтегрованості сучасного українського суспільства здійснено через вивчення ступеня поширення узвичаєних соціальних практик людського співробітництва. Емпірична верифікація міри інтегрованості сучасного українського суспільства через аналіз поширення узвичаєних соціальних практик людського співробітництва дала змогу визначити не тільки міру поширення цих практик, але й їхні чинники та перспективи формування соціально-психологічного тла інтеграційних процесів. Аналіз практик соціальної кооперації дозволив простежити чинники та механізми залучення індивіда до колективної співпраці не тільки в громадянській сфері, але й визначити основні детермінанти взаємної кооперації людей в елементарних ситуаціях життєдіяльності.

Емпіричний аналіз продемонстрував, що впливовими детермінантами колективної співпраці для вирішення проблем є досвід протестної активності в 2013–2014 рр., сучасна протестна солідарність та відчуття відповідальності за стан справ за місцем проживання. Виявлено, що активна громадянська позиція, яка сформувалася завдяки досвіду участі в Революції Гідності, у поєднанні з готовністю солідаризуватися з учасниками можливих масових протестних дій та відчуттям відповідальності за стан справ за своїм місцем проживання, стала чинником саме колективної співпраці. Водночас, досвід попередньої індивідуальної поведінкової суб'єктності не спричинив статистично значимого впливу на некооперативні способи вирішення проблем – самостійне їх вирішення та пасивну позицію. Це може стати основою не лише соціальної інтеграції, але й модернізації, коли відносини клієнтського, вертикального характеру («патрон-клієнт»), що були поширені в традиційному суспільстві, поступово будуть замінюватися договірними відносинами горизонтального характеру.

Дослідження поліморфної природи солідарності дало можливість інтерпретувати її як механізм інтеграції соціальних груп і суспільства в цілому. Солідарність розглядається як осмислене активне відношення актора до соціальних подій, явищ, ситуацій, процесів, що викликає співчуття, співпереживання, згуртованість з іншими акторами, і виражається в готовності діяти певним чином і нести за це відповідальність. Процес солідаризації може бути емпірично досліджений через динаміку становлення солідаритетів, під якими автори розуміють певний тип раціоемоційного відношення до тієї чи тієї нагальної суспільної проблеми, що набуває масового поширення в даних суспільних умовах. Особливістю сучасного стану масової свідомості є суттєва диференціація соціальних акторів, як з погляду суб'єктивної значущості проблем або ситуацій, так і по відношенню до однієї і тієї ж проблеми. Водночас треба враховувати, що за будь-якої суб'єктивної конфігурації мотивуючих начал, солідарність проявляється в явному, а не латентному вигляді лише за умови практичного втілення у певні дії. При цьому вона може набувати форми пасивної чи активної солідаризації.

Жодна з досліджуваних складових процесів інтеграції не була проінтерпретована без урахування того, що підґрунтям для об'єднання чи протистояння здатні слугувати не лише гострі безпосередні емоційні реакції на конкретні події, а й триваліші емоційні стани та почуття, зокрема – соціальні страхи. Дослідження ролі емоційних станів як каталізаторів процесів соціальної інтеграції/дезінтеграції підтвердило, що розгортання процесів інтеграції на індивідуальному рівні представляє ланцюг перетворень, де зовнішнє «запускає» внутрішні емоційні переживання, які оформлюються в почуття й утілюються в дії.

Досліджено також нові форми та механізми соціальної взаємодії, які виникли внаслідок розвитку сучасних інформаційно-комунікаційних технологій. Інтернет сьогодні виступає соціальним інструментом, здатним солідаризувати суспільство, групи і окремих людей. Проте солідаризація в мережі досить специфічна. Її характеризує мобільність, рухливість, ситуативність, стихійність, часова нетривалість. Така солідарність не завжди потребує міжособистостної довіри на відміну від локальної солідаризації «обличчям до обличчя». Наше дослідження дозволило виокре-

мити специфіку ціннісних пріоритетів користувачів, які реалізують громадянську активність та солідаризуються за допомогою Інтернет-мережі. Фактично маємо новий тип солідарності, який передбачає високу рефлексивність суб'єктів та специфічне прийняття інших («анонімна довіра»). Учасникам солідаризаційних практик у мережі притаманні високий ступінь особистої відповідальності та високий рівень самоорганізації.

Проте чи є такі процеси активної солідаризації в мережі Інтернет, зокрема в соціальних мережах (Фейсбук, Вконтакті, тощо) інтегруючими чинниками суспільного розвитку, остається відкритим питанням. Такі процеси можуть стати дезінтегруючим чинником на рівні держави і, водночас, інтегруючим на міжособистісному рівні, формуючи горизонтальну солідарність.

Окрема увага приділена авторами малодослідженому дотепер у контексті інтеграційних процесів явищу соціальної відповідальності як механізму самоуправління особистості, груп і спільностей людей в суспільстві, як засобу, що забезпечує відтворення й підтримку стабільності певного типу суспільних відносин. Зважаючи на багатозначність феномену, запропоновано проводити його аналіз за допомогою поняття соціальної ситуації, горизонту і зони соціальної відповідальності. Проблемність оцінки міри інтегрованості суспільства пов'язана великою мірою з тим, що соціальна відповідальність має відносно строгі і жорсткі характеристики, у той час як соціальна безвідповідальність багатоманітна й набуває таких форм як соціальна інфантильність, громадянський «пофігізм», соціальна утопія, політичний авантюризм. З метою вирішення цієї ділеми автори пропонують ввести поняття «ідентична безвідповідальність», що дозволяє пояснити цілу низку явищ соціальної безвідповідальності на соцієтальному рівні.

Міра соціальної відповідальності розглядається емпірично через оцінку міри готовності людей впливати на життя країни. У сучасному українському суспільстві виокремлено три приблизно рівні групи, що різняться ступенем соціальної відповідальності: група «активної підтримки» є ресурсом, який може бути використаний у впровадженні реформ, група «помірної підтримки» є потенціальним ресурсом суспільних перетворень, «пасивна група» є джерелом ризиків на шляху суспільних змін.

Суперечливість характерна усім досліджуваним чинниками інтеграції. Зокрема показано внутрішню складність феномену толерантності, яка може змінюватися від простого терпіння інших до дійсного визнання їх права на «самість», виявлятися на різних рівнях (щодо різних суб'єктів) та мати різні ступені інтенсивності (від мінімальної до максимальної). Відповідно, у залежності від того, до якого різновиду належатиме конкретна толерантність в конкретному суспільстві, вона буде мати різні наслідки для наявності та масштабів довіри та солідарності.

Проте суперечливість, яку можна було очікувати теоретично, не завжди виявляється на практиці. Зокрема взаємовплив чинників толерантності та довіри теоретично мав би наслідком вищу міру довіри в тих групах, де толерантність буде максимальною і, навпаки, оскільки формування одного з цих феноменів дещо збільшує ймовірність формування іншого. Однак, емпірично виявлено доволі незначні відмінності у рівнях довіри серед «нетолерантних» порівняно з групою «толерантних». Тож у сучасному українському суспільстві толерантність не справляє суттєвого впливу на довіру. Так само неоднозначними є наслідки наявності або відсутності толерантності для формування та підтримки солідарності. Теоретично низька толерантність є загрозою солідарності. Проте емпірично виявлено, що толерантність в існуючій формі не є значимою для формування солідарності.

Нарешті, у контексті інтеграційних процесів слід відмітити роль довіри у консолідації суспільства. Вона надзвичайно актуалізується саме в умовах стрімких соціальних перетворень, коли відсутні можливості для контролю над ходом майбутніх подій. Саме довіра з огляду на властиву їй певну інерційність здатна стабілізувати взаємини у високодинамічних ситуаціях.

Отже, маємо складну соціальну ситуацію, в якій оцінити соціальну інтегрованість доволі складно. Своєрідна конфігурація дії соціально-психологічних чинників інтеграції визначається тим, що в кризових умовах актуалізуються як згуртованість, так і протистояння, а, отже, попри посилення інтегративних процесів на рівні малих груп, можна очікувати як послаблення, так і зміцнення довіри, толерантності та відповідальності на соціетальному рівні. Яким буде цей процес, покаже найближче майбутнє.

Література

- Аберкромби Н. Социологический словарь / Н. Аберкромби, С. Хилл, Б. Тернер. М: ЗАО «Изд-во Экономика», 2004. – С. 154–155.
- Александрова О. С. Сутність толерантності в сучасному суспільстві / О. С. Александрова // Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць. – К., 2010. – Вип. 42 (12). – С. 170–177.
- Андрущенко Г.І. Соціологічна рефлексія категорії довіри в соціологічному знанні : дис. ... доктора соц. наук : 22.00.01 / Андрущенко Ганна Іванівна. – Запоріжжя, 2015. – 437 с.
- Андрущенко Г. І. Стан та особливості існування людської довіри в умовах трансформації українського суспільства / Г. І. Андрущенко // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики: зб. наук. праць. – Вип.55. – Запоріжжя : Класич. приват. ун-т, 2013. – С. 26–32.
- Александр Дж. Ч. Мораль как культурная система: О солидарности гражданской и негражданской / Дж. Александр // Социологический ежегодник, 2011: сб. науч. тр. / РАН. ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исследований. Отд. социологии и социал. психологии; кафедра общей социологии НИУ-ВШЭ; ред. и сост. Н. Е. Покровский, Д. В. Ефременко. – М., 2011. – Ч. 2. – С. 180–185.
- Асмолов А.Г. О смыслах понятия «толерантность» / А. Г. Асмолов, Г. У. Солдатова, Л. А. Шайгерова // Век толерантности: научно-публицистический вестник. – М. : МГУ, 2001. – Вып. 1–2. [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://www.tolerance.ru/VT-1-2-o-smyslah.php?PrPage=VT>
- Барсукова С.Ю. Солидарность участников неформальной экономики. На примере стратегий мигрантов и предпринимателей / С. Ю. Барсукова // Социологические исследования. – 2002. – № 4. – С. 3–12.

- Бауман З. Индивидуализированное общество / Зигмунд Бауман. – М. : Логос, 2005. – 390 с.
- Бауман З. Свобода / Зигмунд Бауман. – Москва: Новое издательство, 2006. – 132 с.
- Бевзенко Л. Культурна регуляція соціальної поведінки в ситуації нестабільності: теоретична концептуалізація та емпірична констатація на прикладі практик успіху / Любов Бевзенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2012. – № 2. – С. 90–120.
- Бевзенко Л.Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций / Любовь Бевзенко. – К. : Ин-т социологии НАНУ, 2002. – 437 с.
- Бевзенко Л.Д. Страна: вид из окна / Любовь Бевзенко // Зеркало недели. Украина. – № 45. – 9–16 декабря. – 2011.
- Бекешкіна І. Війна згуртувала націю / І. Бекешкіна // Новое время [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://nv.ua/ukr/opinion/bekeshkina/vijna-zgurtuvala-natsiju-144094.html>
- Бергсон А. Два источника морали и религии / А. Бергсон. – М. : Канон, 1994. – 384 с.
- Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Ульрих Бек / Пер. с нем. В. Седельника и Н.Фёдоровой ; посл. А.Филиппова. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
- Бек У. Космополитическое мировоззрение / Ульрих Бек. – М. : Центр исследований постиндустриального общества, 2008. – 336 с.
- Бобух І. М. Оцінка національного багатства у контексті міжнародного досвіду / І. М. Бобух // Економічна теорія. – 2011. – № 2. – С. 24–39.
- Бойко Н.Л. Інтернет як ресурс впливу громадян на владу в сучасному українському суспільстві / Наталія Бойко // Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. д.ек.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2013. – С. 375–381
- Бойко Н.Л. Ресурси реалізації соціальних інтересів у демократичному суспільстві / Наталія Бойко // Соціальні інтереси в контексті соціокультурної модернізації. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2011. – С. 129 – 156.

- Бойко Н. Українці в Інтернеті: інтереси та пріоритети використання мережі /** Наталія Бойко // Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / За ред. д.ек.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2010. – С. 356 – 363.
- Блумер Г. Общество как символическая интеракция /** Г. Блумер // Современная зарубежная социальная психология: тексты / Под ред. Т. М. Андреевой, Н. Н. Богомоловой, Л. А. Петровской. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – С. 173–179.;
- Блумер Г. Коллективное поведение /** Г. Блумер / Пер. Д. Водотынского // Американская социологическая мысль: Тексты / Сост. Е. И. Кравченко; под ред. В. И. Добренкова. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – С. 90–115.
- Бурдьє П. Социология политики /** П. Бурдьє / Пер. с фр.; сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. М. : Socio-Logos, 1993. – 336 с.
- Бурдьє П. Социология и демократия /** П. Бурдьє / Пер. с фр. // Этика и политика. Альманах Российско-французского центра социологии и философии. – М. : Ин-т экспериментальной социологии; СПб. : Алетейя, 1999. – С. 119–124.
- Бурдьє П. О символической власти //** Бурдьє П. Социология социального пространства. – М. : Ин-т экспериментальной социологии; СПб. : Алетейя, 2007. – С. 87–96.
- Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века /** И. Валлерстайн. Центр исследований постиндустриального общества. – М. : Логос, 2003. – 368 с.
- Ваньке А. Политические эмоции: российские митинги 2011–2013 годов /** Александрина Ваньке // Неприкосновенный запас: дебаты о политике и культуре. – 2014. – № 5 (97) (сентябрь–октябрь). – С. 117–132.
- Вебер М. Господарство і суспільство: нариси соціології розуміння /** М. Вебер ; пер. з нім. – К. : Вид. дім «Всесвіт», 2012. – 1112 с.
- Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма /** М. Вебер // Избранные произведения ; пер. с нем. / Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова ; предисл. П. П. Гайденко. – М. : Прогресс, 1990. – С. 45–271.
- Вебер М. Избранное. Образ общества /** М. Вебер. – М. : Юрист, 1994. – 308 с.

- Волонтеры и активисты: помощь детям. ФОМ 16 декабря 2013.
Режим доступа : <http://soc.fom.ru/obshchestvo/11146>
- Ворона В. Суспільство в умовах війни на Донбасі: ризики та загрози / В. М. Ворона // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – Вип. 2 (16) / Головні редактори д.екон.н. В. М. Ворона, д.соціол.н. М. О. Шульга. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2015. – С. 13–23.
- Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство / Ю. Габермас. – Львів : Літопис, 2000. – 320 с.
- Гидденс Э. Устройство общества: Очерк теории структуризации / Энтони Гидденс. – М.: Академический проект, 2005. – 528 с.
- Головаха Е. Введение: доверие в обществе и общество без доверия / Евгений Головаха // Общество без доверия / Под ред. Е. Головахи, Н. Костенко, С. Макеева. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2014. – 338 с.
- Головаха Є. Соціальний цинізм і аномія в українському суспільстві: загальна динаміка і останні зміни / Є. Головаха // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – Вип. 1 (15) – У 2-х т. – Т. 1. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. – С. 49–56.
- Головаха Е. И. Социальное безумие: история, теория и современная практика / Е. И. Головаха, Н. В. Панина. – К.: Абрис.– 1994. – 168 с.
- Горяинов В. П. Групповая солидарность и ценностные ориентации / Горяинов Владимир Петрович // Социологические исследования. – 1997. – № 3. – С. 60–67.
- Гофман А. Б. Солидарность или правила, Дюркгейм или Хайек? О двух формах социальной интеграции / А.Б.Гофман // Социологический ежегодник, 2012: сб. науч. тр. / Сост. : Д. В. Ефременко; под общ. ред.: Н. Е. Покровский; науч. ред.: Н. Е. Покровский. – М. : ИНИОН РАН, 2013. – С. 97–167.
- Гофман А.Б. Солидарность социальная / А.Б. Гофман // Современная западная социология: Словарь / Под. ред. Ю.Н. Давыдова, М.С. Ковалева, А.Ф. Филиппова. – М.: Изд-во политической литературы, 1990. – С. 314.
- Гофман А. Б. Социальная солидарность: пробуждение социологической идеи / А.Гофман // IV Очередной Всероссийский

- социологический конгресс. Социология и общество: глобальные вызовы и региональное развитие. – Уфа, 2012. – С 32–40. Режим доступа: rss.ru/files/File/congress2012/part1.pdf
- Давыдов А.А.** Существует ли мера социальной гармонии? / А. Давыдов // Социологические исследования. – № 5. – 1988. – С. 72–74.
- Дворянов А. А.** Доверие в системе социального управления: дисс... канд. социол. наук : 22.00.08 / Дворянов Алексей Александрович. – М., 2006. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dslib.net/sociologia-upravlenia/doverie-v-sisteme-socialnogo-upravlenija.html#3087482>
- Декларация принципов терпимости.** Принята резолюцией 5.61 Генеральной конференции ЮНЕСКО от 16 ноября 1995 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/toleranc.shtml
- Доверие Ас-Салам.** – 2007. – № 10 (287) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.assalam.ru/assalam07/287/09-s.shtml>
- Дубровский В.** Движущие силы нежелательных реформ: уроки украинского переходного периода / [В. Дубровский, Я. Ширмер, У. Грейвс-третий, Е. Головаха, А. Гарань, Р. Павленко] // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2010. – № 3. – С. 56–72.
- Дюркгайм Е.** Первісні форми релігійного життя: Тотемна система в Австралії / Е. Дюркгайм; пер. з франц. – К. : Юніверс, 2002. – 424 с.
- Дюркгейм Э.** О разделении общественного труда. Метод социологии / Эмиль Дюркгейм // Пер. С франц. Под ред. А.Б.Гофмана. – М.: Наука. 1991. – 576с.
- Зіммель Г.** Великі міста і духовне життя / Г. Зіммель // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2003. – № 29. – С. 315–325.
- Злобіна О.** Емоційна складова суспільних перетворень (на прикладі становлення Майдану) / О. Злобіна // Соціальні виміри суспільства. Вип. 6 (17). К.: Ін-т соціології НАН України, 2014. – С. 314–326.

- Злобіна О. Громадянський простір України: ступінь ідентифікації та чинники консолідації / О. Злобіна, О. Резнік // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 2. – С. 177–194.
- Злобіна О. Соціальні настрої у довгостроковій та короткостроковій динаміці / О.Злобіна // Українське суспільство 1992–2014. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг. – К. : Ін-т соціології НАН України. – 2014. – С. 376 – 385.
- Зоткін А. Псевдоіндивідуалізм та ньюпатерналізм в українському суспільстві / А. Зоткін // Вектори змін українського суспільства / За ред. д.ек.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2014. – С. 201 – 223.
- Зоткін А. Система протизаконних транзакцій в Україні та поведінкові стратегії громадян / А. Зоткін // Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2012. – С. 360 – 368.
- Зоткин А. Украина как политический проект / А. Зоткин. // Политическое проектирование в пространстве социальных коммуникаций. Материалы X Международной научной конференции. – В 2-х ч. – Ч.2. – М. : ЛЕНАНД, 2013. – С. 343–351.
- Ильинская С. Г. Толерантность как принцип политического действия: история, теория, практика / С. Г. Ильинская. – М. : Праксис, 2007. – 288 с.
- Инглхарт Р. Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития / Рональд Инглхарт, Кристиан Вельцель – М. : Новое издательство, 2011. – 464 с.
- Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющееся общество / Рональд Инглхарт // Политические исследования. – 1997. – № 4. – С. 6–32.
- Ісакова Т. О. Протестні рухи в інформаційному суспільстві: соціально-психологічні аспекти / Т. О. Ісакова // Стратегічні пріоритети. – 2013. – № 2. – С. 104–110.
- Капіталізація економіки України : наук. доп. / За ред. В. М. Гейця, А. А. Гриценка ; Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2007. – С. 190
- Кармаонов О. А. Солидарность, интеграция, конъюнкция / О.А. Кармаонов // Социологические исследования. – 2015. – № 2. – С. 3–12.

- Карагусова Г. Социальная инфантильность общества – следствие просчетов в идеологической работе государства / Г. Карагусова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://newskaz.ru/comment/20121112/4273085.html>
- Клименко М. І. Соціально-філософське осмислення поняття «соціальна солідарність»: теоретичні витоки і практики дослідження [Текст] / М. І. Клименко // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка : зб. наук. праць. – К. : ІВЦ «Політехніка», 2007. – № 2 (20), Ч. 2. – С. 69–72.
- Коллинз Р. Программа теории ритуала интеракции / Р. Коллинз // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2004. – Т. 7. – № 1 (25). – С. 27–39.
- Кому більше довіряють українці: владі, громадськості, ЗМІ..? – загальнонаціональне опитування Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та соціологічної служби Центру Разумкова, проведене з 22 по 27 липня 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.dif.org.ua/ua/polls/2015a/komu-bilshe-doannja.htm>.
- Конт О. Дух позитивной философии / О. Конт – СПб. : Адель, 2007. – 338 с.
- Котельников М. Е. О моделях, критериях и границах толерантности / М. Е. Котельников // Социологические исследования. – № 6. – 2010. – С. 147–152
- Котляр А. Олег Покальчук О. Юрий Касьянов: «Время волонтерских организаций закончилось» // Алла Котляр, Олег Покальчук // Зеркало недели. – 25 сентября 2015 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://gazeta.zn.ua/internal/yuriy-kasyanov-vremya-volonterskih-organizacij-zakonchilos_.htm
- Красько С. Міжгрупова соціальна солідарність як предмет соціологічного дослідження / С. Красько // Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць. – К., 2003. – Вип. 6. – С. 247–261.
- Куренной В. А. Толерантность / В. А. Куренной // Современная западная философия. Энциклопедический словарь / Под ред. О. Хеффе, В. С. Малахова, В. П. Филатова при участии Т. А. Дмитриева. – М. : Культурная революция, 2009. – С. 190–192.

- Куцая О. И. Исследование толерантности в контексте трансдисциплинарного подхода / О. И. Куцая // Актуальные вопросы современной науки. – 2013. – 30-1. – с. 151–160.
- Кучманіч І. М. Почуття ненависті як об'єкт психологічного аналізу / І. М. Кучманіч, С. В. Селіванова // Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В. О. Сухомилинського. Сер. : Психологічні науки. – 2013. – Т. 2. – Вип. 10. – С. 182–185.
- Леонтьев Д. А. К операционализации понятия «толерантность» / Д. А. Леонтьев // Вопросы психологии. – М., 2009. – № 5. – С. 3–16.
- Лефевр В. А. Алгебра совести / Владимир Лефевр. – М.: Когито-Центр, 2003. – 426 с.
- Лисанюк Е. Н. Ответственность и идентичность субъекта / Е. Н. Лисанюк // Субъективность и идентичность. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.hse.ru/data/2014/03/24/1318125403/%D0%A1%D0%A3%D0%AC%D0%AA%D0%95%D0%9A%D0%A2%D0%98%D0%92%D0%9D%D0%9E%D0%A1%D0%A2%D0%AC.pdf>. – М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2012.
- Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование / А. Лейпхарт; пер. с англ. М. : Аспект Пресс, 1997. – 287 с.
- Луман Никлас. Риск и опасность / Луман Никлас // Отечественные записки. – 2013. – № 2(53) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/oz/2013/2/>
- Майнцер Клаус Сложносистемное мышление: Материя, разум, человечество. Новый синтез (Синергетика: от прошлого к будущему) / Клаус Майнцер. – Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – С. 422–423.
- Мареева С. В. Динамика норм и ценностей россиян / Мареева С. В. // Социологические исследования. – 2013. – № 7. – С. 127.
- Мартинюк І. Соціологія довіри в українських реаліях / І. Мартинюк, Н. Соболева // Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць. – Вип. 4(15). – К. : Ін-т соціології НАН України, 2012. – С. 78–112.

- Мартинюк І. Довіра в суспільстві: український контекст і проблеми крос-культурних порівнянь** / І. Мартинюк І., Н.Соболева // Проблеми розвитку соціологічної теорії: матеріали XII Всеукр. наук.-практ. конф. «Проблеми розвитку соціологічної теорії: Теорії солідарності та конфлікту в поясненні сучасних суспільних процесів», 21–22 травня 2016 р. (м. Київ) / Київ. нац., ун-т ім. Т.Шевченка [та ін. ; під заг. ред. Куценко О.Д., Судакова В.І.]. – К. : Логос, 2016. – 156 с. – С.88–89.
- Мартинюк І. Пошук солідаритетів як шлях до виходу з кризи** / І. Мартинюк, Н. Соболева // Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2015. – Вип. 7 (18). – С. 89–112.
- Мид Дж. Г. Избранное: Сб. переводов** / Дж. Мид / РАН. ИНИОН. Центр социал. научн.-информ. исследований. Отд. социологии и социал. психологии; сост. и переводчик В. Г. Николаев. Отв. ред. Д. В. Ефременко. – М., 2009. – 290 с.
- Мэй Ролло. Новый взгляд на свободу и ответственность** [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://psylib.org.ua/books/_meyro05.htm
- Найдьонова Л. А. Феномен Майдану: динаміка емоційних станів учасників** / Найдьонова Л. А., Найдьонов М. І. // Політичний портрет України: часопис фонду Демократичні ініціативи – 2005. – С. 46–58.
- Никифорова Л.В. Толерантность vs. Компетентность** / Л. В. Никифорова // Фундаментальные проблемы культурологи. – Т. 7: Культурное многообразие: теории и стратегии / Отв. ред. Д. А. Спивак. – М., СПб. : Новый хронограф, Эйдос, 2009. – С. 63–70.
- Об утверждении Комплексной государственной программы по поддержке, социальной адаптации и реинтеграции граждан Украины, переселившихся со временно оккупированной территории Украины и районов проведения антитеррористической операции в другие регионы Украины, на период до 2017 года.** КМ Украины Постановление КМ, Программа от 16.12.2015 № 1094 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP151094.html

- Общество без доверия / под ред. Е. Головахи, Н. Костенко, С. Макеева. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2014. – 338 с.
- Олсон М. Логіка колективної дії : Суспільні блага і теорія груп / М. Олсон М. – К. : Лібра, 2004. – 271 с.
- Пазина О. Е. Социальная ответственность личности в современном обществе. Автореферат диссертации на соискание степени кандидата философских наук. – Нижний Новгород, 2007 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/sotsialnaya-otvetstvennost-lichnosti-v-sovremennom-obshchestve#ixzz3HGqеKZdm>
- Паращевін М. Релігія та релігійність в Україні / М. Паращевін / За ред. С.Макеєва. Переднє слово О.Іващенко. – К. : Ін-т політики, Ін-т соціології НАН України, 2009.
- Паращевін М. Соціальна солідарність в українському суспільстві: тенденції змін / Максим Паращевін // Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін / За ред. д.е.н. В. М. Ворони, д.соц.н М. Шульги. –К. : Ін-т соціології НАН України. –2004. – С. 448 – 457.
- Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения // Американская социологическая мысль. – М., 1996. – С. 494–526.
- Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс. – М. : Аспект Пресс, 1997. – 270 с.
- Парсонс Т. Понятие общества: Компоненты и их взаимоотношения / Т. Парсонс // Теоретическая социология: Антология / Под ред. С. П. Баньковской. – М. : Книжный дом «Университет», 2002. – Ч. 2. – С. 3–39.
- Патнам Р. Творення демократії. Традиції громадянської активності в сучасній Італії / Р. Патнам та ін. – К. : Основи, 2001. – 302 с.
- Певная М. В. Волонтерство как социологическая проблема / М. Певная // Социс. – 2013. – № 2. – С. 110–120 [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://job.samsu.ru/docs/Pevnaya.pdf>
- Печчеи А. Человеческие качества / Печчеи А. – М. : Прогресс, 1980. – 300 с.
- Пигалев А.И. Бог и обратная связь в сетевой парадигме Грегори Бейтсона / А. И. Пигалев // Вопросы философии. – № 6. –

2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : cat4chat.narod.ru/pigalev.htm

Подорога Валерий. Вина и ответственность – те наши возможности, которые открывают сознательный путь к прощению и одновременно, к забвению. Отечественные записки. – 2013. – №2(53) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.gorby.ru/activity/conference/show_685/view_27421/

Постмайданна благодійність і волонтерство–2015 : результати соцдослідження Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва та соціологічної служби Центру Разумкова, проведене з 14 по 22 листопада 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dif.org.ua/ua/polls/2015a/postmaidannazhennja-.htm>.

Платонова А.В. Коллективная ответственность «человека технического» необходимость или путь к безответственности? / А.В. Платонова // Вестник Томского Государственного Университета. – Вып. № 357. – 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/kollektivnaya-otvetstvennost-cheloveka-tehnicheskogo-neobhodimost-ili-putk-bezotvetstvennosti>

Рахманов О. Власники великого капіталу як суб'єкт соціально-економічних перетворень в Україні: монографія / О. Рахманов. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2012. – 376 с.

Резнік В. Підвалини соціального порядку в суспільстві: уподобання громадян України / В. Резнік // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – Вип. 1 (15) : У 2-х т. Том 1. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2014 а. – С. 24–36.

Резнік В. Теорії соціального порядку: особливості структурування та викладання за пояснювальною схемою Дж. Коулмена / В. Резнік // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2015. – № 4. – С. 174–201.

Резнік О. Залученість у добровільне об'єднання як кооперативна практика солідарності, відповідальності, толерантності і довіри // Соціальні виміри суспільства. – Вип. 6 (17). – К.: Ін-т соціології НАН України, 2014б. – С. 291–303.

- Резнік О. Інституціональні чинники стабільності слабоінтегрованого українського суспільства / О. Резнік // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2005. №1. С. 155–167.
- Ремарк Э. На Западном фронте без перемен / Эрих Мария Ремарк – М.: АСТ, 2007. – 320 с.
- Святненко С. Цінності Євромайдану: порівняльний аналіз / С. Святненко // Соціальні виміри суспільства. Вип. 7 (18). К. : Ін-т соціології НАН України, 2015. – С. 75–88.
- Селеньи И. Построение капитализма без капиталистов. Образование классов и борьба элит в посткоммунистической Центральной Европе / Иван Селеньи, Эял Гил, Элеанор Тоунсли. – К. : Ин-т социологии НАН Украины; Харьков: Харьковский национальный ун-т им. В.Н. Каразина, 2008. – 320 с.
- Седов Е.А. Одна формула и весь мир / Е. Седов. Изд-во «Знание» (Наука и прогресс). – М., – 1982, – с. 252.
- Седов Е.А. Информационно-энтропийные свойства социальных систем/ Е. А. Седов // Общественные науки и современность. – № 5. – 1993. – С.92–101.
- Соболева Н. Социальный капитал доверия: украинский контекст / Наталия Соболева // Общество без доверия / Под ред. Е. Головахи, Н. Костенко, С. Макеева. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2014. – 338 с.
- Солидаризация в рабочей среде: социальное и индивидуальное / Под ред. В. Ядова. – М., 1998. – 231 с.
- Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / Питирим Сорокин. : общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Согомонов; пер. с англ. – М. : Политиздат, 1992. – 543 с.
- Сорокин П. А. Общество, культура и личность: их структура и динамика. Система общей социологии (главы из книги) // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. – Сер. 11. Социология: РЖ. – М., 2010. – № 3. – С. 157–167.
- Стеценко Т. Довіра як складова соціального капіталу: Дис. ... кандидата соц. наук : 22.00.04 / Стеценко Тетяна Євгеновна. – К., 2013. – 187 с.
- Столяр В. Ю. Доверие как инструмент управления глобальным риском / В. Ю. Столяр // Известия Российского государ-

ственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – 2008. – № 82–1. – С. 330–336.

- Тихомирова С.В. Эмоции коллективного субъекта / С. В. Тихомирова // Философско-психологическое наследие С. Л. Рубинштейна. – М. : Ин-т психологии РАН, 2011. – С. 308–319.
- Тулчинский Г.Л. Границы личности как границы ответственности и свободы [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://socepidconf.com/data/abstract/2013SPB_ABSTRACT_TULCHINSKY_GRANICY_LICHNOSTI.pdf
- Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство : основні поняття чистої соціології : пер. з нім. / Ф. Тьоніс. – К. : Дух і Літера, 2005. – 262 с.
- Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – Вип. 1 (15) : У 2-х т. Том 2. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. – 546 с.
- Управление Верховного комиссара ООН по делам беженцев (УВКБ ООН). Февраль 2016 г. Ключевые сообщения о внутреннем перемещении в Украине [Электронный ресурс]. Режим доступа : http://unhcr.org.ua/attachments/article/1232/2016_02_UNHCR%20KEY%20MESSAGES%20ON%20INTERNAL%20DISPLACEMENT%20IN%20UKRAINE%20-%20Rus.pdf
- Урнов М.Ю. Эмоциональная атмосфера общества как объект политологического исследования / М.Ю.Урнов // Общественные науки и современность. – 2007. – № 2. – С. 127–140.
- Урри Дж. Социология за пределами обществ: виды мобильности для XXI столетия [Текст] / Джон Урри / пер. с англ. Д. Краlechкина; нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. – 336 с.
- Урсуленко К. Соціальна солідарність: розвиток поняття в історії соціології та сучасні інтерпретації / Ксенія Урсуленко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2009. – № 1. – С. 138–157.
- Урсуленко К. Методика вимірювання соціальної солідарності в українському суспільстві. Перевірка теорії за допомогою методу моделей лінійних структурних рівнянь / Ксенія Урсуленко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2009. – № 3. – С. 126–157.

- Филиппов А. Ф. Мобильность и солидарность. Статья первая / А.Ф. Филиппов // Социологическое обозрение. – 2011. – Т. 10. – № 3. – С. 4–20.
- Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. – М. : Политиздат, 1981. – С. 324.
- Франкл Виктор. Детерминизм и гуманизм: критика пандетерминизма / Виктор Франкл // Человек в поисках смысла. – М. : Прогресс, 1990.
- Фукуяма Ф. Доверие. Социальные добродетели и путь к процветанию / Фрэнсис Фукуяма; [пер. с англ.]. – М. : АСТ, Ермак, 2004. – 730 с.
- Фурье Ш. Избранные сочинения / Шарль Фурье / Пер. с фр. и комментарии И. И. Зильберфарба. – Т. I. – М.-Л. : Изд-во Академии наук СССР, 1951. – 427 с.
- Фурье Ш. Избранные сочинения / Шарль Фурье / Пер. с фр. и комментарии И. И. Зильберфарба. – Т. II. – М.-Л. : Изд-во Академии наук СССР, 1951. – 396 с.
- Хабермас Ю. Когда мы должны быть толерантными? О конкуренции видений мира, ценностей и теорий / Ю. Хабермас // Социологические исследования. – 2006. – № 1. – С. 45–54.
- Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас. – СПб. : Наука, 2000. – 384 с.
- Хабермас Ю. Отношения между системой и жизненным миром в условиях позднего капитализма / Юрген Хабермас // Thesis. – 1993. – Т. 1. – Вып. 2. – С. 123–136.
- Хамутовская С. В. Политическая толерантность: концептуализация понятия / С. В. Хамутовская // Социологический альманах. – 2012. – № 3 [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/politicheskaya-tolerantnost-kontseptualizatsiya-ponyatiya> (дата доступа: 12.06.2016).
- Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон. – М. : Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.
- Хабермас Ю. Что такое «политическое». Рациональный смысл сомнительного наследия политической теологии / Юрген Хабермас [Электронный ресурс]. Режим доступа : <http://russ.ru/Mirovaya-povestka/CHto-takoe-politicheskoe>

- Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.
- Хейзинга Й. Homo Ludens; Статьи по истории культуры / Й. Хейзинга. – М. : Прогресс-Традиция, 1997. – 416 с.
- Чепурко Г. Культурна ментальність цивілізаційного вибору / Г. Чепурко // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – Вип. 1 (15). – Т. 1. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. – С. 31–40.
- Чумакова Е.В. Структура ответственности в контексте экзистенциального выбора личности. / Е.В.Чумакова, С.П.Лукьянова // Вестник Южно-Уральского Государственного Университета. Серия: Психология. – Вып. № 18 (151). – 2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/struktura-otvetstvennosti-v-kontekste-ekzistentsialnogo-vybora-lichnosti>
- Швери Р. Теоретическая социология Джеймса Коулмена: аналитический обзор / Рольф Швери // Социологический журнал. – 1996. – № 1–2. – С. 62–81.
- Шульга Н. Дрейф на обочину. Двадцать лет общественных изменений в Украине / Н. А. Шульга. – К. : ООО «Типография «Бизнесполиграф», 2011. – 448 с.
- Шульга О. Кінець вакууму легітимних цінностей в українському суспільстві? / О. Шульга // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – Вип. 1 (15). – Т. 1. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. – С. 125–132.
- Шульга Н. Ризики для інтеграції суспільства в умовах воєнного конфлікту. (Післямова) / М. Шульга // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін: зб. наук. праць. – Вип. 2 (16). – К. : Ін-т соціології НАН України, 2015. – С. 505–524.
- Шумская С.С. Национальное богатство: методологические подходы и оценки по Украине / С. С. Шумская // Экономическая теория. – 2006. – № 4. – С. 62–76.
- Шумська С.С. Національний капітал України: оцінки й тенденції / С. С. Шумська // Економіка і прогнозування. – 2006. – № 4. – С. 23–37.
- Шютц А. Смысловая структура повседневного мира: очерки по феноменологической социологии / Альфред Шютц / Сост.

А. Я. Алхасов; пер. с англ. А. Я. Алхасова, Н. Я. Мазлумяновой; научн. ред. перевода Г. С. Батыгин. – М. : Институт Фонда «Общественное мнение», 2003. – 336 с.

Шюц А. *Формирование понятия и теории в общественных науках / А. Шюц // Американская социологическая мысль: тексты.* – М., МГУ, 1996. – С. 526– 541.

Эриксон Э. Г. *Детство и общество / Эрик Г.Эриксон; [пер. с англ.; 2-е изд., перераб. и доп.]*– СПб. : Ленато, АСТ, Фонд «Университетская книга», 1996. – 592 с.

Яницкий О.К. *«Критический случай»: социальный порядок в «обществе риска» / О. К. Яницкий // Социологическое обозрение.* – Т. 2. – № 2. – 2002. – С. 86–99.

Barbalet J.M. *Emotion, social theory and social structure: A macrosociological approach / J.M. Barbalet* – Cambridge: Cambridge univ. press, 1999. 210 p.

Bourdieu P. *The forms of capital / P. Bourdieu // Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education / ed. by J. Richardson.* – New York : Greenwood, 1986. – P. 241–258.

Brunkhorst H. *Solidarity: From Civic Friendship to a Global Legal Community. Translated by Jeffrey Flynn / Hauke Brunkhorst.* – Cambridge: MIT Press. – 2005. – 336 p.

Coleman J. *Foundations of Social Theory / J. Coleman.* – Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 1990. – 993 p.

Coleman J. *Social Theory, Social Research and Theory of Action / J. Coleman // American Journal of Sociology.* – 1986. – Vol. 91, № 6. – P. 1309–1335.

Cordero R., Carballo F., Ossandon J. *Performing cultural sociology: A conversation with Jeffrey Alexander / R Cordero, F Carballo, J Ossandon // European journal of social theory.* – L., 2008. – Vol. 11, N 4. – P. 523–542.

Dasgupta P. *Trust as a commodity / P. Dasgupta // Making and Breaking Cooperative Relations / D. Gambetta (ed.).* – New York : Blackwell, 1988. – P. 49–72.

Deitch K. *Political Community and the North Atlantic Area. International Organization in the Light of Historical Experience / K. Deitch.* – Princeton : Princ. univ. press, 1968. – 312 p.

- Diamond L. Developing Democracy: Toward Consolidation** / L. Diamond. – Baltimore MD : Johns Hopkins University Press, 1999. – 362 p.
- Diekmann A. Volunteer's dilemma** / A. Diekmann // Journal of Conflict Resolution. – 1986. – Vol. 29. – P. 605–610.
- Diekmann A. Cooperation: Sociological Aspects** / A. Diekmann, S. Lindenberg // International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences, 2nd edition. – Oxford : Elsevier, 2015. – P. 862–866.
- Downs A. An Economic Theory of Democracy** / A. Downs. – New York: Harper and Row, 1957. – 310 p.
- Emotions and Social Movements** / Flam, H. & King, D. (Eds.). – London: Routledge, 2005.
- Erickson B. How an Apolitical Association Politicizes** / B. Erickson, T.A. Nosanchuk // Canadian Review of Sociology and Anthropology. – 1990. – Vol. 27. – P. 206–220.
- Fahmy E. Young Citizens: Young People's Involvement in Politics and Decision Making** / E. Fahmy. – Aldershot : Ashgate, 2006. – 191 p.
- Finkel S.E. Rational choice and the dynamics of collective political action: evaluating alternative models with panel data** / S.E. Finkel, E.N. Muller // American Political Science Review. – 1998. – Vol. 92, № 1 – P. 37–49.
- Flax J. Disputed Subjects** / Flax, Jane. New York: Routledge. 1993. 188 p.
- Groups: Power Point Slides (PPT) [Electronic resource]** // **Theories of Social Order, 2nd ED** / ed. by M. Hechter, C. Horne. – 97 slides. – Access mode: <http://sup.org/socialorder/?f=Groups.htm> (s.a.).
- Goodwin J., Jasper J., Polletta F. The return of the repressed: the fall and rise of emotions in social movement theory** / Jeff Goodwin, James M. Jasper, and Francesca Polletta // Mobilization: An International Journal, 2000, 5 (1): 65–83.
- Habermas J. The New Conservatism. Cultural Criticism and the Historian's Debate.** Cambridge: Polity Press, 1989. –P.233.
- Habermas J. Theory of Communicative Action.** Vol. 1. Boston: Beacon Press, 1984–87. – 562 p.
- Hardin G. The tragedy of the commons** / G. Hardin // Science. – 1968.– Vol. 162. – P. 1243–1248.

- Handbook of the sociology of emotions / J. E. Stets & J. H. Turner (Eds.) – Cambridge: Cambridge univ. press, 2005.**
- Hooghe M. Value Congruence and Convergence within Voluntary Associations: Ethnocentrism in Belgian Organisations / M. Hooghe // Political Behaviour. – 2003. – Vol. 25. – P. 151–175.**
- Howard M.M. A Cross-National Comparison of the Internal Effects of Participation in Voluntary Organisations / M.M. Howard, L. Gilbert // Political Studies. – 2008. – Vol. 56. – P. 12–32.**
- Inglehart R. Modernization, Cultural Change, and Democracy: The Human Development Sequence / R. Inglehart, C. Welzel. – New York: Cambridge University Press, 2005. – 333 p.**
- Inglehart R. The Silent Revolution in Post-Industrial Societies / Ronald Inglehart // American Political Science Review – № 65. – 1971. – P.991–1017.**
- McFarland D.A. Bowling young: How youth voluntary associations influence adult political participation / D.A. McFarland, R.J. Thomas // American Sociological Review. – 2006. – Vol. 71. – P. 401–425.**
- Lockwood D. Social Integration and System Integration // Explorations in Social Change. – London: Routledge & Kegan Paul, 1964, p. 244–257.**
- Ostrom E. Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action / E. Ostrom. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – 280 p.**
- Paldam M. Generalized trust. The macro perspective. 2007. http://mit.econ.au.dk/vip_htm/MPaldam/papers/GT-long.pdf.**
- Pattie Ch. Citizenship and Civic Engagement: Attitudes and Behaviour in Britain / Ch. Pattie, P. Seyd, P. Whiteley // Political studies. 2003. Vol. 51. P. 443–468.**
- Putnam R.D. The Prosperous Community: Social Capital and Public Life / R.D. Putnam // The American Prospect. – 1993. – Vol. 13 – P. 35–42.**
- Reznik O. Determinants of Involvement in Work for Voluntary or Charitable Organisations in European Countries / O. Reznik // SAGE Open. – 2016. – Vol. 1 January-March. – P. 1–13.**

- Riker W.H. **A Theory of the Calculus of Voting** / W.H. Riker, P.C. Ordeshook // *American Political Science Review*. 1968. Vol. LXII, № 1. P. 25–42.
- Sandor Vegh. **Classifying Forms of Online Activism: The Case of Cyber Protests Against the World Bank** / Vegh Sandor // *Cyber Activism: Online Activism in Theory and Practice*. Martha McCaughey and Michael D. Ayers (Eds.), New York, NY: Routledge, 2003. – PP.71–95.
- Sampson R. **Civil society reconsidered: the durable nature and community structure of collective civic action** / R. Sampson, H. Macindoe, D. McAdam, S. Weffer-Elizondo // *American Journal of Sociology*. – 2005. – Vol. 111, № 3. – P. 673–714.
- Sobieraj S. **Taxing Political Life: Re-evaluating the Relationship between Voluntary Association Membership, Political Engagement, and the State** / S. Sobieraj, D. White // *The Sociological Quarterly*. – 2004. – Vol. 45. – P. 739–764.
- Somma N.M. **How do voluntary organisations foster protest? The role of organisational involvement on individual protest participation** / N.M. Somma // *Sociological Quarterly*. – 2010. – Vol. 51. – P. 384–407.
- Sviatnenko S. **Euromaidan Values from a Comparative Perspective** / S. Sviatnenko, A. Vinogradov // *Social, Health, and Communication Studies Journal*. – 2014. – Vol. 1, no. 1. – P. 41–61.
- Sztompka P. **Trust: a sociological theory** / Piotr Sztompka. – Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1999. – 214 p.
- Tam Cho W.K. **Emanating Political Participation: Untangling the Spatial Structure Behind Participation** / W.K. Tam Cho, T.J. Rudolph // *British Journal of Political Science*. 2008. Vol. 38, part 2. P. 273–289.
- Taylor M. **The Possibility of Cooperation** / M. Taylor. – Cambridge : Cambridge University Press, 1987. – 220 p.
- Theories of Social Order: A Reader** / M. Hechter, C. Horne (ed.). – Palo Alto, CA : Stanford University Press, 2003. – 356 p.
- Urry John. **Sociology beyond societies: mobilities for the twenty-first century.** / Urry, John. – London : Routledge, 2000. – 255 p.

- Verba S. Participation in America: political equality and social equity** / S. Verba, N.H. Nie. Chicago ; London : The University of Chicago Press, 1972. 418 p.
- Verba S. Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics** / S. Verba, K. Schlozman, H.E. Brady. – Cambridge, MA : Harvard University Press, 1995. – 640 p.
- Where Is the Wealth of Nations? Measuring Capital for the 21st Century. The International Bank for Reconstruction and Development** / The World Bank, Washington, D.C., 2006 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://siteresources.worldbank.org/INTEEI/214578-1110886258964/20748034/All.pdf>
- Wiley N. The Semiotic Self** / Norbert Wiley. Chicago: University of Chicago Press. 1994. 264 p.
- Wollebaek D. Does Participation in Voluntary Associations Contribute to Social Capital? The Impact of Intensity, Scope, and Type** / D. Wollebaek, P. Selle // Non-profit and Voluntary Sector Quarterly. – 2002. – Vol. 31. – P. 32–61.
- Yang G. Emotions and Movements** / Guobin Yang // The Blackwell Encyclopedia of Sociology, ed. George Ritzer. Oxford: Blackwell Publishing, 2007, vol. 3, pp. 1389–1392.

Наукове видання

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ
ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ**

(українською мовою)

За науковою редакцією
доктора соціологічних наук, професора О.Г. Злобіної

Авторський колектив:

О.Г. Злобіна, М.О. Шульга, Л.Д. Бевзенко, Н.Л. Бойко, А.О. Зоткін,
І.О. Мартинюк, О.С. Резнік, Н.І. Соболева, М.А. Паращевін

Відповідальна за випуск: Л. Лещенко
Редактор: В. Братко
Комп'ютерна верстка: Я. Сарафанніков

Підписано до друку 15.12.2016 р. Формат 60x84/16. Папір офс. № 1.
Друк офсетний. Ум.друк.арк. 17,25. Зам. № 29/12-16 Наклад 300 прим.

Надруковано ТОВ «НВП Інтерсервіс», м.Київ, вул.Бориспільська,9